પ્રસ્તાવના

રાધાકૃષ્ણને ‘ ઈંડિયન ફિલૉસૉફી ’ એ નામના બે ભાગવાળા ગ્રન્થમાં ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો જે ઈતિહાસ અંગ્રેજીમાં લખેલો છે તે સુપ્રસિદ્ધ છે, ને એ વિષયના પ્રમાણભૂત ગ્રન્થ તરીકે આખા જગતમાં વંચાય છે. એમાંના બીજા ને ત્રીજા પ્રકરણનો — The Hymns of the Rg-veda અને Transition to the Upanisads નો અનુવાદ ‘ વેદની વિચારધારા ’ દ્વારા ગુજરાતી વાચકવર્ગ સમક્ષ રજૂ કરતાં આનન્દ થાય છે વેદ એ ભારતીય પ્રજાનો જ નહીં પણ સમગ્ર માનવજાતિનો જૂનામાં જૂનો ગ્રન્થ છે, અને આપણાં ધર્મ ને તત્ત્વજ્ઞાનનો મૂળ આરંભ ત્યાંથી થાય છે, એટલે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઈતિહાસમાં એનો અભ્યાસ અનિવાર્ય છે એની સૂક્ષ્મ, તટસ્થ ને રસિક સમાલોચના આ પુસ્તકમાં થયેલી છે. રાધાકૃષ્ણનની શૈલી ને તેમની નિરૂપણપદ્ધતિ ગુજરાતી વાચકવર્ગને બહુ ગમી છે, એટલે એને વિષે તો ભલામણરૂપે શું લખવાનું હોય ? એમનાં પુસ્તકોના આગલા અનુવાદોને સુજ્ઞ વાચકો ને વિવેચકો તરફથી જે આવકાર મળ્યો છે તે આ પ્રવૃત્તિ વિશેમાં મારો ઉત્સાહ વધારે છે, એટલું હું સાભાર સ્વીકારું છું. આ જ ઢબે ક્રમે ક્રમે ‘ ઇંડિયન ફિલૉસૉફી ’ એ ગ્રન્થનાં બીજાં પ્રકરણોના અનુવાદ પણ આપવાની યોજના છે, ને એ દિશામાં થોડુંક કામ થયું પણ છે.

મૂળ અંગ્રેજી ગ્રન્થમા લેખકે પોતાના વિવેચનના ઉદાહરણરૂપે વેદ તથા બ્રાહ્મણગ્રન્થોના અનેક સ્થળનિર્દેશો ઠેકઠેકાણે પાદટીપોરૂપે આપ્યા છે અંગ્રેજી પુસ્તક વાચનાર વિદ્વાનો ને અભ્યાસીઓ ધારે ત્યારે એ મૂળ સસ્કૃત ગ્રન્થો ઉઘાડીને તેમાના વચનો જોઈ શકે, જોકે તેમને પણ એ સર્વ ગ્રન્થો એકસાથે ને ગમે ત્યા મળી શકતા નથી પણ આપણા સામાન્ય વાચકોને માટે તો એ પુસ્તકો મેળવીને જોવાની શક્યતા નહીંજેવી હોય છે તેથી પુસ્તકની પાછળ જુદો ટિપ્પણ-વિભાગ કરી તેમા એ સર્વ મૂળ અવતરણો, ગુજરાતી અનુવાદ સાથે, આપેના છે, જેથી વાચકો લેખકના વિવેચનની સાથેસાથે, જે વચનોને ધ્યાનમા રાખીને લેખક લખે છે તે વચનો પણ જોઈ શકે રાધાકૃષ્ણને આ વસ્તુને સમતિ આપી છે જે મિત્રોએ આ અનુવાદ લખાતો ને છપાતો જોયો છે તેમણે આ ગોઠવણની ઉપયોગિતા સ્વીકારી છે, ને મને આશા છે કે વાચકવર્ગને પણ તે ઉપયોગી લાગશે આ અવતરણો ને તેના અર્થો આપવામા મારા મિત્ર શ્રી શકરલાલ ચદુલાલ ભટ્ટે મને ઘણી મદદ કરી છે, ને મારી ઘણી મહેનત બચાવી છે અર્થો આપવામા સાયણ ભાષ્યનો તેમજ આધુનિક સશોધનોનો બને એટલો ઉપયોગ કર્યો છે પણ વેદના અર્થોને વિષે વિવિધ મતો પ્રવર્તે છે, એ જોતા કેટલીક જગાએ વિદ્વાન વાચકોને જુદા અર્થો કરવા જેવા લાગે તો તેઓ તે પ્રમાણે કરી શકે છે અનુવાદ કરતી વખતે ક્યાક સમજૂતી કે પૂર્તિરૂપે નોધ આપવા જેવી લાગી તે પાદટીપોમા આપી અનુવાદ છપાયા પછી કેટલીક વધારે નોધો આપવાનો વિચાર થયો, તે નોધો પુસ્તકને છેડે 'અનુવાદકના ટિપ્પણો' રૂપે આપી છે એમા સવિસ્તર માહિતી આપવાનો આશય જરા પણ નથી માત્ર ક્યાક ક્યાક લેખકના વિવેચનની સહેજસાજ પૂર્તિરૂપે જ કેટલીક હકીકતો આપી છે રાધાકૃષ્ણનના આ ગ્રન્થો આપણી પ્રજામા આપણા પૂર્વજોએ મૂકેલી એ વિશાળ સમૃદ્ધિ વિષે રુચિ, ને તેનો વિવેકપૂર્વક અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા, જાગૃત કરવામા નિમિત્તરૂપ નીવડો, એટલી જ આશા આપણે રાખીએ

ગોધરા, ૨૭-૧૨-૪૪ ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

અનુક્રમણિકા

વેદની વિચારધારા

ખંડ ૧લો : ઋગ્વેદનાં સૂક્તો

ચાર વેદ — વેદના ભાગ . મન્ત્ર, બ્રાહ્મણ, ઉપનિષદ — સૂક્તોના અભ્યાસનુ મહત્ત્વ — સમય અને કર્તા — સૂક્તોના તાત્પર્ય વિષે જુદા જુદા મતો — તેમાના તાત્ત્વિક વિચારો — ધર્મ — દેવ — નિસર્ગપૂજા અને માનવરૂપધારી દેવદેવીની ઉપાસના — દ્યાવાપૃથિવી — વરુણ — ઋત — સૂર્ય — ઉષા — સોમ — યમ — ઈન્દ્ર — નાના દેવદેવીઓ — વૈદિક દેવદેવીઓનુ વર્ગીકરણ — એકેશ્વરવાદ તરફનુ વલણ — નિસર્ગની એકરૂપતા — તાર્કિક મનની એકવાક્યતા સાધવાની, વૃત્તિ — ઉપાસનાની વૃત્તિનુ પૃથક્કરણ — એક એક દેવને સર્વશ્રેષ્ઠ માનવાની વૃત્તિ (અધિદેવવાદ) — વિશ્વકર્મા, બૃહસ્પતિ પ્રજાપતિ, અને હિરણ્યગર્ભ — ચિંતન અને ટીકાનો ઉદય — તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ એકેશ્વરવાદની અપૂર્ણતા — અદ્વૈતવાદ — ફિલસૂફી અને ધર્મ — વેદના સૂક્તોમા વિશ્વોત્પત્તિને લગતી કલ્પનાઓ — નાસદીય સૂક્ત — જગતનો બ્રહ્મ સાથેનો સબન્ધ — પુરુષસૂક્ત — વ્યાવહારિક ધર્મ — ઉપાસના — યજ્ઞ — નીતિનિયમો અને સદાચાર — કર્મ — તપસ્યાનો માર્ગ — વર્ણવ્યવસ્થા — મરણ પછીનુ જીવન — દેવયાન અને પિતૃયાન — નરક — પુનર્જન્મ — ઉપસહાર

૧. વેદ

મનુષ્યના મનની જે તવારીખો આપણી પાસે અત્યારે મોજૂદ છે તેમા જૂનામા જૂની તે વેદ છે. વિલ્સન લખે છે "ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદની સહિતાઓ પૂરેપૂરી છપાઈ રહેશે ત્યારે આપણને પૂરતી સામગ્રી મળી જશે, એમાથી કાઢવાના અનુમાનો વિષે આપણે નિર્ણયપણે અટકળ કરી શકીશું, અને સમાજવ્યવસ્થાની જે જૂનામાં જૂની તવારીખો અત્યારલગી આપણી જાણમાં

આવી છે તે તવારીખોના જમાનામા હિંદુઓની રાજકીય ને ધાર્મિક સ્થિતિ ખરેખર કેવી હતી તેનો સાચો ખ્યાલ બાંધી શકીશું. એ જમાનો ગ્રીક સસ્કૃતિના ઉષઃકાળ કરતાં ઘણો પ્રાચીન હતો; એસીરિયન સામ્રાજ્યના જે જૂનામાં જૂના અવશેષો આજ લગીમાં જડ્યા છે તેથી પણ જૂનો હતો; જૂનામાં જૂનાં હિબ્રુ લખાણોનો કદાચ સમકાલીન હશે; અને માત્ર મિસરના રાજવંશોથી જ પાછળનો હતો, પણ એ વંશોને વિષે તો હજુ આપણી પાસે ખાલી નામ સિવાય બીજી માહિતી નથી જ એમ કહી શકાય. પ્રાચીન કાળના તત્ત્વવિચારમાં જે રસિકમાં રસિક અંશો છે તે સર્વને વિષે આપણને વેદમાંથી પુષ્કળ માહિતી મળે છે."[1] વેદ ચાર છે: ઋગ્, યજુષ્, સામ અને અથર્વ. પહેલા ત્રણનાં નામ, રચનાનો પ્રકાર, અને ભાષામાં જ નહીં, પણ તેમાં વર્ણવેલા વિષયોમાં પણ, મળતાપણું છે. એ સર્વમાં ઋગ્વેદ મુખ્ય છે. વિદ્વાનોનો એકંદર મત એવો છે કે આર્યો તેમનું મૂળ રહેઠાણ છોડીને ભારતવર્ષમાં આવ્યા ત્યારે પોતાની સાથે, કવિપ્રતિભાથી રચાયેલાં કાવ્યો ને ગીતોનો સંગ્રહ લાવેલા, ને તેને તેઓ પોતાની મોટામાં મોટી સંપત્તિ માનતા હતા. નવા દેશમાં જ્યારે બીજાં દેવદેવીઓના ઉપાસકોની ઘણી મોટી સંખ્યાનો ભેટો થયો ત્યારે તેમને પોતાની એ સંપત્તિ ભેગી કરીને સાચવી રાખવાનો વિચાર આવ્યો: ને પરિણામે તેનો વ્યવસ્થિત સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો. એ સંગ્રહ તે ઋગ્વેદ.[2] સામવેદમાં કેવળ યજ્ઞયાગમાં ને સામાજિક ઉપાસનાઓમાં ગાવાનાં સામ (ગાયન) નો સંગ્રહ છે. એમાંનાં ઘણાં સૂક્તો તો ઋગ્વેદમાં મળી આવે છે એમાં જે સૂક્તો મૌલિક છે તેમાં પણ કંઈ ખાસ બોધ કે ચિન્તન નથી. તે બધાં યજ્ઞયાગ વખતે ગાવાના હેતુથી જ ગોઠવેલાં છે. સામવેદની પેઠે યજુર્વેદ પણ યજ્ઞયાગ અને સામાજિક ઉપાસનામાં ઉપયોગી થાય છે. ક્રિયાકાંડવાળા ધર્મને અંગે જે જરૂર ઊભી થઈ તે પૂરી પાડવા માટે એ સંગ્રહ કરવામાં આવેલો. વ્હીટની લખે છે: "વૈદિક યુગના પ્રારંભકાળમાં યજ્ઞ એ મુખ્યત્વે ઉપાસકે સ્વેચ્છાએ ને સ્વતંત્રપણે કરેલી ઉપાસનાની ક્રિયારૂપ હતો. યજ્ઞ કરાવવાનું કામ ધંધાદારી ને ખાસ અધિકારવાળા ઋત્વિજોના વર્ગને સોંપાયેલું નહોતું. તેની ઝીણી ઝીણી વીગતો વિષે નિયમો ઘડાયેલા નહોતા. યજ્ઞ કરનારને પોતાની મરજી ફાવે તેવી રીતે યજ્ઞનો વિધિ કરવાની છૂટ હતી. યજમાને હૃદયની સ્વેચ્છાથી પ્રેરાઈને દેવતાને જે ભેટ ધરવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તે

ભેટ આપવાનું કામ તેના હાથ કરતા હોય તે વેળાએ તેની જીભ બંધ ન રહે, એટલા માટે યજ્ઞના હોમની સાથેસાથે ઋગ્વેદનાં સૂક્તો ને સામવેદનાં ગાયનો ગાવાનો રિવાજ હતો......પણ કાળે કરીને એ ક્રિયાકાંડમાં વિધિઓ વધારે ને વધારે નિશ્ચિત રૂપ ધારણ કરતા ગયા: અને છેવટે તેની હારબંધ થનારી એક એક ક્રિયાને વિષે કડક ને વીગતવાર નિયમો નક્કી થયા. એટલે કઇ ક્રિયા વખતે કયા મન્ત્રો બોલાય એ નક્કી થયું; એટલું જ નહીં પણ આખા યજ્ઞની પ્રત્યેક ક્રિયાનો ખુલાસો કરવા, તેનું પ્રયોજન બતાવવા, તેને આશીર્વાદ આપવા, કે તેનું રહસ્ય સમજાવવા માટે, તે ક્રિયા કરતી વેળાએ, બોલવાનાં મન્ત્રો, સૂત્રો ઇત્યાદિનો સંગ્રહ પણ તૈયાર થઈ ગયો...યજ્ઞ વખતે બોલવાનાં આ વચનોને, ‘યજ્’ એટલે યજ્ઞ કરવો એ ધાતુ પરથી, ‘યજુષ્’ નામ અપાયું......આ વચનોનો સંગ્રહ તે યજુર્વેદ. તેમાંનાં કેટલાંક ગદ્યમાં છે, ને કેટલાંક પદ્યમાં. જે ક્રમમાં યજ્ઞ વેળાએ તેનો ઉપયોગ કરવાનો હોય છે તે ક્રમમાં તે ગોઠવેલાં છે.”[1] ઋગ્વેદની સંહિતા અને બ્રાહ્મણો એ બેના યુગની વચ્ચેના ગાળામાં, જ્યારે કર્મકાંડના પ્રાધાન્યવાળો ધર્મ સારી પેઠે જામ્યો હશે ત્યારે, સામવેદ અને યજુર્વેદના સંગ્રહો રચાયા હોવા જોઈએ. અથર્વવેદને લાંબા સમય લગી વેદમાં ગણાવા જેટલી પ્રતિષ્ઠા મળી નહોતી. છતાં, આપણે અત્યારે જે વિષયનો વિચાર કરીએ છીએ તેની દૃષ્ટિએ તો, તેનું મહત્ત્વ એકલા ઋગ્વેદથી જ ઊતરે એવું છે; કેમકે ઋગ્વેદની પેઠે એ પણ સ્વતન્ત્ર વિચારોનો જ ઐતિહાસિક સંગ્રહ છે. આ વેદ વિચારોના પાછલા યુગે સરજાવેલી કૃતિ છે. તેમાં જુદી જ ભાવના વ્યાપી રહેલી જોવા મળે.છે. વૈદિક આર્યો દેશના જે આદિવાસી લોકોને ધીરેધીરે તાબે કરતા હતા તે લોકોને હાથે પૂજા પામતાં નવાં દેવદેવીઓ ને ભૂત પ્રેત પિશાચ આદિની સાથે કામ લેવામાં આર્યોએ સમાધાનની વૃત્તિ ધારણ કરેલી. એ વૃત્તિનું પરિણામ આપણને અથર્વવેદમાં દેખાય છે.

દરેક વેદના ત્રણ ભાગ છે: મન્ત્ર, બ્રાહ્મણ, અને ઉપનિષદ. મન્ત્રો અથવા સૂક્તોનો સંગ્રહ તેનું નામ સંહિતા. બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોમાં યજ્ઞયાગ તથા આચારના નિયમો અને ધાર્મિક કર્તવ્યો સમજાવેલાં છે. આરણ્યકો ને ઉપનિષદો એ બ્રાહ્મણોના આખરી ભાગો છે; તેમાં તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરેલી છે. દેશમાં પાછળથી તત્ત્વજ્ઞાનના જે વિચારો ઊપજ્યા ને ફેલાયા તે

સર્વની માનસિક પૂર્વભૂમિકા ઉપનિષદોમા મળે છે છેક જૂના ઉપનિષદોમાથી ઐતરેય અને કૌષીતકિ ઋગ્વેદના, કેન અને છાંદોગ્ય સામવેદના, ઈશ, તૈત્તિરીય અને બૃહદારણ્યક યજુર્વેદના, ને પ્રશ્ન તથા મુડક અથર્વવેદના છે આરણ્યકો બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદની વચ્ચે આવે છે એમનુ નામ જ એમ સૂચવે છે કે અરણ્યમા વસનારા માણસોને ચિંતનના વિષય પૂરા પાડવાનો 'આરણ્યકો'નો ઉદ્દેશ છે બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમા ગૃહસ્થે પાળવાના વિધિઓની ચર્ચા કરેલી છે પણ ગૃહસ્થ વાનપ્રસ્થાશ્રમમા સસાર છોડી વનમા જઈ વસે ત્યારે તેને ગૃહસ્થાશ્રમના ધાર્મિક વિધિઓની અવેજીમા કઈક જોઈએ; એ એને આરણ્યકમાથી મળી રહે છે યજ્ઞયાગમા જે રૂપકો ને આત્મજ્ઞાનના અશો છે તેને વિષે વાનપ્રસ્થે ચિંતન કરવાનુ હોય છે, ને હોમવાળા યજ્ઞનુ સ્થાન આ ચિંતન લે છે આરણ્યકો એ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોના યજ્ઞયાગ અને ઉપનિષદોનુ તત્ત્વચિંતન એ બે વચ્ચેની સક્રાતિસૂચક કડી છે સહિતાઓ કવિઓની કૃતિ છે,[1] બ્રાહ્મણ ગ્રંથો ઋત્વિજો ને પુરોહિતોની રચના છે, અને ઉપનિષદો એ તત્ત્વજિજ્ઞાસુઓના ચિન્તનો છે સહિતામા નિસર્ગપૂજાનો ધર્મ છે, બ્રાહ્મણોમા કર્મકાડનો ધર્મ છે, અને ઉપનિષદોમા આત્મજ્ઞાનનો પાછલા કાળમા ધર્મના એ ત્રણે પ્રકાર એકબીજાની જોડાજોડ ચાલ્યા છે, છતા મૂળે તો તે એક પછી એક એમ જુદા જુદા યુગમા વિકસેલા, એ વિષે કશી શકા નથી ઉપનિષદો એ એક અર્થમા વૈદિક ઉપાસનાના અનુસધાનરૂપ છે, પણ બીજા અર્થમા તે બ્રાહ્મણોના ક્રિયાકાડવાળા ધર્મની સામે બળવારૂપ છે

૨. સૂક્તોના અભ્યાસનું મહત્ત્વ

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો સાંગોપાગ ઇતિહાસ આપવો હોય તો તેને માટે ઋગ્વેદના સૂક્તોનો અભ્યાસ અનિવાર્ય છે એને વિષે આપણે ગમે તે ખ્યાલ બાધીએ — તેને અધકચરી કલ્પિત કથાઓ માનીએ કે અણઘડ રૂપકકથાઓ માનીએ, અધારામા મારેલા ફાફા ગણીએ કે કાચા માણસોની રચનાઓ ગણીએ — તોપણ ભારતવાસી આર્યોનાં પછીના રીતરિવાજ અને તત્ત્વચિન્તનનુ ઉગમસ્થાન એ સૂક્તોમા છે, અને પાછળના વિચારોને યોગ્ય રીતે સમજવા માટે તેનો અભ્યાસ જરૂરનો છે જગતની ગૂઢતા ઉકેલવા ને સમજવાના માનવી મનના આ પ્રથમ પ્રયાસોમા વસતના વાયુ જેવી કે પ્રભાતના પુષ્પ જેવી તાજગી સાદાઈ ને અમળ રમણીયતા આપણને જોવા મળે છે

વેદની જે વાચના આપણી પાસે અત્યારે મોજૂદ છે તે, આર્યો તેમનુ મૂળ નિવાસસ્થાન છોડીને ભારતવર્ષમા આવ્યા તે યુગમા ચાલેલી બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિનુ પરિણામ છે, ને તેની પાસેથી આપણને વારસારૂપે મળેલી છે એ આર્યો તેમની સાથે કેટલીક કલ્પનાઓ ને માન્યતાઓ લાવેલા, તે ભારત વર્ષની ભૂમિ પર વિકાસ પામી અને ચાલુ રહી આ સૂક્તોની રચના, અને સહિતાના રૂપમા તેમની સકલના, એ બેની વચ્ચે સમયનો લાબો ગાળો વીત્યો હોવો જોઈએ મેક્સમૂલર સહિતાયુગના બે ભાગ પાડે છે — છદોયુગ, અને મન્ત્રયુગ[૧] છદોયુગમા સૂક્તો રચાયેલા એ નવસર્જનનો યુગ હતો એમા ખરેખરી કવિતા સ્ફુરેલી, અને મનુષ્યોની લાગણીઓ ઊભરાઈને ગાનરૂપે તેનો પ્રવાહ ચાલેલો એ યુગમા આપણને યજ્ઞોનુ નામનિશાન જોવા મળતુ નથી મોટેથી ગાઈને દેવોની ઉપાસના કરવામા આવતી એટલુ જ બીજો યુગ તે સૂક્તોના સગ્રહનો યા પદ્ધતિસર સકલનનો એ વખતે સૂક્તો જે ક્રમમા ગોઠવાયા તે જ ક્રમમા આપણને અત્યારે મળે છે એમ કહી શકાય આ યુગમા યજ્ઞની કલ્પનાઓ ધીરેધીરે ખીલવા લાગી સૂક્તો ચોક્કસ ક્યારે રચાયા ને સઘરાયા એને વિષે અટકળો જ કરવાની રહે છે માત્ર આપણે એટલુ ચોક્કસ જાણીએ છીએ કે ઈસુ ખ્રિસ્તના સમય પહેલા આશરે પદરસો વરસ પર તે મોજૂદ હતા બૌદ્ધ ધર્મ, જેનો પ્રચાર ભારત વર્ષમા ઈ સ પૂર્વે ૫૦૦ ને સુમારે થવા લાગેલો, તેને વેદના સૂક્તોની જ નહીં, પણ બ્રાહ્મણો ને ઉપનિષદો સહિત આખા વૈદિક સાહિત્યની, હસ્તીની જાણ હોય એમ લાગે છે બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોની યજ્ઞયાગની સકલનાને પાકે પાયે જામતા, અને ઉપનિષદોના તત્ત્વજ્ઞાનને પૂરેપૂરો વિકાસ પામતા, લાબો વખત લાગે એ સ્વાભાવિક હતુ[૨] આ વિશાળ સાહિત્યમા વિચારોનો જે વિકાસ દેખાય છે તેને માટે ઓછામા ઓછા હજાર વર્ષ તો જોઈએ જ એ સાહિત્યમા કેટલી વિવિધતા ને કેવા ગગનવિહારનુ દર્શન થાય છે એ યાદ કરીએ, તો આ સમય વધારેપડતો લાબો નથી લાગતો કેટલાક ભારતીય વિદ્વાનો વેદના સૂક્તોને ઈ સ પૂર્વે ૩૦૦૦ ના અરસામા મૂકે છે, બીજા ઈ સ પૂર્વે ૬૦૦૦ ના અરસામા સ્વ લોકમાન્ય તિલકે સૂક્તોનો કાળ સુમારે ઈ સ. પૂર્વે ૪૫૦૦ નો, બ્રાહ્મણોનો ઈ સ પૂર્વે ૨૫૦૦ નો, અને પ્રાચીન ઉપનિષદોનો ઈ સ. પૂર્વે ૧૬૦૦ નો ગણ્યો છે યાકોબી સૂક્તોનો

કાળ ઈ સ પૂર્વે ૪૫૦૦ નો માને છે અમે તેને ઈ સ પૂર્વે ૧૫ મા સૈકાના માનીએ છીએ, અને અમે આપેલી એ સાલ વધારેપડતી પ્રાચીન છે એવો આક્ષેપ તેની સામે નહીં થાય એવી આશા નાખીએ છીએ [1]

ઋગ્વેદની સહિતામા એટલે કે સૂક્તોના સગ્રહમા ૧,૦૧૭ સૂક્તો છે, ને તેમા કુલ ઋચાઓ આશરે ૧૦,૬૦૦ છે તેના આઠ અષ્ટક પાડવામા આવ્યા છે [2] દરેક અષ્ટકમા આઠ આઠ અધ્યાય છે એ અધ્યાયોના પાછા વર્ગો પાડેલા છે કેટલીકવાર સહિતાને દસ મડળમા પણ વહેંચવામા આવે છે આ વિભાગ વધારે લોકપ્રિય છે પહેલા મડળમા ૧૯૧ સૂક્તો છે, અને ગૌતમ, કણ્વ આદિ પદરેક ઋષિઓએ તે રચ્યા ગણાય છે આ મડળમા કરેલી સૂક્તોની ગોઠવણમા એક સિદ્ધાન્ત લક્ષમા રખાયો લાગે છે અગ્નિને ઉદ્દેશીને રચાયેલા સૂક્તો પહેલા આવે છે, ઇન્દ્રને ઉદ્દેશેલા બીજે નબરે, ને બાકીના તે પછી બીજાથી સાતમા સુધીના છ મડળ એક જ કવિકુટુબે રચ્યા મનાય છે, અને તેની ગોઠવણ પણ ઉપર જણાવેલા ક્રમમા થઈ છે આઠમા મડળમા કશો ચોક્કસ ક્રમ નથી પહેલા મડળની પેઠે એ પણ જુદા જુદા ઋષિઓની કૃતિ ગણાય છે નવમુ મડળ સોમની સ્તુતિના સૂક્તોનુ બનેલુ છે આઠમા ને નવમા મડળના ઘણા સૂક્તો સામવેદમા પણ મળે છે દસમુ મડળ પાછળથી ઉમેરાયેલુ લાગે છે ગમે તેમ પણ વૈદિક સૂક્તોના વિકાસની આખરી અવસ્થામા પ્રચલિત હતા એવા વિચારો આ મડળમા પ્રગટ થયેલા જોવામા આવે છે એમા અગાઉની ભક્તિમય કવિતાના મૂળ રગ પર તાત્ત્વિક વિચારની આછી છાયા પડવાથી મૂળની ભભક ફીકી પડી ગઈ છે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષેના, કલ્પનાથી ભરેલા, સૂક્તો આ મડળમા મળે છે આ તાત્ત્વિક કલ્પનાની જોડાજોડ અથર્વવેદના યુગના વહેમથી ભરેલા જાદુ, જતરમતર, જારણમારણ, ઉચ્ચાટન વગેરે અભિચારો પણ તેમા મળી આવે છે કાવ્યથી ભરેલા સૂક્તોમા જે માનસ પ્રથમ પ્રગટ થયુ હતુ તેની પાકટ અવસ્થા આ મડળના જ્ઞાનની કલ્પનાઓથી ભરેલા ભાગોમા દેખાય છે, જ્યારે આ અભિચારપ્રયોગો બતાવે છે કે એ અરસામા વૈદિક આર્યો આદિવાસી હિંદીઓના આચાર વિચારથી વાકેફ થઈ ગયા હોવા જોઈએ આ બન્ને વસ્તુઓ સ્પષ્ટપણે સૂચવે છે કે દસમુ મડળ પાછળથી રચાયુ હોવુ જોઈએ

૩. વેદનુ તાત્પર્ય

જે સમર્થ વિદ્વાનોએ આ પ્રાચીન ધર્મગ્રન્થોનો જીવનભર અભ્યાસ કર્યો છે તેમનામા, વૈદિક સૂક્તોમા કેવી ધર્મભાવના ઉપદેશેલી છે એ પ્રશ્ન પરત્વે, જુદા જુદા મત ચાલે છે ક્લીડેરર કહે છે કે "ઋગ્વેદની ઉપાસના એ પ્રાચીન લોકોની, બાળકના જેવી, મુગ્ધ પ્રાર્થના છે" પિકટેટ કહે છે કે ઋગ્વેદના આર્યો, ગમે તેવો અદિગ્ધ ને અણુવડ પણ એકેશ્વરવાદ માનતા રોથ, તથા આર્યસમાજના સસ્થાપક દયાનદ સરસ્વતી એ વિચારમા સમત છે રામમોહન રાય માને છે કે વેદના દેવો તે "પરમાત્માના ભિન્ન ભિન્ન ગુણોના પ્રતીકો છે" બ્લૂમફીલ્ડ વગેરે કેટલાક બીજા માને છે કે ઋગ્વેદ એ કર્મકાડના વિધિઓને ઘણુ મહત્ત્વ આપનારી એક અતિપ્રાચીન ને અર્વસસ્કૃત પ્રજાના યજ્ઞ વખતે ગાવાના, કાવ્યો કે ગાયનો છે બરગેન માને છે કે એ બધા રૂપકોથી ભરેલા છે ભારતના પ્રસિદ્ધ ભાષ્યકાર સાયણાચાર્ય સહિતાના દેવોને નિસર્ગની જુદી જુદી શક્તિઓ માને છે, એ વિચારને અત્યારના યુરોપિયન વિદ્વાનો ટેકો આપે છે સાયણ કેટલીકવાર પાછળના બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોની ધર્મભાવના અનુસાર વેદમન્ત્રોના અર્થ કરે છે આ જુદા જુદા મત એકબીજાના વિરોધી છે એમ માનવાની જરૂર નથી, કેમકે એ તો એટલુ જ બતાવે છે કે ઋગ્વેદ સહિતાના સૂક્તો કેવા વિવિધ પ્રકારના છે એ સગ્રહમા વિચારકોની અનેક પેઢીઓના વિચાર સચવાઈ રહેલા છે, એટલે તેમા વિચારના જુદા જુદા અનેક થર જોવા મળે છે પણ મુખ્યત્વે આપણે એટલુ કહી શકીએ કે ઋગ્વેદમા એક મુગ્ધ, નિર્વ્યાજ યુગનો ધર્મ આલેખાયેલો છે એમાના મોટા ભાગના સૂક્તો સાદા ને મુગ્ધભાવથી ભરેલા છે, અને તેમા જે લોકોની ધર્મભાવના વર્ણવાઈ છે તેમને હજુ પાછળની તર્કજાળનો સ્પર્શ થયો લાગતો નથી પાછળના રૂઢિબદ્ધ ને કર્મકાડવાળા બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોના યુગના પણ કેટલાક સૂક્તો એમા છે ખાસ કરીને છેલ્લા મડળમા કેટલાક સૂક્તો એવા છે જેમા જગતનુ પ્રયોજન અને તેમા મનુષ્યનુ સ્થાન એને વિષે મનુષ્યે કરેલા સજ્ઞાન ચિન્તનના પરિપક્વ ફળો આપેલા છે ઋગ્વેદના કેટલાક સૂક્તોમા એકેશ્વરવાદ પ્રગટ થયો છે કેટલીકવાર જુદા જુદા અનેક દેવોને પરબ્રહ્મ કે પરમાત્માના જુદા જુદા નામો ને અગો માનવામા આવતા, એ વિષે જરા પણ શકા નથી.[૧] પણ

આ એકેશ્વરવાદે આધુનિક જગત માને છે એવા સ્પષ્ટ, અસંદિગ્ધ, ને નિશ્ચિત રૂપરંગવાળા એકેશ્વરવાદનું રૂપ હજુ ધારણ કર્યું નહોતું

ભારતના મહાન વિદ્વાન ને યોગી શ્રી અરવિંદ ઘોષનો મત એવો છે કે વેદ ગુપ્ત સિદ્ધાન્તો ને ગૂઢવાદી તત્ત્વવિચારોના સૂચનોથી ભરેલા છે વેદ મન્ત્રોના દેવદેવીઓ તે મનુષ્યના મનમા ચાલતી ક્રિયાઓના મૂર્ત પ્રતીકો છે એમ તેઓ માને છે તેમના મત પ્રમાણે સૂર્ય તે બુદ્ધિ, અગ્નિ તે સંકલ્પશક્તિ, ને સોમ તે લાગણી છે પ્રાચીન ગ્રીસમા જે ઓરફીક અને ઇલ્યુસિનિયન સમ્પ્રદાયો* હતા તેની પેઠે વેદ પણ ગુપ્ત ઉપાસનાવિધિઓવાળો ધર્મ હતો એમ એમનુ માનવુ છે તેઓ કહે છે ' મારુ અનુમાન એવુ છે કે માનવી વિચારના જે પ્રાચીન યુગના ભગ્ન અવશેષોરૂપે ગુપ્ત ઉપાસનાઓવાળા ઇલ્યુસિનિયન અને ઓરફીક સપ્રદાયો રહી ગયેલા, તે કાળની એકમાત્ર મોટી સાહિત્યકૃતિ આપણી પાસે રહી ગયેલી, તે ઋગ્વેદ છે એ જમાનામા પ્રજાનુ આધ્યાત્મિક ને માનસિક જ્ઞાન મૂર્ત ને સાકાર આકૃતિઓ ને પ્રતીકોરૂપી પડદાની પાછળ સતાડી રાખવામા આવતુ એમ કરવાના કારણ અત્યારે સમજવા મુશ્કેલ છે પણ એમ કરવાથી એ જ્ઞાનનો અર્થ અન્ય સસારી જીવોથી ગુપ્ત રહેતો, ને માત્ર જેમણે સપ્રદાયની દીક્ષા લીધી હોય એવા લોકોને જ જણાવવામા આવતો આત્મા અને દેવો વિષેનુ સાચુ જ્ઞાન અતિ પવિત્ર ને ગૂઢ છે, એવો વિચાર આ ગૂઢવાદીઓનો એક મુખ્ય સિદ્ધાન્ત હતો તેઓ માનતા કે આ જ્ઞાન સામાન્ય માણસોને માટે નકામુ છે, કદાચ હાનિ કારક પણ હોય, અથવા જો એ જ્ઞાન પ્રાકૃત ને અશુદ્ધ જીવોને જણાવવામા આવે તો તેની વિકૃતિ થાય, તેનો દુરુપયોગ થાય, ને કદાચ તેનુ તેજ હણાઈ પણ જાય તેથી સસારમા ગ્યાપમ્યા જીવોને માટે અસરકારક પણ અપૂર્ણ એવો બાહ્ય પૂજાવિધિ રહે, અને દીક્ષિતોને માટે આતરિક સાધના રખાય, એવી યોજના તેમને ગમતી, અને તેઓ પોતાની ભાષાને શબ્દો ને રૂપોના એવા વસ્ત્રો પહેરાવતા, જેમાથી શિષ્ટ પુરુષો આધ્યાત્મિક અર્થ કાઢી શકે, અને સામાન્ય ઉપાસકોનો સમુદાય ભૌતિક અર્થ કાઢી શકે વેદના સૂક્તોની કલ્પના ને સકલના આ સિદ્ધાતને આધારે થઈ હતી "[૧] આ મતની સામે માત્ર યુરોપિયન વિદ્વાનોના આધુનિક વિચારોનો જ વિરોધ છે એવુ નથી.

---

* જુઓ 'ધર્મોનું મિલન' (રાધાકૃષ્ણન) પૃ ૩૩-૪૦

સાયણાચાર્ય, અને વેદના અર્થને માટે પ્રમાણભૂત ગણાતું પૂર્વમીમાંસાનું દર્શન, એમણે પ્રાચીન પ્રણાલિકાને અનુસરીને કરેલા અર્થો પણ આથી ઊતરતા છે. એટલે, શ્રી અરવિંદ ઘોષના દૃષ્ટિબિન્દુમાં બુદ્ધિચાતુર્ય ગમે તેટલું હોય તોપણ તેમનો મત સ્વીકારતાં આપણે ખચકાવું પડે છે. વેદનાં સૂક્તોમાં આત્મજ્ઞાનનાં સર્વોચ્ચ સત્યો હતાં, અને વેદકાળ પછી ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની જે પ્રગતિ થઈ તેમાં એ સત્યોનો એકધારો લોપ જ થતો ગયો, એ બનાવજોગ હકીકત નથી. મૂળની પૂર્ણત્વની અવસ્થામાંથી ઉત્તરોત્તર અવનતિ થતી ગઈ, એ એક મત છે. પ્રાચીન માનસની જે અણઘડ ને અધકચરી કલ્પનાઓ હતી, પ્રજાના છેક બાલ્યકાળમાં જે નૈતિક કલ્પનાઓ ને આધ્યાત્મિક ઝંખનાઓ નીપજેલી, તેમાંથી જ પાછળના ધર્મો ને ફિલસૂફીઓનો ઉદ્‌ભવ થયો, એ બીજો મત છે. મનુષ્યના એકંદર વિકાસક્રમ વિષે જે ઐતિહાસિક હકીકતો જાણીતી છે તેનો આ બીજા મતની સાથે વધારે મેળ ખાય છે, ને તેથી એ મત સ્વીકારવો વધારે સહેલો છે.

બ્રાહ્મણો ને ઉપનિષદો એ વેદનાં સૂક્તો પછી તરત જ રચાયેલાં છે. એમણે એ સૂક્તોના અર્થો વિષે જે મત સ્વીકાર્યો છે તે જ મત અમે પણ એ સૂક્તોની અંતર્ગત ભાવનાનો અર્થ ઘટાવવામાં સ્વીકારવા માગીએ છીએ. બ્રાહ્મણો ને ઉપનિષદો એ પાછળના ગ્રંથો હોઈ તેમાં સૂક્તોના વિચારોનાં અનુસંધાન અને વિકાસ જોવામાં આવે છે. જગતમાં મનુષ્ય સર્વત્ર બાહ્ય વસ્તુઓની ઉપાસનાથી શરૂઆત કરે છે, ને આગળ જતાં અંતર્મુખ બની અંતસ્તત્ત્વને શોધે છે. ધાર્મિક વિકાસનો આ જે સામાન્ય નિયમ છે તે ધ્યાનમાં લઈએ, તો સંહિતામાં થતી નિસર્ગની બાહ્ય શક્તિઓની પૂજા પરથી ઉપનિષદોના આત્મચિન્તન ને આત્મજ્ઞાનવાળા ધર્મ તરફ થયેલી પ્રગતિ સહેજે સમજી શકાય છે. ઉપનિષદો પ્રાચીન નિસર્ગપૂજાની પરવા નથી રાખતાં, પણ વેદમાં જે સર્વોચ્ચ જ્ઞાનના અંશો છે તેને જ ઉપાડી લઈને ખીલવે છે. વેદવચનોના અર્થો ઘટાવવાની આ રીતનો આધુનિક ઐતિહાસિક પદ્ધતિ સાથે જ નહીં, પણ સાયણાચાર્યે રજૂ કરેલી ભારતવર્ષની પ્રસિદ્ધ પ્રણાલિકા સાથે પણ પૂરેપૂરો મેળ ખાય છે.

૪. તત્ત્વચિન્તનની દિશામાં

ઇન્દ્રિયગોચર અને બાહ્ય વસ્તુઓને અંગે ઊભી થતી અચિન્ત્ય

ક્રિયસૂરી એટલે કે તત્ત્વચિન્તન ને તત્ત્વજિજ્ઞાસાની વૃત્તિ પહેલવહેલી પુરાણુ-કથાઓ ને ઉપાસનારૂપે પ્રગટ થાય છે. પરમ સત્યના સ્વરૂપને લગતા પ્રશ્નોના જે ઉત્તર તે વખતના લોકો સાચા માનતા હોય તે ઉત્તરો આપણને એ પુરાણુકથાઓ ને ઉપાસનાના પ્રકારોમાં જોવા મળે છે એ ઉત્તરો કલ્પના-માંથી જ નિપજાવેલા હોય છે જગતના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને લય કોઈ દેવદેવીઓને હાથે થતા માનવામા આવે છે. જેમ જેમ કલ્પના પર બુદ્ધિનુ પ્રાબલ્ય જામતુ જાય છે, તેમ તેમ જગતની દૃષ્ટિગોચર વસ્તુઓ ક્યા શાશ્વત ને અનશ્વર તત્ત્વમાંથી ઉત્પન્ન થઈ તે શોધવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. જગતની ઉત્પત્તિ ક્યા દેવે કરી તેને બદલે તે ક્યા મૂલદ્રવ્યમાથી ક્યા ક્રમે થઈ તેને વિષે અટકળો કરવામા આવે છે જે ભ્યાથી તત્ત્વો અથવા મહાભૂતોનુ આ વિશ્વ બનેલુ છે તેમને દેવદેવીરૂપે કલ્પવામા આવે છે, અને એમ થતાં સૃષ્ટિવિજ્ઞાન અને દેવોપાસના બે ભેળસેળ થઈ જાય છે ઋગ્વેદમાં આપણને તત્ત્વચિન્તનની જે પ્રાથમિક ભૂમિકાઓ જોવા મળે છે તેમા દેવદેવીઓ વિષેની કલ્પનાઓ, સૃષ્ટિવિજ્ઞાન, અને ધર્મ અથવા ઉપાસના, એ સર્વનુ મિશ્રણ થયેલુ દેખાઈ આવે છે એ સૂક્તોમાં પ્રગટ થતા વિચારોનુ સક્ષિપ્ત વર્ણન દેવસૃષ્ટિ, સૃષ્ટિવિજ્ઞાન, નીતિનિયમ અને સદાચાર, ને મરણોત્તર જીવન, એ ચાર જુદા જુદા મથાળા નીચે આપવુ ઠીક થઈ પડશે

૫. દેવસૃષ્ટિ

જે ધર્મ ઘણા સૈકાઓથી વિકાસ પામતો ચાલ્યો આવતો હોય તેના મતો ને વિચારો એવા સાદા પારદર્શક ન જ હોય કે તેનાં વ્યાખ્યા ને વર્ગીકરણ સહેલાઈથી કરી શકાય ઋગ્વેદના સૂક્તોનુ એક લક્ષણ એ છે કે તેમા જુદા

અંધપરંપરામાંથી નાસી છૂટવાનો કંઈક ઠામ ખોળનારા, પ્રાચીન, પણ કવિપ્રતિભાવાળા આત્માઓની ભાવાવેશવાળી વાણી આપણને ઋગ્વેદમાં મળે છે. એ વેદના મન્ત્રો અથવા સૂક્તો કંઈક પણ અલૌકિક દૃષ્ટિ વડે કે કોઈ પણ અતિપ્રાકૃતિક યા અપૌરુષેય શક્તિ પાસેથી મળેલા શ્રુતિજ્ઞાન વડે નહીં પણ કેવળ શુદ્ધ તર્કની મદદથી જ જગતની ગૂઢતાઓનો ખુલાસો આપવાનો પ્રયાસ કરે છે, એટલે અંશે એમાં તત્ત્વચિન્તનનો અંશ છે એમ કહી શકાય. વેદનાં સૂક્તોમાં જે માનસનું દર્શન થાય છે તે કોઈ એક પ્રકારનું નથી. એમાં કેટલાક જીવો એવા હતા જેમનામાં કવિત્વની ભાવના ઊભરાતી હતી. તેમણે આકાશના સૌંદર્યો ને પૃથ્વીના આશ્ચર્યોનું જ મનન કર્યા કર્યું, અને સૂક્તો રચીને તે દ્વારા પોતાના સંગીતપ્રિય આત્માનો બોજો હળવો કર્યો. દ્યૌ, વરુણ, ઉષા, મિત્ર વગેરે હિંદી-ઈરાની દેવો આવા કવિઓની પ્રતિભામાંથી ઉદ્‌ભવેલા હતા. એથી વધારે કર્મપરાયણ સ્વભાવવાળા માણસોએ જગતને પોતાની ધારણાઓ પાર પાડવાના સાધન તરીકે વાપરી તેનો લાભ ઉઠાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જગત વિષેનું જ્ઞાન તેમને જીવનમાં માર્ગદર્શન કરાવવા માટે ઉપયોગી થઈ પડ્યું. અને જે યુગમાં આર્યો લડાઈઓ કરવામાં ને જીત મેળવવામાં રોકાયેલા હતા તે યુગમાં ઇન્દ્ર જેવા મનુષ્યનું કામ કરી આપનારા, દેવો કલ્પવામાં આવ્યા. ખરેખરી ફિલસૂફીની વૃત્તિ — સાચી તત્ત્વજિજ્ઞાસા, એટલે કે શુદ્ધ જ્ઞાનપ્રાપ્તિને ખાતર જગતને જાણવા ને સમજવાની ઈચ્છા — ઉત્પાતો ને ઝંઝાવાતોના આ યુગને અંતે જ દેખાવા પામી. એ જ વખતે, માણસો પોતે અજ્ઞાનથી જે દેવોને પૂજતા તેમને વિષે શંકા ઉઠાવતા બેઠા ને જીવનની ગૂઢતાઓને વિષે ચિન્તન કરવા લાગ્યા. એ યુગમાં જે પ્રશ્નો પુછાવા લાગ્યા તેના સન્તોષકારક ઉત્તર મનુષ્યનું મન આપી શક્યું નહીં. વેદનો એક કવિ બોલી ઊઠે છે: ‘હું’ના પ્રશ્નની વસ્તુ છું તે હું જાણતો નથી, મારું મન ગૂઢતાથી ભરેલું ને મર્યાદિત હોઈ ભમે છે. સાચી ફિલસૂફીના અંકુરો મોડા દેખા દે છે એ ખરું, છતાં વેદના સૂક્તોના કાવ્યમાં ને તેમાં વર્ણવેલા આચારમાં જીવન પ્રત્યે જોવાની જે દૃષ્ટિ તરી આવે છે તે બોધપ્રદ છે. જેમ પહેલાં દંતકથા પરથી ઇતિહાસ રચાય છે ને પછી પુરાતત્ત્વના અવશેષો પરથી, પહેલાં કીમિયા થાય છે ને પછી રસાયણશાસ્ત્ર જન્મે છે, પહેલાં ફલજ્યોતિષનો અભ્યાસ થાય છે ને પછી ખગોળશાસ્ત્રનો, તે જ પ્રમાણે ફિલસૂફી ને વિજ્ઞાનની પહેલાં પુરાણકથાઓ ને કવિતાનો વિકાસ થવા પામે છે.

ફિલસૂફી એટલે કે તત્ત્વચિન્તન ને તત્ત્વજિજ્ઞાસાની વૃત્તિ પહેલવહેલી પુરાણ કથાઓ ને ઉપાસનારૂપે પ્રગટ થાય છે પરમ સત્યના સ્વરૂપને લગતા પ્રશ્નોના જે ઉત્તર તે વખતના લોકો સાચા માનતા હોય તે ઉત્તરો આપણને એ પુરાણકથાઓ ને ઉપાસનાના પ્રકારોમા જોવા મળે છે એ ઉત્તરો કલ્પના માથી જ નિપજાવેલા હોય છે જગતના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને લય કોઈ દેવદેવીઓને હાથે થતા માનવામા આવે છે જેમ જેમ કલ્પના પર બુદ્ધિનુ પ્રાબલ્ય જામતુ જાય છે, તેમ તેમ જગતની દૃષ્ટિગોચર વસ્તુઓ ક્યા શાશ્વત ને અનશ્વર તત્ત્વમાથી ઉત્પન્ન થઈ તે શોધવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવે છે જગતની ઉત્પત્તિ ક્યા દેવે કરી તેને બદલે તે ક્યા મૂલદ્રવ્યમાથી ક્યા ક્રમે થઈ તેને વિષે અટકળો કરવામા આવે છે જે સ્થાયી તત્ત્વો અથવા મહાભૂતોનુ આ વિશ્વ બનેલુ છે તેમને દેવદેવીરૂપે કલ્પવામા આવે છે, અને એમ થતા સૃષ્ટિવિજ્ઞાન અને દેવોપાસના એ ભેળસેળ થઈ જાય છે ઋગ્વેદમાં આપણને તત્ત્વચિન્તનની જે પ્રાથમિક ભૂમિકાઓ જોવા મળે છે તેમા દેવદેવીઓ વિષેની કલ્પનાઓ, સૃષ્ટિવિજ્ઞાન, અને ધર્મ અથવા ઉપાસના, એ સર્વનુ મિશ્રણ થયેલુ દેખાઈ આવે છે એ સૂક્તોમા પ્રગટ થતા વિચારોનુ સક્ષિપ્ત વર્ણન દેવસૃષ્ટિ, સૃષ્ટિવિજ્ઞાન, નીતિનિયમ અને સદાચાર, ને મરણોત્તર જીવન, એ ચાર જુદા જુદા મથાળા નીચે આપવુ ઠીક થઈ પડશે

૫. દેવસૃષ્ટિ

જે ધર્મ ઘણા સૈકાઓથી વિકાસ પામતો ચાલ્યો આવતો હોય તેના મતો ને વિચારો એવા સાદા પારદર્શક ન જ હોય કે તેના વ્યાખ્યા ને વર્ગીકરણ સહેલાઈથી કરી શકાય ઋગ્વેદના સૂક્તોનુ એક લક્ષણ એ છે કે તેમાં જુદા જુદા અનેક દેવોના ઉલ્લેખ કરેલા છે ઘણા દેવદેવીઓના નામો આપેલા છે, ને તેમની સ્તુતિ અને ઉપાસના કરેલી છે છતા કેટલાક સૂક્તોમા અમૂર્ત, નિરાકાર તત્ત્વને વિષે ઊંડુ ચિંતન કરેલુ જોઈને આપણે છક થઈ જઈએ છીએ અતિપ્રાચીન અર્ધસસ્કૃત દશાની એકદેવપૂજા, અને વ્યવસ્થિત તત્ત્વ ચિંતનવાળી ફિલસૂફી, એ બેની વચ્ચેનો ગાળો ઘણો મોટો ગણાય, ને એક છોડીને બીજા પર આવવુ એટલે ઘણી પ્રગતિ થઈ કહેવાય ઋગ્વેદના સૂક્તોના ધર્મમાં વિચારના ત્રણ થર દેખાઈ આવે છે — નિસર્ગની વિવિધ શક્તિઓરૂપી અનેક દેવદેવીઓની ઉપાસના; એકદેવવાદ યા એકેશ્વરવાદ, અને અદ્વૈતબ્રહ્મવાદ.

આ ચર્ચા કરતા એક અગત્યનો મુદ્દો ધ્યાનમા રાખવાનો છે 'દેવ' શબ્દનો અર્થ અચોક્કસ છે, ને ઘણી જુદી જુદી વસ્તુઓ સૂચવવા તેનો ઉપયોગ થાય છે[૧] "માણસને દાન આપે તે દેવ," એવો પણ એક અર્થ ઘટાવવામા આવે છે[૨] ઈશ્વર એ દેવ છે કેમકે તે આખુ જગત આપે છે ઈતર મનુષ્યોને જ્ઞાન આપનાર વિદ્વાન તે પણ દેવ[૩] સૂર્ય, ચદ્ર અને આકાશ દેવ છે કેમકે તેઓ આખી સૃષ્ટિને પ્રકાશ આપે છે પિતા માતા, અને આત્મજ્ઞાન આપનાર આચાર્ય પણ દેવ છે[૪] અતિથિ પણ દેવ છે 'દેવ' શબ્દના અનેકવિધ અર્થમાથી જે અર્થ ઈશ્વર વિષેની આપણી આધુનિક કલ્પનાને સહેજ પણ મળતો આવતો હોય તે અર્થને જ આપણે અહીં ધ્યાનમા લેવાનો છે એ રીતે જોતા 'દેવ'નો અર્થ છે દ્યુતિમાન અર્થાત્ તેજસ્વી.

મનુષ્યના મનરૂપી કારખાનામા ચાલી રહેલી, દેવો બનાવવાની ક્રિયા જેટલી સ્પષ્ટ ઋગ્વેદમા દેખાય છે તેટલી બીજે ક્યાય દેખાતી નથી. તેમા આપણે મનુષ્યના મનના ઉપ કાળની નવીનતા ને તેજસ્વી ભવ્યતાની ઝાખી કરી શકીએ છીએ જૂની રૂઢિ કે પ્રાચીન પ્રણાલિકાએ હજુ એ મનની ગતિને રૂંધેલી દેખાતી નથી વિચારોના ઈતિહાસમા પ્રથમ આરભ જેવુ કઈ હોતુ નથી, એટલે આપણે કોઈ પણ એક જગાએથી શરૂઆત કરવી પડે છે કુદરતની કેટલીક શક્તિઓને દેવદેવીરૂપે કલ્પવામા આવી એ ઘટનાથી પણ આપણે ધારીએ તો શરૂઆત કરી શકાય, અને એમ બતાવી શકાય કે એ દેવદેવીઓને ધીરેધીરે ઊંચે ચડાવીને, છેવટે તેઓ નીતિપ્રવર્તક ને નીતિરક્ષક તથા અલૌકિક સત્ત્વો છે એવી કલ્પના કરવામા આવી. વેદના સૂક્તોના પહેલવહેલા દ્રષ્ટાઓ કુદરતના દેખાવો જોઈ, પોતાની મુગ્ધતાને લીધે ને અજ્ઞાતપણે રાચતા કવિત્વની વૃત્તિ એમના સ્વભાવમા જન્મથી જડાયેલી હતી. એટલે નિસર્ગના દૃશ્યો જોતા તેમના મનમા એવી તીવ્ર લાગણી ઊપજતી ને તેમની કલ્પના એટલા પ્રબળ વેગથી ચાલવા માડતી કે એ દૃશ્યો જાણે સજીવ બની જતા ને તેમાં ચેતન સ્ફુરવા માડતુ કુદરત પર પ્રેમ કેમ રાખવો એ એમને આવડતું સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તના અદ્ભુત આશ્ચર્યો — આત્મા અને સૃષ્ટિનો યોગ સાધનારી એ ગૂઢ ક્રિયાઓ—મા તન્મય થઈ જવાની કળા તેમણે સાધી હતી તેઓ સકળ સૃષ્ટિને સજીવ, સચેતન માનતા, ને તેની સાથે

વાતચીત કરી શકતા નિસર્ગના કેટલાક તેજસ્વી અગો તેમની નજરે સ્વર્ગની બારીરૂપ ભાસતા, ને તે વાટે પરમાત્મા આ ઈશ્વર વિનાની પૃથ્વી પર નજર નાખે છે એમ એમને લાગતુ ચદ્ર અને તારા, સમુદ્ર અને આકાશ, ઉષા અને સધ્યાને તેઓ દેવરૂપ માનતા નિસર્ગને નિસર્ગરૂપે માનીને જ કરેલી આવી પૂજા, એ વેદકાળના ધર્મનુ સૌથી પ્રાચીન રૂપ હતુ

થોડા જ વખતમા શાન્ત, સ્વસ્થ, નિરાગ્રહી ચિન્તનની શરૂઆત થાય છે પરિણામે વસ્તુમાત્રમા રહેલા અતસ્તત્ત્વ સુધી પહોચવાનો પ્રયત્ન જાણેઅજાણે થવા માડે છે માણસ પોતાના જેવા જ રૂપગુણવાળા દેવો બનાવવાના ઉદ્યમમા પડેલો છે આખા જગતમા અસસ્કૃત ને અર્ધસસ્કૃત મનુષ્યના ધર્મમા માણસના જેવા જ રૂપગુણવાળા દેવદેવીઓની પૂજા થતી જોવામા આવે છે ભૌતિક જગતમા જે અવ્યવસ્થા ને અધાધૂધી વર્તે છે તેનાથી અન્તેષ માનીને બેસી રહેવાનુ આપણને સ્ચ્તુ નથી આપણે કોઈ પણ રીતે એનો ભેદ સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ, અને જીવનને વિષે કઈક સિદ્ધાન્ત મનમા બાધીએ છીએ તેમ કરતા આપણા મનમા એટલી પ્રતીતિ હોય છે કે આપણી પાસે જીવનને વિષે કશો જ સિદ્ધાન્ત ન હોય તેના કરતા ભલે કામ ચલાઉ પણ કઈક સિદ્ધાન્ત હોય તે સારુ આપણે સ્વાભાવિકપણે એમ માની લઈએ છીએ કે કુદરતમા પણ આપણા જેવી જ લાગણીઓ છે, અને કુદરતના દશ્યોની પાછળ કોઈ સજીવ તત્ત્વો કામ કરી રહેલા છે ને તે તત્ત્વોની શક્તિ વડે જ કુદરતમા જુદા જુદા બનાવો બને છે, એમ કહીએ છીએ[૧] આપણા પોતાના મનમા જેવી વિવિધ ક્રિયાઓ ચાલે છે તેવી જ ક્રિયાઓ વિશ્વમા પણ ચાલે છે, અને નિસર્ગના દશ્યોને ફેરફારો કોઈ શક્તિઓની ઇચ્છા અનુસાર ચાલે છે, એમ માનીએ છીએ આ સિદ્ધાન્ત અને 'સચેતનવાદ' (એનીમીઝમ)ને નામે ઓળખાતો સિદ્ધાન્ત બે એક જ છે એમ માની લેવુ એ ભૂલ છે, કેમકે આખી સૃષ્ટિમા સર્વત્ર કઈક ચૈતન્ય વિલસી રહેલુ છે એવો વિચાર, જે સિદ્ધાન્તની આપણે વાત કરીએ છીએ તેની પાછળ રહેલો નથી એ તો એક પ્રકારની અનેકદેવપૂજા છે, અને હિંદુસ્તાનમા નિસર્ગના જે અનેક સુદર અને ભવ્ય દશ્યો દેખાય છે તેને જ દેવદેવી રૂપે કલ્પી તેમની સ્તુતિ ને ઉપાસના કરવામા આવે છે મનુષ્યના સ્વભાવમા જન્મથી જડાયેલી ધર્મવૃત્તિ આ રીતે પ્રગટ થાય છે માણસ કોઈ ઝઝૂમી

રહેલી આકૃતમાથી ઊગરી ગયો હોય, કે કુદરતની પ્રચડ શક્તિઓની આગળ પોતે સાવ તુચ્છ ને અસહાય છે એવુ ભાન તેને થયુ હોય, એવે સમયે — તેના અતરમા ઊડી ધર્મભાવના તીવ્ર રૂપમા જાગી હોય એવી ક્ષણોમા — તેને લાગે છે કે ઈશ્વર આપણી સામે હાજરાહજૂર છે તેને વાવાઝોડામા ઈશ્વરની વાણી સભળાય છે, ને સમુદ્રના મોજા નાત પડે તેમા ઈશ્વરનો હાથ દેખાય છે છેક યુરોપના સ્ટૉઈક સપ્રદાયના* સમય સુધી આપણને આ પ્રકારની કલ્પનાઓ જોવા મળે છે ક્રિસિપસ નામનો સ્ટૉઈક લેખક કહે છે "સૂર્ય, ચદ્ર, તારા, ઋત, અને મનુષ્યોએ દેવોના રૂપ ધારણ કરેલા છે "[૧] જે જગત આપણને ચર્મચક્ષુ વડે દેખાય છે તે ઉપરાત એક અદૃષ્ટ જગત પણ પડેલુ છે એવી શ્રદ્ધા વેદકાળના આર્યોને હતી એ સારી વાત છે એ વિષે એમના મનમા લેશ પણ શકા ન હતી દેવો છે જ એમ એ લોકો માનતા નિસર્ગના દૃશ્યોની નિસર્ગરૂપે ઉપાસના, તથા એ દૃશ્યોને માનવરૂપધારી દેવદેવીરૂપે કલ્પી તેની ઉપાસના, એ વૈદિક ધર્મની પ્રથમ ભૂમિકાઓ હોય એમ દેખાય છે[૨]

વૈદિક આર્યો અને ઇરાનીઓ માનવકુળની એક જ શાખામાથી ઊતરી આવેલા હતા, અને તેમની વચ્ચે મુખાકૃતિ અને ગુણ એ બનેની બાબતમા ઘણુ મળતાપણ હતુ, એ વાત ઇતિહાસમા સર્વમાન્ય થઈ ચૂકેલી છે જે મૂળ નિવાસસ્થાનમા તેઓ ભેગા રહેતા હતા તે છોડીને તેઓ હિંદ અને ઇરાનમા આવ્યા, અને એ મધ્યવર્તી પ્રદેશમા તેઓ એક સયુક્ત પ્રજા તરીકે રહ્યા ઉપરે જ્યારે જીવનની જરૂરિયાતો વધવા લાગી, રહેવાની જગા ઓછી પડી, અને સાહસવૃત્તિ જાગી, ત્યારે તેમને એ માતૃભૂમિ છોડીને જુદી જુદી દિશામા નવા નવા ક્ષેત્રોની શોધમા નીકળવુ પડ્યુ[૩] હિંદ અને ઈરાનના પ્રાચીન ધર્મો ને તત્ત્વવિચારોમા સરખાપણાના આટલા બધા અશો જોવામા આવે છે, તેનું આ જ કારણ છે ડૉ મિલ્સ કહે છે "વેદનું સસ્કૃત ને રામાયણ મહાભારતનુ સસ્કૃત એ બેની વચ્ચે છે તેના કરતા વધારે સામ્ય [illegible] ભાષા ને અવસ્તાની વચ્ચે છે " બે દેશોની ભ[illegible]
છે[૪] આર્યો ભારતવર્ષમા આવ્યા ત્યા તે[illegible]

* જુઓ ધર્મોનુ મિલન' (રાધાકૃષ્ણન

આદિવાસીઓને જોયા.[1] એ દસ્યુઓ કાળી ચામડીવાળા, ગોમાંસ ખાનારા, ને ભૂત પ્રેત પિશાચની પૂજા કરનારા હતા. તેમને જોતાં જ આર્યોને તેમનાથી અળગા રહેવાનું મન થયું. 'અમે ઊંચા ખવાસના છીએ ને અમારી સંસ્કૃતિ સર્વશ્રેષ્ઠ છે,' એ જાતના ગર્વમાંથી જ આ અતડાપણાની વૃત્તિ જન્મી હતી. ને એમાંથી જ વધીને આગળ જતાં જાતિભેદ અને ઊંચનીચપણાની ભાવના પેદા થવા પામી. પોતાના ધર્મને ભેળાવાડમાંથી બચાવી શુદ્ધ રાખવાની આતુરતા આર્યોનાં મનમાં હતી; તેને લીધે તેમણે પોતાના ધાર્મિક સાહિત્યનો સંગ્રહ કર્યો. 'સંહિતા' શબ્દનો અર્થ જ સંગ્રહ છે. તે પરથી એમ જણાઈ આવે છે કે આર્યો ને અનાર્યો ભારતવર્ષની ભૂમિ પર ભેગા થયા તે કાળમાં ઋગ્વેદનાં સૂક્તોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હશે. બે સગી બહેનો જેવી આ હિંદી ને ઇરાની પ્રજાઓ, વિખૂટી પડતા પહેલાં, સમાન આદરથી જે હિંદી-ઇરાની દેવોને માનતી ને પૂજતી તે દેવોથી જ આપણે વેદના દેવો વિષેની આ રૂપરેખાનો આરંભ કરીશું.

આ જગત અપૂર્ણ ને અધૂરું છે; માણસ નિર્બળ છે; તેને કોઇ ઉચ્ચતર સત્ત્વની, માર્ગદર્શકની, મિત્રની, કંઈ ટેકા કે આલંબનની, જરૂર રહે છે, જેના પર તે આધાર રાખી શકે ને વિપત્તિવેળાએ જેને ધા નાખીને બોલાવી શકે — આવી લાગણી મનુષ્યના થાકેલા હારેલા હૃદયમાં ઊપજવી સ્વાભાવિક છે. વેદના એ પ્રાચીન યુગમાં, અનંતત્વ માટેની આ ઝંખના આકાશના અનંત, અમર્યાદ ને તેજસ્વી પટથી સંતોષાય એટલી સારી રીતે બીજી કોઈ વસ્તુથી સંતોષાય એમ નહોતું. સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારામાં પરિવર્તનો થાય છે, વાવાઝોડાં આવે છે, ને વાદળાં વિખેરાય છે; પણ આકાશ તો સદાકાળ તેવું ને તેવું જ રહે છે. દ્યૌ[2] એ માત્ર હિંદી-ઇરાની દેવ નથી, પણ હિંદી-યુરોપી દેવ છે. તે દીર્ઘ કાળ લગી ટકી રહે છે; ને ગ્રીસમાં ઝ્યુસરૂપે, ઇટલીમાં જ્યુપીટર (દ્યૌષ્પિતર) રૂપે, અને ટ્યૂટન પ્રજાઓમાં ટીર અથવા ટાઇરૂપે દેખા દે છે. દેવ શબ્દનો મૂળ અર્થ હતો દ્યુતિમાન અર્થાત્ તેજસ્વી. પાછળથી તે સર્વ તેજસ્વી તત્ત્વોને — સૂર્ય, આકાશ, તારા, ઉષા, દિવસ વગેરે સર્વને — લાગુ પાડવામાં આવ્યો. સર્વ તેજસ્વી કે જ્યોતિર્મય વસ્તુઓમાં જે સર્વસામાન્ય તત્ત્વો હતાં તે સૂચવનાર એ વ્યાપક શબ્દ થઈ પડ્યો. પૃથ્વી પણ થોડા જ વખતમાં દેવી ગણાવા લાગી. શરૂઆતમાં કદાચ આકાશ (દ્યૌ) અને

પૃથ્વીનાં ભૌતિક અંગો — લંબાઈ (उर्वी), પહોળાઈ (मही), ફળદ્રુપતા (घृतवती) આદિ — તરફ જ કવિઓનુ ધ્યાન ગયું હશે એમ લાગે છે.[૧] પૃથ્વીના ગુણ વર્ણવતાં 'મધ આપનારી' (मधुदुघा) અને 'દૂધથી ભરેલી' (पयस्वती) જેવાં વિશેષણો વાપરેલાં છે. પણ થોડા જ વખતમાં દ્યાવાપૃથિવીના જોડકાને મનુષ્યના જેવા ગુણો છે એમ કલ્પવામાં આવે છે; અને કહે છે કે તેમને 'કદી વૃદ્ધત્વ આવતું નથી' (अजरे) ને તેઓ 'પિતા' છે, 'માતા' છે, વગેરે. તેઓ વિશ્વને સુખ આપનારાં, સર્વજ્ઞ, પ્રેમળ, ઉદાર, પુણ્યશીલ છે, એમ કહીને એ નૈતિક ગુણોનો પણ ઉમેરો કરવામાં આવે છે.[૨] પહેલાં ભૌતિક તત્ત્વોની ને પછી માનવરૂપધારી શક્તિઓની ઉપાસના, ને માનવરૂપમાંથી આગળ વધીને દૈવી તત્ત્વની ઉપાસના, એમ ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ થઈ હોય એ સંભવિત છે. આખા જગતમાં સહુથી પહેલી પૂજા પૃથ્વી અને આકાશ (द्यौ) ની થયેલી. તેમને પહેલાં નોખાં ને સ્વતન્ત્ર સત્ત્વો માનેલાં; પણ થોડા જ વખતમાં તેમની વચ્ચે લગ્નસંબન્ધ બંધાયો. પૃથ્વીને ફળદ્રુપ માતા માનવામાં આવી, ને દ્યૌષ્પિતા તેમાં વીર્યનું સિંચન કરે છે એમ મનાયું. ગ્રીક મહાકવિ હોમરનાં સ્તોત્રોમાં પૃથ્વીને "દેવોની માતા, અને નક્ષત્રવાન આકાશની પત્ની" કહીને સંબોધેલી છે.[૩] ધરતીમાતા અને દ્યૌષ્પિતા એ વિશ્વનાં માતપિતા છે. તેઓ જીવમાત્રને જન્મ આપે છે, ને તેમને પોષણનું સાધન પૂરું પાડે છે. ઋગ્વેદમાં તેમને સામાન્ય રીતે દ્વિવચનથી જ સંબોધેલાં છે; એટલા માટે કે તેઓ બે મળીને એક જ દેવતાની કલ્પના કરવામાં આવી છે. પૃથ્વી અને આકાશની વચ્ચેનાં સર્વ તત્ત્વો — સૂર્ય, ઉષા, અગ્નિ, વાયુ ને પર્જન્ય — એ દ્યાવાપૃથિવીની સંતતિ છે. દ્યાવાપૃથિવી એ માણસોનાં તેમજ દેવોનાં માબાપ છે.[૪] દેવોની સંખ્યા જેમ વધતી ગઈ તેમ પ્રશ્ન એ ઊઠ્યો કે દ્યાવાપૃથિવીને બનાવ્યાં કોણે? "જેણે વિશ્વને સુખદાયક એવાં દ્યાવાપૃથિવીને ઉત્પન્ન કર્યાં, જેણે ઉભય લોકને અત્યંત કુશળતા વડે રચ્યા, જેણે દ્યાવાપૃથિવીને સખત બંધ વડે બાંધ્યાં, તે આ દેવ દેવોમાં સહુથી કુશળ છે."[૫] આ સર્જનશક્તિ અગ્નિ,[૬] ઇન્દ્ર[૭] અથવા સોમમાં[૮] છે એમ કહ્યું છે. બીજા દેવોને પણ એ માન આપવામાં આવ્યું છે.[૯]

વરુણ એ આકાશનો દેવ છે. 'વરુણ' નામ 'वृ' એટલે કે 'ઢાંકવું' અથવા 'વ્યાપી વળવું' એ ધાતુ પરથી આવ્યું છે. વેદનો વરુણ તે જ

ગ્રીસનો ઉરેનોસ અને અવસ્તાનો અહુરમઝદ છે તેની ઉત્પત્તિ કુદરતી ઘટનામાથી થઈ છે એ દેખીતુ છે વરુણ વિશ્વને ઢાકે છે અથવા વ્યાપી વળે છે તે તારાજડિત આકાશના આખા વિસ્તારને, "તેમાના સર્વ પ્રાણીઓ તથા તેમના નિવાસસ્થાન સહિત, ઝભ્ભાની પેઠે ઢાકી દે છે"[1] મિત્ર એ વરુણનો નિત્યનો સાથી છે 'મિત્રાવરુણ' એ શબ્દમા વરુણ અને મિત્ર બે એક જોડકારૂપે વપરાય છે ત્યારે તેનો અર્થ રાત અને દિવસ, અંધકાર અને પ્રકાશ થાય છે વરુણની આકૃતિનુ સતત રૂપાન્તર થતુ જાય છે, તેમા નવા નવા સદ્ગુણોનુ આરોપણ કરવામા આવે છે, અને તેમ કરતા તે વેદનો સહુથી વધારે નીતિમાન દેવ બને છે તે જગત પર ચોકી રાખે છે (विश्वदर्शतम् — બધુ જોનાર — છે), પાપીઓને સજા કરે છે, અને તેની ક્ષમા માગનારાઓના પાપ માફ કરે છે સૂર્ય તેની આખ છે, આકાશ તેનુ વસ્ત્ર છે, અને વાયુ તેનો શ્વાસ છે[2] નદીઓ તેની આજ્ઞાથી વહે છે[3] તેના ધાકને લીધે સૂર્ય પ્રકાશે છે, અને તારા તથા ચન્દ્ર પોતપોતાને નિયત માર્ગે ચાલે છે[4] તેના નિયમ વડે આકાશ અને પૃથ્વી જુદા જુદા ટકી રહેલા છે તે જગતની ભૌતિક અને નૈતિક વ્યવસ્થાને ટકાવી રાખે છે. તે મનસ્વી દેવ નથી, પણ 'ધૃતવ્રત' એટલે કે દૃઢ નિશ્ચયવાળો ને નિયમ પ્રમાણે ચાલનારો છે બીજા દેવો વરુણ રાજાની આણ માને છે ને તેની આજ્ઞાને અનુસરે છે તે સર્વજ્ઞ છે, એટલે અતરિક્ષમા ઊડતા પખીઓના પગના, સમુદ્રમા ચાલતા નાવનો માર્ગ, અને વાયુની ગતિ તે જાણે છે એક ચકલુ પણ તેની જાણ બહાર ફરકી શકતુ નથી તે દેવાધિદેવ છે, દેવોનો રાજા છે, અપરાધી પ્રત્યે કઠોર અને પાપનો પસ્તાવો કરનાર પ્રત્યે દયાળુ છે નૈતિક જગતનો જે સનાતન નિયમ તેણે પોતે સ્થાપ્યો છે તેનુ તે પોતે પણ પાલન કરે છે છતા તેની સામે અપરાધ કરનારાઓને તે દયાભાવે ક્ષમા કરવા તૈયાર હોય છે "જેમણે પાપ કર્યું હોય તેમના પ્રત્યે પણ તે દયા કરે છે"[5] વરુણને ઉદ્દેશીના લગભગ સર્વ સૂક્તોમા પાપની કબૂલાત અને પશ્ચાત્તાપની સાથે સાથે પાપને માટે ક્ષમા પણ યાચેલી જોવામા આવે છે[6] તે બતાવે છે કે પાપનો ભાર અને પ્રાર્થનાની શક્તિ એ બનેનો ખ્યાન આર્ય કવિઓને હતો

વેદમા કરેલી વરુણની આ ઉપાસનામા પાપનુ ભાન, અને દેવની ક્ષમાવૃત્તિ વિષે વિશ્વાસ જોવામા આવે છે પાછળથી વૈષ્ણવ અને ભાગવત

સમ્પ્રદાયમા સગુણ ઈશ્વરની ઉપાસનાના પ્રતિપાદનની સાથે ભક્તિમાર્ગ પર વિશેષ ભાર દીધેલો છે, તેનું મૂળ આ પ્રાચીન વરુણોપાસનામા જોઈ શકાય છે અધ્યાપક મેકડોનેલ કહે છે કે "ઊંચા પ્રકારના ઐશ્વર્યવાદમા પરમેશ્વરરૂપી સમ્રાટના જે ગુણો કલ્પનામા આવે છે તેને મળતા ગુણો વેદના વરુણમાં છે"[1]

વરુણ જે નિયમનો રક્ષક અને નિયન્તા છે તે નિયમને 'ઋત' કહેવામા આવે છે ઋતનો અક્ષરાર્થ છે 'વસ્તુમાત્રનો નિયત ક્રમ' ઋતની કલ્પના સૂચવે છે કે જગતમા નિયમ અથવા કાયદાની આણ ને ન્યાયનુ સામ્રાજ્ય ચાલે છે સૂર્ય, ચદ્ર અને તારાની ગતિ, અને દિવસરાત તથા ઋતુચક્રના વારાફેરા એ બધાની નિયમિતતા જોઈ ને મૂળ એ કલ્પના સૂઝી હોવી જોઈએ ઋત એટલે ચોકસ નિયમ અનુસાર ચાલનારી વિશ્વની વ્યવસ્થા વિશ્વમા જે કોઈ વસ્તુ નિયમિત રીતે ચાલે છે તે દરેક ઋતના સિદ્ધાન્તને અનુસરે છે. આપણી ઇન્દ્રિયો વડે જેનો અનુભવ થાય છે તે જગત એ ઋતનો પડછાયો કે પ્રતિબિંબ છે, અને એ પરિવર્તનોના વમળોમા અવ્યય ને અવિકારી રહેનારુ શાશ્વત સત્ય તે તો ઋત જ છે સૃષ્ટિનુ સર્જન થવા પહેલા પણ ઋત હસ્તીમા હતુ એમ વેદના ઋષિઓ માને છે જગતની સદા બદલાતી ઘટમાળમા એ અનશ્વર ઋતના જ વિવિધ રૂપોનુ દર્શન થાય છે એટલે ઋતને સર્વનો પિતા કહેલો છે "મરુતોની સાથે ઇન્દ્ર અમારા રક્ષણ માટે સૂર્યલોકમાથી દૂરથી કે ઋતના સદનમાથી આવે છે"[2] વિષ્ણુને 'ઋતનો ગર્ભ' કહેલો છે[3] દ્યાવાપૃથિવી ઋતને લીધે જ ટકી રહેલા છે[4] શાશ્વત ને અવિકારી સત્ વિષેની જે ગૂઢવાદી કલ્પના પાછળથી ખીલેલી તેના પ્રથમ ચિહ્નો અહીં દેખાય છે અવિચળ નિયમ એ જ સત્ છે જગતમા જે કંઈ દૃષ્ટિગોચર કે ઇન્દ્રિયગોચર છે તે તો અસ્થિર આભાસ છે, અધૂરી નકલ છે સત્ તત્ત્વ એક, અખંડ ને અવિકારી છે, જ્યારે જગતની અનેક વસ્તુઓ બદલાય છે ને નાશ પામે છે થોડા જ વખતમા એમ મનાવા લાગે છે કે આ વિશ્વતન્ત્ર એ એક સર્વશ્રેષ્ઠ દેવની ચોકસ ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલે છે, એટલુ જ નહીં પણ તે નીતિ અને પુણ્યના નિયમને પણ વશ વર્તે છે દેવો પણ એ નિયમનુ ઉલ્લઘન કરી શકતા નથી ઋતની કલ્પનામા આપણે ભૌતિક સૃષ્ટિના એક અવિચળ નિયમને દેવપદ આપેલુ જોઇએ છીએ[5] "સૃષ્ટિનો, સૂર્ય ચદ્ર અને તારાનો, સવાર અને સાજનો, દિવસ અને રાતનો, નિશ્ચિત થયેલો માર્ગ અથવા

ગતિક્રમ," એવો 'ઋત' શબ્દનો મૂળ અર્થ હતો. ધીરેધીરે એમ મનાવા લાગ્યું કે એ મનુષ્યોએ અનુસરવાનો નીતિમાર્ગ છે, એટલું જ નહીં પણ એ પુણ્યમાર્ગે દેવોએ પણ ચાલવું ઘટે છે. "ઉષા ઋતને માર્ગે — રસ્તો સારી પેઠે જાણીતો હોય એવી રીતે — ચાલી જાય છે. તે કદી દિશાઓની બહાર પગલું મૂકતી નથી. સૂર્ય પણ વરણે આંકી આપેલે ઋતને રસ્તે ચાલે છે."[1] આખું વિશ્વ ઋતના પાયા પર ઊભું રહેલું છે, ને તેની મર્યાદામાં રહીને ચાલે છે.[2] ઋતની આ કલ્પના પરથી વર્ડ્ઝવર્થે 'કર્તવ્ય'ને ઉદ્દેશીને લખેલી પંક્તિઓ યાદ આવે છે. તેનો આશય આ પ્રમાણે છે: "તું તારાઓને કુમાર્ગે જતા રોકે છે; અને પ્રાચીન સ્વર્ગો પણ, તારે લીધે, તાજાં ને બળવાન રહે છે."

ભૌતિક જગતમાં જે સ્થાન નિયમનું છે તે સ્થાન નૈતિક જગતમાં સદ્‌ગુણનું છે. નીતિમય જીવન એટલે સુરીલુ સંવાદી જીવન અથવા સુવ્યવસ્થિત ને એકરાગવાળું જીવન, એવી જે કલ્પના ગ્રીક લોકોમાં હતી તેનું પણ અહીં સ્મરણ થાય છે. પહેલાં વરુણ ભૌતિક સૃષ્ટિની સુવ્યવસ્થા સાચવનાર મનાતો; તે આગળ જતાં નીતિનિયમનો રક્ષક (ऋतस्य गोपा) અને પાપની સજા કરનારો મનાય છે. ઘણી જગાએ દેવોની પ્રાર્થના મનુષ્યને સન્માર્ગે ટકાવી રાખવા માટે કરવામાં આવે છે. "હે ઇન્દ્ર, અમને ઋતને માર્ગે લઈ જાઓ; સર્વ પાપોની ઉપર થઈને સન્માર્ગે દોરી જાઓ."[3]

ઋતની કલ્પના સ્વીકારાઈ તેની સાથે જ દેવોનાં સ્વરૂપમાં ફેરફાર થયો. હવે પછી વિશ્વમાં આકસ્મિક તત્ત્વો યા મહાભૂતોના આંધળા ક્રોધથી નીપજેલી અંધાધૂંધી ચાલતી નથી, પણ સુમધુર સંવાદ ને એકરાગ સાધનારી કોઈ એક શક્તિની ઇચ્છા કામ કરતી દેખાય છે. જ્યારે જ્યારે અનાસ્થા આપણને લલચાવે, અને આપણી આત્મશ્રદ્ધાના ભૂકા ઊડી જાય, ત્યારે આ પ્રકારની શ્રદ્ધા આપણને આશ્વાસન આપે છે; ને આપણું રક્ષણ કરનાર કોઈ શક્તિ બેઠેલી છે એટલે આપણે સુરક્ષિત છીએ, એવું ભાન આપણાં મનમાં પેદા કરે છે. સંસારમાં ગમે તેવા બનાવો ભલે બને, છતાં આપણને એટલી ધારણ રહે છે કે કુદરતમાં જે સુંદર વ્યવસ્થા ચાલે છે તેને મળતો ન્યાય ને નીતિનો નિયમ નૈતિક ક્ષેત્રમાં પણ પ્રવર્તે છે. જેમ આવતી કાલે સૂર્ય ઊગવાનો જ છે એ વિષે કશી શંકા નથી, તેમ સત્ય ને સદાચારનો

વિજય અચૂક થવાનો જ છે. ઋતને ભરોસે રહીને આપણે આપણું નાવ હંકારી શકીએ છીએ.

મિત્રદેવ વરુણનો સાથી છે, અને ઘણીવાર બેનું આવાહન સાથે કરવામાં આવે છે મિત્રનો અર્થ કેટલીકવાર સૂરજ ને કેટલીકવાર પ્રકાશ થાય છે. તે પણ સર્વદર્શી ને સત્યપ્રિય દેવ છે. મિત્રાવરણ બંને મળીને ઋતની રક્ષા કરે છે ને પાપની ક્ષમા આપે છે. ધીરેધીરે મિત્રનો સંબન્ધ પ્રભાતના તેજ સાથે ને વરુણનો રાત્રિના આકાશ સાથે જોડાતો જાય છે. અર્યમા અને ભગની સાથે મિત્રાવરુણને પણ આદિત્ય, એટલે કે અદિતિના પુત્રો, કહેલા છે.

સૂર્ય તે આપણો સૂરજ. ઋગ્વેદનાં દસ સૂક્તો તેને ઉદ્દેશીને ગાયેલાં છે. સૂર્યની ઉપાસના કરવાની ઊર્મિ માણસને આપોઆપ થઈ આવે છે. સૂર્યપૂજા એ ગ્રીક ધર્મનું આવશ્યક અંગ હતી. પ્લેટોએ તેના ગ્રંથ 'રિપબ્લીક'માં સૂર્યપૂજાની પ્રશંસા કરેલી છે, ને તેનું તાત્પર્ય સમજાવ્યું છે. તે સૂર્યને સદ્‌ગુણ અને સદાચારનું પ્રતીક માનતો. ઈરાનમાં પણ સૂર્યપૂજા થતી જોવા મળે છે. સૂર્ય એ જગતમાં પ્રકાશનો દાતા ને જીવનનો પોષક હોઈ, તેનામાં અલૌકિક શક્તિ છે એમ મનાયું છે. તે સચરાચરનો — જંગમ તેમજ સ્થાવર સર્વેનો — આત્મા છે (सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च). તે સર્વદર્શી છે, જગતનો જાસૂસ છે. તે માણસોને ઊંઘમાંથી જગાડી કામે લગાડે છે, અને પ્રકાશ આપે છે (ज्योतिष्कृदसि सूर्य). "સૂર્ય બંને જગતમાં ફરી વળવાને ઊગે છે. તે માણસોને જુએ છે. જે કંઈ સ્થાવર કે જંગમ છે તે સર્વેનો તે રક્ષક છે. મર્ત્ય લોકોમાં જે પાપ અને પુણ્ય થાય છે તે એ જુએ છે."[૧] સૂર્ય જગતનો સર્જક (प्रसवीता जनानाम्) અને શાસક બને છે.

સવિતા એ પણ સૂર્યનું જ એક રૂપ છે. તેની સ્તુતિ ઋગ્વેદનાં અગિયાર આખાં સૂક્તોમાં કરેલી છે. તેને સોનેરી આંખવાળો (हिरण्याक्षः ऋ. ૧; ૩૫; ૮), સોનેરી હાથવાળો (हिरण्यहस्तः ऋ. ૧; ૩૫; ૧૦), ને સોનેરી જીભવાળો (हिरण्यजिह्वः ऋ. ૬; ૭૧; ૩) કહેલો છે. એને કેટલીકવાર સૂર્યથી જુદો પાડવામાં આવ્યો છે,[૨] છતાં ઘણીવાર તો સવિતા એ સૂર્ય જ છે એમ બતાવેલું છે. સવિતા એ માત્ર સોનેરી દિવસનો તેજસ્વી સૂર્ય જ નથી,

રાતનો અદૃશ્ય સૂર્ય પણ છે તેનામા ભવ્ય નૈતિક તત્ત્વ પણ ભરેલુ છે, કેમકે પાપી પશ્ચાત્તાપ કરીને તેની પાસે પાપ માટે ક્ષમાની યાચના કરતા કહે છે · "હે સવિતા, અમે અજ્ઞાનથી, નમ્રતાઈથી, ગર્વથી, કે મનુષ્યસ્વભાવને લીધે, જે કઈ પાપ તારા પ્રત્યે, દેવો પ્રત્યે કે મનુષ્યો પ્રત્યે, કર્યાં હોય તે તુ દૂર કર "[૧] ગાયત્રીમત્ર પણ સવિતારૂપી સૂર્યદેવને જ સબોધનામા આવેલો છે "અમે સવિતૃદેવના તે વરેણ્ય ભર્ગનુ ધ્યાન ધરીએ છીએ એ દેવ અમારી બુદ્ધિને સન્માર્ગે દોરો "* "હે સવિતૃદેવ, સર્વના સરજનહાર, અમારા દુ ખો દૂર કરો, અને જે શુભ વસ્તુઓ હોય તે અમને આપો, "+ એ જે યજુર્વેદનો મત્ર ઘણીવાર ગવાય છે, તે પણ સવિતાને ઉદ્દેશીને જ કહેલો છે

વિષ્ણુ એ પણ સૂર્યનુ જ એક રૂપ છે વિષ્ણુ સર્વ લોકનુ પાલન કરે છે[૨] તે ત્રિવિક્રમ દેવ છે તે મોટા મોટા ત્રણ ડગલા ભરીને સર્વ લોકને — પૃથ્વી, સ્વર્ગ, અને મનુષ્યની નજરે દેખાતા સર્વ ભુવનોને — વ્યાપી વળ્યો છે "હે વિષ્ણુદેવ, તમારા મહિમાનો પાર કોઈ પામી શકતુ નથી પૃથ્વી પરથી તો અમે તમારા બે જ લોકને — પૃથ્વી અને અતરિક્ષને — જોઈ શકીએ છીએ તમારુ પોતાનુ પરમ ધામ તો તમે એકલા જ જાણો છો "[૩] ઋગ્વેદમા વિષ્ણુનુ સ્થાન ગૌણ છે, જોકે ભવિષ્યમા તેમને ઘણુ ઊંચુ પદ પ્રાપ્ત થવા નિર્મયેલુ છે પણ વૈષ્ણવધર્મનું મૂળ ઋગ્વેદમા મળી આવે છે સા વિષ્ણુને बृहच्छरीर (મોટા શરીરવાળા, અથવા જગત જેનુ શરીર છે એવા) એ નામે સબોધેલા છે, અને ઉપાસકોના બોલાવતાંવેંત તે આવી પહોચે છે એમ કહ્યુ છે[૪] માણસને જગા કરી આપવા માટે વિષ્ણુ નગુનાર પૃથ્વીને ફરી વળ્યા, ને તેનો વિસ્તાર વધાર્યો, એમ પણ કહ્યુ છે[૫]

પૂષા એ સૂર્યદેવનુ બીજુ એક રૂપ છે તે ગોવાળોનો દેવ ને પશુધનનો રક્ષક હોઈ, મનુષ્યનો મિત્ર હોય એમ લાગે છે તે પ્રવાસીઓ ને ખેડૂતોનો દેવ છે

રસ્કીન કહે છે "જે માણસ યોગ્ય રીતે વિચાર કરે છે તેને જેટલુ

---

* तत्सवितुर्वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि, धियो यो न प्रचोदयात्। ऋ ३, ६२, १०.

+ विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव । यद् भद्र तन्न आसुव । ऋ

ગાભીર્યે ઉષામા દેખાય છે તેટલુ બીજી કોઈ વસ્તુમા દેખાતું નથી " અપૂર્વ ને અમર્યા એવી પ્રભાતમાળની છટા, જેમાથી દરરોજ સવારે પ્રકાશ અને ચેતન સ્ફુરી નીકળે છે, તે ઉષાદેવી બને છે (ગ્રીસમા તે ઇઓસ દેવી છે) અશ્વિનો તેમજ સૂર્ય તેને ચાહે છે પણ સૂર્ય પોતાના સોનેરી કિરણો વડે તેને આલિંગન કરવા જાય છે ત્યા જ ઉષા અલોપ થઈ જાય છે

બે અશ્વિનો (નાસત્યો) નુ આવાહન પચ્ચીસેક આખા સૂક્તોમા, અને છૂટુંછવાયુ બીજા ઘણામા, કરેલું છે[1] અશ્વિનો એકસાથે જન્મેલા બે ભાઈઓ, કદી છૂટું ન પડનારુ, જોડકુ છે તેઓ તેજ અને પ્રકાશના તેજસ્વી સ્વામીઓ, બળવાન, ચપળ, ને ગરુડના જેવા વેગથી દોડી શકે એવા છે તેઓ દ્યૌના પુત્રો છે, ને ઉષા તેમની બહેન છે માન્યતા એવી છે કે દિવસ રાત વચ્ચેના સધિપ્રકાશના કુદરતી દૃશ્ય પરથી તેમની દેવરૂપે કલ્પના થયેલી છે તેથી ઉષા અને સધ્યા બેના જુદાજુદા સધિપ્રકાશ માટે બે અશ્વિનો કલ્પેલા છે તેઓ ધીરેધીરે દેવો ને માણસોના વૈદ્ય બને છે તેઓ અનેક પ્રકારના ચમત્કારો કરે છે, સ્ત્રીને પતિ ને પુરુષને પત્ની આપે છે, દપતીપ્રેમની તથા પ્રાણની રક્ષા કરે છે, અને દીન દુ ખી પીડિતોને સર્વ પ્રકારના દુ ખ અને ત્રાસમાથી ઉગારે છે

અદિતિનુ નામ પાછળ આવી ગયુ છે અનેક દેવો તેના પુત્રો હોઈ આદિત્ય કહેવાય છે અદિતિ શબ્દનો અક્ષરાર્થ છે 'અમાપ અથવા અમર્યાદ' આપણી આસપાસ દશે દિશામા જે અદૃષ્ટ, અનત તત્ત્વ વ્યાપી વળેલુ છે તે તત્ત્વને માટે એ નામ યોજાયુ હોય એમ લાગે છે પૃથ્વી, અતરિક્ષ અને આકાશની પારના અનત વિસ્તારને પણ એ નામ અપાય છે આ જગતમા ને તેની પાર જે કઈ છે તે બધાનુ તે અનત અધિષ્ઠાન છે "અદિતિ એ જ દ્યુલોક, અદિતિ જ અતરિક્ષ, તે જ માતા, તે જ પિતા, તે જ પુત્ર છે અદિતિ એ જ સર્વ દેવો છે તે જ પચજનો છે જે કઈ જન્મ્યુ છે તે અદિતિ છે જે કઈ જન્મવાનુ છે તે પણ અદિતિ છે"[2] સર્વત્ર ફેલાયેલી, વસ્તુમાત્રને વ્યાપી વળનારી, ને સર્વને જન્મ આપનારી કુદરતનુ — પાછળથી સાખ્ય દર્શનમા જેને પ્રકૃતિ કહી છે તેનુ — જ પ્રાચીન સ્વરૂપવર્ણન જાણે આપણે 'અદિતિ' એ નામે વેદમા થયેલુ જોઈએ છીએ

કુદરતની જે એક ઘણી અગત્યની ઘટનાને દેવરૂપ અપાયુ છે તે છે

અગ્નિ [૧] અગ્નિનુ મહત્ત્વ એકલા ઇન્દ્રના કરતા જ ઊતરતુ ગણાયુ છે, ને ઓછામા ઓછા બસો સૂક્તોમા તેની સ્તુતિ કરવામા આવી છે સૂર્ય પોતાની ગરમીથી માણસોને દઝાડતો ને સળગી ઊઠે એવા પદાર્થોને બાળતો, તે જોઇને અગ્નિ સળગાવવાનો વિચાર માણસને સૂઝ્યો હશે અગ્નિ વાદળામાથી વીજળીરૂપે આવતો ચકમકના પથ્થર ઘસીને પણ તે સળગાવી શકાય છે [૨] અરણીના બે લાકડા ઘસીને પણ દેવતા પાડી શકાય ગ્રીક પુરાણકથામાના પ્રૉમિથિયસની પેઠે માતરિશ્વા સ્વર્ગમાથી અગ્નિને પાછો લઈ આવેલો, ને તે સાચવવાનુ કામ તેણે ભૃગુઓને સોપેલુ, એમ મનાય છે [૩] અગ્નિદેવને પિશગ દાઢી, અણીદાર જડબા, ને બળતા દાત છે, એવા એના વર્ણન આપેલા છે, તે પરથી દેખાઈ આવે છે કે એ અગ્નિદેવ તે આપણો દેવતા જ છે લાકડુ કે ઘી એનો આહાર છે તે સૂર્યની પેઠે પ્રકાશી રાત્રિના અધકારને દૂર કરે છે તે જ્યારે વન પર આક્રમણ કરે છે ત્યારે તેનો રસ્તો કાળો (कृष्णाध्वा । ऋ २, ४, ६) હોય છે, ને તેનો અવાજ આકાશની મેઘગર્જના જેવો ગાજે છે તે ધૂમકેતુ છે, કેમકે ધુમાડો એ એનો કેતુ એટલે કે ધ્વજ છે એક ઋચામા અગ્નિની સ્તુતિ કરતા કહ્યુ છે "હે અગ્નિ, હુ તમને આ સમિધ આપુ છુ તે સ્વીકારો, જોરથી સળગો, ને તમારો પવિત્ર ધુમાડો ઊચે ચડાવો, તમારી ધૂમ્રશિખા વડે છેક ઉપરના સ્વર્ગને સ્પર્શ કરો, ને સૂર્યના કિરણો સાથે ભળી જાઓ " આમ અગ્નિ માત્ર પૃથ્વી પર ઘરમા ને અગ્નિકુડમા જ રહેતો નથી દેખાતો, પણ આકાશમા ને અતરિક્ષમા પણ સૂર્ય ને ઉષારૂપે, અને વાદળામા વીજળીરૂપે, રહેતો દેખાય છે તે સર્વશ્રેષ્ઠ દેવ (देवतम । ऋ १०, ७०, २) છે, ને દ્યાવાપૃથિવીને તેણે પેદા કર્યા છે, એમ થોડા જ વખતમા મનાવા લાગે છે અગ્નિની કલ્પના સાકાર મટીને જેમ જેમ નિરાકાર થતી ગઈ, તેમ તેમ તેમા ભવ્યતાનો અશ પણ વધતો ગયો છે તે દેવો ને મનુષ્યો વચ્ચે મધ્યસ્થી કરનાર*, ને સર્વનો સહાયક, બને છે એક ઋચામા કહ્યુ છે "હે અગ્નિ, તમે વરુણને અમારા યજ્ઞમા લઈ આવો સ્વર્ગમાથી ઇન્દ્રને અને અંતરિક્ષમાથી મરુતોને લઈ આવો "[૪] બીજી એક ઋચામા કહ્યુ છે "અગ્નિને હુ મારા પિતા માનુ છુ અગ્નિને આપ્તજન માનુ છુ અગ્નિને ભાઈ તેમજ સખા પણ માનુ છુ "[૫]

---

* दूतो देवानामसि मर्त्यानाम् । ऋ १० ७, २

મનુષ્યને ઉન્માદ ચડાવનાર, પ્રેરણા આપનાર, ને અમૃતત્વ દેનાર સોમ, તે અવસ્તાના હીમ દેવને, અને ગ્રીસના સુરા તથા દ્રાક્ષના અધિષ્ઠાતા ડાયોનીસસ દેવને, મળતો આવે છે એ સર્વ દેવોના સમ્પ્રદાય તે સુરાપાન કરનારના સમ્પ્રદાય છે દુ ખી માણસને પોતાના દુ ખ ડુબાડી દેવા માટે કંઈક વસ્તુ જોઈએ છે તેને જ્યારે કેફી પીણુ પહેલવહેલુ મળી આવે છે ત્યારે તેને હર્ષના રોમાચ આવે છે તેને ઉન્માદ તો ચડે જ છે, પણ તે માને છે કે એ દૈવી ઉન્માદ છે આપણે જેને આત્મદર્શન, આકસ્મિક સાક્ષાત્કાર, ક્રાન્તદર્શન, વિશાળ ઉદારતા, ને વ્યાપક સહૃદયતા કહીએ છીએ તે બધાં પેદા થાય છે ત્યારે આત્મા એક પ્રકારની પ્રેરણા, અભાનોર્મિ કે સમાધિની સ્થિતિમા હોય છે આત્માને એવી પ્રેરણા ચડાવનાર પીણાને દેવરૂપ માનવામા આવે એમા કશુ આશ્ચર્ય નથી વ્હીટની કહે છે "નિસર્ગની અદ્ભુત શક્તિઓ ને ઘટનાઓની ઉપાસના એ જ સાદા ને સરળ મનવાળા આર્યોનો ધર્મ હતો એટલે, સોમરસમા ચિત્તને બહલાવવાની ને કામચલાઉ ઉન્માદ પેદા કરવાની એવી શક્તિ છે કે તેને લીધે માણસ પોતાની જન્મસિદ્ધ શક્તિ કરતા વધારે મોટા કામો કરવા પ્રેરાય ને કરી શકે, એમ એમણે જોયુ કે તરત એમને સોમરસમા કંઈક દૈવી અંશ દેખાયો તેમને લાગ્યુ કે એ દેવ છે, અને તેનુ પાન કરનાર માણસોમા દેવના જેવી શક્તિ આવે છે જે છોડમાથી એ રસ નીકળતો તેને તેમણે ઓષધિઓનો રાજા કલ્પ્યો તેમાથી સોમરસ કાઢવાની ક્રિયા યજ્ઞરૂપ થઈ પડી એ કાળમા વપરાતા સાધનો (ખાંડણિયો, સાબેલુ વગેરે) પવિત્ર ગણાયા આ સમ્પ્રદાય ઘણો પ્રાચીન હતો, એનો પુરાવો ઈરાનના અવસ્તા સાહિત્યમા આવતા તેના ઉલ્લેખો પરથી મળે છે પણ ભારતવર્ષની ભૂમિ પર તેને નવુ જોમ મળેલુ એમ દેખાય છે "[૧] સોમને પૂરેપૂરુ માનવરૂપ અપાયુ નથી સોમનો છોડ ને તેનો રસ બંને કવિની નજર આગળ એટલા તાદૃશ છે કે તેને દેવરૂપ આપવાનુ તેનાથી સહેજે બની શકતું નથી છોડને ખાંડીને તેમાથી રસ કઢાતો હોય તે વખતે ગાવા માટે સોમના સૂક્તો રચાયેલા હતા "હે સોમ, ઈંદ્રને પાવા માટે તને અમે કાઢ્યો છે માટે, અતિશય સ્વાદિષ્ટ ને મદ ચડાવનારી ધારે તું વહે જા "[૨] બીજી એક ઋચામા ઉપાસક ગાવા લાગે છે "અમે સોમ પીધો છે અમે અમર થયા છીએ અમે જ્યોતિમા પ્રવેશ કર્યો છે અમે દેવોને ઓળખ્યા છે "[૩]

શારીરિક કેફને આત્માની મસ્તી માની લેવાનો ભ્રમ એકલા વેદયુગમા જ હતો એવુ નથી વિલિયમ જેમ્સ કહે છે કે દારૂ પીનારના નશામા ઈશ્વિર સાક્ષાત્કાર કરનારના કેફ અથવા અભાનોર્મિનો કંઈક અશ અથવા છટા રહેલા છે કેફી પીણુ પીને કે કેફી પદાર્થ ખાઈને શરીરને નશો ચડાવવાથી તે દ્વારા આપણે ઈશ્વરનુ દર્શન કરી શકીએ છીએ, એવી એક માન્યતા ચાલે છે સોમ ઔષધિ તરીકે કામમા આવે છે, અને તે આંધળાને આખ ને પાંગળાને પગ આપે છે, એમ ધીરે ધીરે મનાવા લાગે છે [1] સોમને ઉદ્દેશીને રચેલુ નીચેનુ સુદર સૂક્ત બતાવે છે કે તે વેદના આર્યોને કેટલો બધો પ્રિય હતો

"હે સોમ, જે લોકમા પ્રકાશ અખડ રહે છે, ને જ્યા સૂર્યને રાખેલો છે, તે અમર ને અક્ષય લોકમા મને મૂકો।

જ્યા વિવસ્વત્નો પુત્ર રાજા છે, જ્યા સ્વર્ગનુ ગુપ્ત સ્થાન છે, જ્યા મોટી મોટી નદીઓ વહે છે, ત્યા મને અમર બનાવો।

સ્વર્ગોમાના ત્રીજા સ્વર્ગમા, જ્યા સ્વેચ્છાનુસાર વર્તી શકાય છે, ને જ્યા જગત તેજથી ભરેલુ છે, ત્યા મને અમર બનાવો ।

જ્યા કામનાઓ ને સંકલ્પો વસે છે જ્યા તેજસ્વી સોમનુ પાત્ર છે, જ્યા અન્ન છે ને તૃપ્તિ છે, ત્યા મને અમર બનાવો

જ્યા આનદ અને આમોદ છે, જ્યા હર્ષ ને આહ્લાદ વસે છે, જ્યા આપણી કામનાઓની કામના તૃપ્ત થાય છે, ત્યા મને અમર બનાવો "[2]

ઉપર આપેલા સૂક્તમા વિવસ્વત્ના પુત્રનો ઉલ્લેખ છે એ પુત્ર તે ઋગ્વેદનો યમ અવસ્તામા તેને વિવહ્વતનો પુત્ર યિમ કહેલો છે યમને ઉદ્દેશીને ત્રણ સૂક્તો રચાયેલા છે તે મૃતાત્માઓનો અગ્રણી છે, દેવ છે તેના કરતા અધિક અશે મૃતાત્માઓનો રાજા છે મર્ત્ય મનુષ્યોમા પહેલવહેલો મરનાર, પરલોકનો રસ્તો શોધી કાઢનાર, ને એ પિતૃયાન પર ચાલીને જનાર તે હતો [3] પાછળથી તે યજમાન બનીને નવા આવનારાઓનું સ્વાગત કરે છે તે પિતૃલોકના રાજ્યનો રાજા છે, કેમકે તેનો સૌથી લાંબો અનુભવ એને છે કેટલીકવાર એને સૂર્યાસ્તનો દેવ કહીને સબોધેલો છે [4] બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોમા યમ માણસોનો ન્યાય કરનાર ને તેમને પાપની સજા કરનાર બને છે પણ ઋગ્વેદમા તો તે માત્ર રાજા જ છે (यम राजानम् । ऋ १०, १४ १) ગ્રીક

લેખક લ્યુશિયને હિરેક્લીટસના મોમા એક વાક્ય આ પ્રમાણે મૂક્યુ છે "માણસો કોણ? મર્ત્ય દેવો. દેવો કોણ? અમર મનુષ્યો" આ વચન કેટલુ ખરુ છે એનુ ઉદાહરણ યમ પૂરુ પાડે છે

પર્જન્ય એ આર્યોનો આકાશનો દેવ હતો આર્યો હિંદુસ્તાનમા દાખલ થયા તે પછી તેણે ઇન્દ્રનું રૂપ ધારણ કર્યું લાગે છે, કેમકે આર્ય કુળની બીજી શાખાઓને ઇન્દ્રનુ નામ જાણીતું નથી વેદમા પર્જન્ય એ આકાશનુ જ બીજુ નામ છે "ભૂમિ મારી માતા છે ને હું પૃથ્વીનો પુત્ર છુ પર્જન્ય પિતા છે તે અમારુ પાલન કરો"[1] અથર્વવેદમા પૃથ્વીને પર્જન્યની પત્ની કહેલી છે[2] પર્જન્ય વાદળા ને વરસાદનો દેવ છે[3] તે દેવરૂપે આખા જગત પર રાજ્ય કરે છે આખુ બ્રહ્માડ તેની અંદર વસે છે જગમ ને સ્થાવર સર્વે વસ્તુનો તે આત્મા છે[4] એવી પણ ઋચાઓ છે જેમા પર્જન્ય શબ્દ વાદળા કે વરસાદના અર્થમા વપરાયો છે[5] મૅક્સમૂલરનો મત એવો છે કે વેદનો પર્જન્ય તે જ લિથુઆનિયાનો મેઘગર્જનાનો દેવ પરકુનાસ છે[6]

નિસર્ગની જે ઘટનાઓ મનુષ્યના મનમા ભય અને થથરાટની લાગણી પેદા કરે છે તેમા વરસાદના તોફાન ને વાવાઝોડાની બરોબરી કરી શકે એવી કોઈ ઘટના નથી ઇન્દ્ર કહે છે "હા, હું જ્યારે વાદળાના કડાકા ને વીજળી મોકલુ છુ ત્યારે તમને મારે વિષે આસ્થા ઊપજે છે" ઇન્દ્રને ઉદ્દેશીને રચાયેલા સૂક્તો પરથી ખ્યાલ બાંધીએ તો તે વેદનો સૌથી લોકપ્રિય દેવ લાગે છે આર્યોએ ભારતવર્ષમા પ્રવેશ કર્યો ત્યા જોયુ કે તેમની આબાદી, આજની પેઠે, વરસાદની મહેર પર આધાર રાખે છે એટલે વરસાદનો દેવ એ સ્વાભાવિકપણે ભારતવાસી આર્યોનો રાષ્ટ્રીય દેવ થઈ પડ્યો[7] ઇન્દ્ર એ અતરિક્ષનો, નીલ આકાશનો, દેવ છે ગ્રીક દેવોમા જેવો ઝ્યુસ તેવો ભારતના દેવોમા ઇન્દ્ર છે તેની ઉત્પત્તિ નિસર્ગની ઘટનામાથી થયેલી સ્પષ્ટ દેખાય છે તે વજ્રધારી છે, ને અધકારને જીતે છે તે આપણને પ્રકાશ ને ચેતન, જોમ ને તાજગી આપે છે સ્વર્ગ તેની આગળ નમન કરે છે, ને પૃથ્વી તેને આવતો જાણી કપે છે ઇન્દ્રનો આકાશ ને વાવાઝોડા સાથે જે સબન્ધ છે તે ધીરેધીરે ભુલાતો જાય છે તે સ્વર્ગ, આકાશ, પૃથ્વી આદિનો સરજનહાર, આખા વિશ્વનો ને તેમા વસતા પ્રાણીમાત્રનો રાજા બને છે તે જગતનો યોગક્ષેમ ચલાવે છે તે બધુ જ સાભળે છે ને જુએ છે તે

માણસોનાં મનમાં સારામાં સારાં વિચારો ને ભાવનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે.[1] વરસાદ ને વાવાઝોડાંનો દેવ વજ્રધારી મઘવા સુકવણાં પાડનાર ને અંધકાર પેદા કરનાર અસુરો પર વિજય મેળવે છે; અને દસ્યુઓ સામેનાં આર્યોનાં યુદ્ધોમાં વિજયવંત યુદ્ધદેવનું રૂપ ધારણ કરે છે. એ યુગ ભારે પ્રવૃત્તિનો હતો, ને લોકો વિજય અને સામ્રાજ્ય મેળવવાના સાહસમાં રોકાયેલા હતા. વિધર્મી આદિવાસીઓની સાથે કશો સંબન્ધ રાખવાની ઇન્દ્ર ના પાડે છે. "જે શ્રેષ્ઠ ને વીર દેવે જન્મતાવેંત પોતાના પરાક્રમ વડે દેવોનું રક્ષણ કર્યું, ને જેના બળ તથા પરાક્રમને લીધે દ્યાવાપૃથિવી બને કાંપી ઊઠ્યાં, — હે લોકો, તે ઇન્દ્ર છે. જેણે કાંપતી પૃથ્વીને સ્થિર કરી, જેણે હાલતા પર્વતોને સ્થિર કર્યા, જેણે વિશાળ અંતરિક્ષને માપ્યું, ને દ્યુલોકને ટકાવી રાખ્યો, — હે લોકો, તે ઇન્દ્ર છે. જેણે અહિને મારીને સપ્ત સિન્ધુને છોડવી, જેણે વલના બંધનમાંથી ગાયોને મુક્ત કરી, ને જેણે બે પથ્થરમાંથી અગ્નિ પ્રગટાવ્યો, — હે લોકો, તે ઇન્દ્ર છે. જેને વિષે લોકો પૂછે છે કે 'એ ઘોર ઇન્દ્ર છે ક્યાં?' ને કહે છે કે 'તે નથી જ,' જે શત્રુઓની સંપત્તિ તેમને ત્રાસ દઈને હરી લે છે, તેના પર તમે શ્રદ્ધા રાખો, — હે લોકો, તે ઇન્દ્ર છે. અશ્વો, ગાયો, ગામડાં, ને તમામ રથો જેની આજ્ઞામાં રહે છે, જેણે સૂર્ય ને ઉષાને ઉત્પન્ન કર્યાં છે, જે પાણીનો પ્રેરક છે, — હે લોકો, તે ઇન્દ્ર છે. જેની મદદ વિના માણસો જીતતા નથી, જેને યુદ્ધ કરનારા રક્ષણ માટે બોલાવે છે, જે વિશ્વનો પ્રતિનિધિ બન્યો છે, ને જે જબરા માણસોને હેઠા પાડે છે, — હે લોકો, તે ઇન્દ્ર છે. જે મોટાં પાપ કરનારાઓને, ને અશ્રદ્ધાવાળાઓને વજ્ર વડે હણે છે, જે બડાઈ હાંકનારને બડાઈ હાંકવા દેતો નથી, ને જે દસ્યુઓનો હણનાર છે, — હે લોકો, તે ઇન્દ્ર છે."[2] યુદ્ધમાં સહાયતા કરનાર ને વિજય અપાવનાર આ દેવમાં દેવોના ઉત્તમોત્તમ ગુણો છે, એવી કલ્પના કરવામાં આવે છે. તે આકાશ, પૃથ્વી, પાણી ને પર્વતો[3] પર રાજ્ય કરે છે; વેદના દેવમંડળમાં વરુણ અગ્રસ્થાન ભોગવતો હતો ત્યાંથી તેને ધીરેધીરે હઠાવી તે સ્થાન પોતે લે છે. વરુણદેવ ભવ્ય, ન્યાયી, શાન્ત, ધૃતવ્રત છે. આર્યોએ જે લડાઈઝઘડા, જીત, ને સતત પ્રવૃત્તિના યુગમાં પ્રવેશ કર્યો છે તે યુગને માટે વરુણ કામનો રહ્યો નથી. એટલે, વરુણને સ્થાને ઇન્દ્રની જે સ્થાપના થઈ એ મહાક્રાન્તિના પડઘા કેટલાંક સૂક્તોમાં સંભળાય છે.[4]

ભારતવર્ષમાં વસેલા જુદા જુદા જાતિસમૂહો જેમની ઉપાસના કરતા એવા બીજા દેવોની સાથે પણ ઇંદ્રને યુદ્ધમાં ઊતરવું પડ્યું હતું. એ લોકો પાણી,[1] અશ્વત્થ વૃક્ષ[2] વગેરેને પૂજનારા હતા. જે અસુરોની સાથે ઇંદ્રને લડવું પડ્યું તેમાંના ઘણા, વૃત્ર સર્પની[3] પેઠે, એક એક જાતિસમૂહના દેવ હતા. ઋગ્વેદના કાળમાં ઇંદ્રનો એક બીજો શત્રુ તે કૃષ્ણ હતો. તે કૃષ્ણ નામના લોકોનો વીરપુરુષ હતો, ને પાછળથી દેવ તરીકે પૂજાવા લાગેલો. ઋગ્વેદની એક ઋચામાં કહ્યું છે : "વેગવાન કૃષ્ણ દસ હજાર યોદ્ધા સાથે અંશુમતી (યમુના)ના કિનારા પર રહેતો હતો. ઇન્દ્રે પોતાની શક્તિ વડે આ મોટી ગર્જના કરતા સેનાપતિને વિષે જાણી લીધું. તેમણે આપણા હિતને ખાતર એ ક્રૂર સેનાનો નાશ કર્યો."[4] એ ઋચાનો આવો અર્થ સાયણાચાર્યે સૂચવ્યો છે; ને કૃષ્ણપૂજાના સંપ્રદાયને અંગે એ કથા આપણે માટે કામની છે. પાછળનાં પુરાણોએ પણ ઇંદ્ર અને કૃષ્ણના યુદ્ધનું વર્ણન કર્યું છે. સંભવ છે કે કૃષ્ણ એ ઋગ્વેદકાળની ગોપ જાતિ, જેના પર ઇન્દ્રે વિજય મેળવેલો, તેનો દેવ હશે. પણ તેણે પોતાની ગુમાવેલી પ્રતિષ્ઠા ભગવદ્ગીતાના સમયમાં ઘણે અંશે પાછી મેળવી લીધી; અને કૃષ્ણ તે જ ભાગવત સંપ્રદાયનો વાસુદેવ અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો વિષ્ણુ, એવી માન્યતા પ્રચલિત થવાથી કૃષ્ણને તેનું અગાઉનું સ્થાન ફરી પ્રાપ્ત થયું. એની ઉત્પત્તિ ને એનો ઇતિહાસ આવાં સંકુલ હોવાથી તેને ભગવદ્ગીતાનો પ્રણેતા, પરમાત્માનો અવતાર, તથા યમુનાને કાંઠે બંસી બજાવતો ગોપાલ વગેરે વિવિધ રૂપ પ્રાપ્ત થયાં છે.[5]

ઇન્દ્રને પડખે અનેક અંતરિક્ષવાસી નાના નાના દેવો છે — વાત અથવા વાયુ, એટલે કે પવન; વાવાઝોડાના દેવ મરુતો; અને ગર્જના કરનાર રુદ્ર. વાયુને વિષે એક કવિએ ગાયું છે : "એ ક્યાં જન્મ્યો ને ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયો? તે દેવોનો શ્વાસ છે, ને વિશ્વનો ગર્ભ છે. એ દેવ મરજી આવે ત્યાં ફરે છે. તેનો અવાજ સંભળાય છે, પણ તેનું રૂપ દેખાતું નથી."[6] વાત એ હિંદી-ઈરાની દેવ છે.

હિંદુસ્તાનમાં વરસાદનાં વાવાઝોડાં તો ઘણાં થાય છે. તેનું દેવરૂપ તે મરુતો. એ વાવાઝોડાં વિષે મૅક્સમૂલર લખે છે : "ધૂળ અને વાદળાંને લીધે આકાશ કાળું થઈ જાય છે, ઝાડનાં પાંદડાં ક્ષણવારમાં ખરી પડે છે, ડાળીઓ કાંપે છે, ડાંખળીઓ તૂટી જાય છે. પૃથ્વી કાંપતી લાગે છે, પહાડો હાલતા ભાસે છે,

ને નદીઓના પાણીમા ઉછાળા ને ફીણ આવે છે "[1] મરુતો સામાન્યપણે બળવાન ને વિનાશક હોય છે, પણ કેટલીકવાર દયાવાન ને હિતકારી પણ બને છે તેઓ જગતને એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પવનના ઝપાટાથી ફટકારે છે, અથવા તો હવાને સાફ કરે છે ને વરસાદ લાવે છે[2] તેઓ ઇન્દ્રના સાથી ને ઘૌના પુત્રો છે ઇન્દ્રને કેટલીક જગાએ મરુતોમા જ્યેષ્ઠ કહેલો છે તેમના ભીષણ રૂપને લીધે, તેમને કેટલીકવાર ઉગ્ર ને બળવાન એવા રુદ્રદેવના પુત્રો કહેલા છે[3] ઋગ્વેદમા રુદ્રનુ સ્થાન બહુ ગૌણ છે ત્રણ જ આખા સૂક્તોમા તેની સ્તુતિ કરેલી છે તે હાથમા વજ્ર ધારણ કરે છે, ને આકાશમાથી વીજળીના ચમકારા કરે છે પાછળથી તે કલ્યાણકારી શિવનુ રૂપ ધારણ કરે છે, ને તેની પૂજાનો એક સ્વતત્ર સપ્રદાય સ્થપાય છે[4]

આવી જ રીતે જેમનો વિકાસ થયેલો એવી કેટલીક દેવીઓ પણ ઋગ્વેદમા મળે છે ઉષા ને અદિતિ દેવીઓ છે સિંધુ નદીને એક સૂક્તમા દેવી કહીને તેની સ્તુતિ કરેલી છે[5] સરસ્વતી એ પહેલા એક નદીનુ નામ હતુ, તે ધીરેધીરે વિદ્યાની દેવી બને છે[6] વાક્ એ વાણીની દેવી છે અરણ્યાની એ અરણ્યની દેવી છે[7] પાછળના શાક્ત સપ્રદાયો ઋગ્વેદની દેવીઓનો ઉપયોગ કરે છે તિમિરનો નાશ કરનાર ને પાપને બાળી નાખનાર દેવી પ્રકાશનુ ચિન્તન કરતા વેદકાળના આર્યો શક્તિ અથવા પરમાત્માની ચિચ્છક્તિની સ્તુતિ કરતા, ને કહેતા "હે વર દેનારી દેવી, તમે આવો તમે અક્ષર છો, અવિનાશી છો, બ્રહ્મની બરોબરી કરનારા છો "[8]

માણસો ભૌતિક તત્ત્વોથી આગળ વધીને આધ્યાત્મિક વસ્તુઓનો વિચાર કરવા લાગ્યા, પ્રકૃતિના જડ તત્ત્વોને છોડી માનવરૂપધારી દેવદેવીઓને પૂજવા લાગ્યા, એટલે પછી મનુષ્યના ગુણો ને લાગણીઓરૂપી નિરાકાર દેવદેવીઓની ઉપાસના કરવાનુ સહેલુ થઈ પણ એના ઘણાખરા દેવદેવીના ઉલ્લેખ ઋગ્વેદના છેલ્લા મડળમા આવે છે, તે બતાવે છે કે તેમની ઉત્પત્તિ પ્રમાણમા મોડી થઈ હોવી જોઈએ મન્યુ,[9] શ્રદ્ધા[10] વગેરેની સ્તુતિ કરેલી જોવામા આવે છે ખરા દેવમા જે કેટલાક ગુણો હોય તે ગુણોને પણ દેવ માનવામા આવે છે ત્વષ્ટા, જેને કેટલીકવાર સવિતાનુ[11] જ એક રૂપ માનવામા આવે છે, તે વિશ્વનો બનાવનાર અથવા ઘડનાર છે તેણે ઇન્દ્રનુ વજ્ર ઘડેલુ, બ્રહ્મણસ્પતિની પરશુને ધાર ચડાવેલી, દેવોને સોમ પીવાના

પાત્રો બનાવી આપેના, ને સર્વ સજીવ વસ્તુઓની આકૃતિઓ ઘડેતી બ્રહ્મણસ્પતિ ઘણો પાછળથી ઉપજવેો દેવ છે જે યુગમા યજ્ઞો થવા લાગેના તે યુગમા એ દેખા દે છે મૂળ તો તે બ્રહ્મ એટલે કે સ્તુતિનો દેવ હતો, પણ થોડા જ વખતમા યજ્ઞનો દેવ બની ગયો શુદ્ધ વૈદિક ધર્મની ભાવના, અને પાછળની બ્રાહ્મણ ગ્રંથોની ભાવના, એ વચ્ચેની સંક્રાન્તિનું દર્શન આપણે આ દેવમા કરી શકીએ છીએ ¹

૬. એકેશ્વરવાદની દિશામાં

આગળ ઉપર અથર્વવેદ વિષેની ચર્ચામા આપણે જોઈશુ તેમ, આર્ય જગતની સીમા બહારના, ને વિચારની જુદી જ કક્ષામાથી નીપજેલા, દેવદેવીઓ વૈદિક દેવમડળમા દાખલ થવા પામ્યા હતા દેવદેવીઓની આટલી મોટી ભીડ જામી એને લીધે બુદ્ધિ થાકી ગઈ એટલે એક દેવ એ બીજા કોઈ દેવનુ જ રૂપ હોઈ તેનાથી અભિન છે એમ કહેવાની, અથવા બધા જ દેવોને ભેગા કરવાની, વૃત્તિ બહુ વહેલેથી દેખાવા લાગી હતી દેવોનુ વર્ગીકરણ કરવાના જે પ્રયત્નો થયા તેમા દેવોને પૃથ્વી, અતરિક્ષ અને આકાશ એમ ત્રણ ક્ષેત્રમા વહેંચી નાખવામા આવ્યા દેવો ૩૩૩ છે, અથવા તો ૩ એ આકડાવાળી બીજી કોઈ સખ્યા જેટલા છે એમ પણ કેટલેક ઠેકાણે કહ્યુ છે ² બે દેવો જ્યારે એકના એક કામ કરતા હોય ત્યારે તેમના જોડકાનુ સાથે આવાહન કરવામા આવે છે કેટલીકવાર 'વિશ્વદેવા' એ વ્યાપક નામ હેઠળ તમામ દેવોને ભેગા કરી તેમની સ્તુતિ કરાય છે દેવોની સકલનામા કઈક પદ્ધતિ કે વ્યવસ્થા દાખલ કરવાની આ જે વૃત્તિ છે તેનું સ્વાભાવિક પરિણામ એકદેવવાદ કે એકેશ્વરવાદમા જ આવે દેવદેવીઓનુ મોટુ ટોળુ એકબીજાની સામે લડાઈઝઘડા કરતુ હોય અને અરાજકતા ને અધાધૂધી મચાવતુ હોય, એના કરતા એક જ દેવ કે ઈશ્વરની ઉપાસનામા વધારે સરળતા ને વધારે સુસગતિ છે, એ તો દેખીતુ છે

માણસને ઈશ્વરને વિષે સાચી કલ્પના સૂઝે તે પછી તેને એકેશ્વરવાદ પર આવ્યા વિના ચાલતુ જ નથી પરમેશ્વર તો એક જ હોઈ શકે પરમ ને અનવચ્છિન્ન એવા બે સત્ તત્ત્વો હોઈ શકે જ નહીં વેદના જમાનામા ઠેરઠેર એ પ્રશ્ન પુછાતો કે અમુક દેવ તે બીજા કોઈ દેવે સરજેલો છે કે કેમ ?

જે દેવ જન્મ પામેલો કે સરજેલો હોય તે પરમેશ્વર હોઈ જ ન શકે સૃષ્ટિની ક્રિયાઓનુ તથા દેવોના સ્વરૂપ વિષેનુ માણસનુ જ્ઞાન જેમ વધતું ગયુ તેમ અનેક દેવો ઓગળીને એકરસ થના લાગ્યા જગતમા એક જ તત્ત્વ કામ કરે છે એ કલ્પનાની ઝાંખી ઋતની કલ્પનામા થઈ હતી, તેણે પણ એકેશ્વર-વાદને મદદ કરી નિસર્ગની ભિન્ન ભિન્ન ઘટનાઓનો ખુલાસો આપના માટે જો ઘણા દેવદેવી માનવાની જરૂર હોય, તો નિસર્ગમા રહેલી એકતાનો ખુલાસો આપના સારુ વિશ્વભર ને વિશ્વવ્યાપી એવો એક જ દેવ માનવાની જરૂર કેમ નહીં ? નિસર્ગના નિયમ વિષે વિશ્વાસ રાખવો એનો અર્થ જ એ કે ઈશ્વર એક છે એમ માનવુ ને તેના પર આસ્થા રાખવી એક ઈશ્વર વિષેની આ કલ્પના જેમ જેમ આગળ વધતી જાય તેમ તેમ વહેમનુ જોર ઘટતુ જાય કુદરતના નિયમબદ્ધ ને વ્યવસ્થિત તન્ત્રમા કોઈ દેવદેવીને મનસ્વીપણે દખલ કરવાની છૂટ રહેતી નથી એવી છૂટ હોય ત્યારે જ વહેમ ને વિચારના ગોટાળાનુ જોર જામે છે, ને અનેક દેવદેવીની માનતા ને બાધાઆખડી ચાલે છે વરુણની ઉપાસનામા આપણે એકેશ્વરવાદની લગોલગ પહોંચી જઈએ છીએ તે ન્યાયી છે, માનવહિતકારી છે, પુણ્યને ઉત્તેજન આપનાર છે, એટલુ જ નહીં દયાવાન પણ છે, વગેરે અનેક નૈતિક ને આધ્યાત્મિક સદ્ગુણો તેનામા છે, એવા એના વર્ણનો ઋગ્વેદમા આપેલા છે એ દેવના જે સ્થૂલ યા ભૌતિક અગો છે તે ભૂલવાની, યા તેના પ્રત્યે પ્રમાણમા ઓછુ ધ્યાન આપવાની, અને તેના જે ઉચ્ચતર ને આધ્યાત્મિક અગો છે તેના પર વધારે ભાર દેવાની, વૃત્તિ ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે માણસ અને કુદરત, ઇહલોક તથા પરલોક સહુની ઉપર વરુણ રાજાનો અમલ ચાલે છે તે માત્ર બાહ્ય આચાર જોતો નથી, અતરની શુદ્ધિ પણ માગે છે મનુષ્યની ધાર્મિક વૃત્તિને એક ઈશ્વરની કલ્પના પર પહોંચ્યા વિના ચેન જ પડતુ નથી એને લીધે, જેને અગ્રેજીમા 'હેનોથીઈઝમ' કહે છે તે વૃત્તિ વેદમા દેખાય છે એ શબ્દ મેક્સમૂલરે બનાવ્યો છે તેનો અર્થ એ છે કે વારાફરતી એક એક દેવ, જાણે મોટામા મોટો ને એકમાત્ર દેવ (વેદના પોતાના શબ્દ વાપરીને કહીએ તો, देवानां देवतम अथवा देवेषु अधिदेव) હોય, એવી રીતે એની સ્તુતિ કરી તે પણ આ વાદમા તર્કદૃષ્ટિએ જોતા વિચારદોષ રહેલો છે એમા હૃદય તો આગળ વધવાનો ખરો માર્ગ બતાવે છે, પણ બુદ્ધિ એ

રસ્તે જવાની ના પાડે છે. દેવો અનેક ન હોઈ શકે, કેમકે હૃદયમાં રહેલી ધર્મવૃત્તિ એવી અનેકતા માનીને સંતોષ પામતી નથી. માણસ અંધારામાં ફાંફાં મારતો એકેશ્વરવાદને માર્ગે ચાલે છે ત્યાં તેને અજાણ્યુનાં 'હેનોથીઈઝમ'* મળી આવે છે, એમ કહી શકાય. મનુષ્યનું નિર્મળ મન જે વસ્તુને શોધવા નીકળ્યું છે તે હજુ તેને મળી નથી; તેને માટેની એની ઝંખના તો હજુ ચાલુ છે. જે તત્ત્વ સર્વોત્તમ અને પરાત્પર છે તે અત્યંત ગૂઢ ને દુર્દર્શ છે, અને માણસે કરેલી પ્રચલિત કલ્પનાઓ અધૂરી હોઈ એ પરમ સત્યનું નિરૂપણ કરવા અસમર્થ છે, એવું તીવ્ર ભાન તો વૈદિક આર્યોને હતું. 'અધિદેવ' યા 'દેવતમ' અથવા સર્વોત્તમ દેવ તરીકે પૂજાના સર્વ દેવો એક જ હારના ને સમોવડિયા છે; માત્ર તેમાંના એકને તે ક્ષણ પૂરતું સર્વોચ્ચ સ્થાન અપાય છે એટલું જ. એક દેવ સર્વોત્તમ ગણાય એનો અર્થ એવો નથી કે બીજા દેવો હસ્તી ધરાવતા જ નથી. કેટલીકવાર સાવ નાના દેવોને પણ 'દેવતમ' કહેવામાં આવે છે. જેવી કવિની ભક્તિ, અને જેવી તેની ધારણા. એક કવિ કહે છે: "વરુણ દ્યૌ છે, વરુણ પૃથ્વી છે, વરુણ અંતરિક્ષ છે, વરુણ વિશ્વ છે ને બીજું બધું જ છે." કેટલીકવાર અગ્નિને સર્વદેવરૂપ વર્ણવવામાં આવે છે. કેટલીકવાર ઇન્દ્રને 'અધિદેવ' કે 'દેવતમ' કહેવામાં આવે છે. જે દેવની સ્તુતિ ચાલતી હોય તે એટલા વખત પૂરતો જાણે બીજા સર્વ દેવોની સંયુક્ત છબિરૂપ બની જતો હોય એવો ભાસ થાય છે. પણ આધ્યાત્મિક અનુભવમાં મુખ્ય વસ્તુ તો એ હોય છે કે ઉપાસક ઉપાસ્યને, અથવા કહો કે ભક્ત ભગવાનને, સર્વભાવે શરણે જાય છે, ને સર્વસ્વ — પોતાનું વ્યક્તિત્વ સુદ્ધાં — તેને ચરણે અર્પણ કરી દે છે. એવું સ્વાર્પણ — અથવા બીજા શબ્દમાં કહીએ તો એવો પ્રપત્તિયોગ — તો માત્ર એક જ ઈશ્વરને વિષે શક્ય છે. આમ ધર્મ અને ઉપાસનાને માર્ગે તર્કશુદ્ધ રીતે આગળ વધતાં વધતાં વચ્ચે 'અધિદેવવાદ' અથવા 'હેનોથીઈઝમ' પર આવ્યા વિના

* વેદે દેવોમાં શ્રેષ્ઠ એ અર્થમાં 'અધિદેવ' શબ્દ વાપર્યો છે (यो देवेष्वधिदेव एक आसीत्। ऋ. ૧૦; ૧૨૧; ૮) તે પરથી આનો કામચલાઉ પર્યાયશબ્દ 'અધિદેવવાદ' બનાવી શકાય; જેમાં એક દેવને સર્વ દેવોમાં 'અધિદેવ' માનવામાં આવે છે તે. દેવોમાં શ્રેષ્ઠ એ અર્થમાં देवतम શબ્દ પણ ઋગ્વેદમાં છે: यो देवो देवतमः। ऋ. ૪; ૨૨; ૩. —અનુવાદક

રહેવાય જ નહીં. બ્લૂમફીલ્ડ કહે છે: "અનેકદેવવાદ ઘણો વપરાઇને જૂનો ને જરઠ થઈ જાય; તેને ઝીણા ને બારીક ભેદ પાડતાં ન આવડે; તેમાંથી પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેનારો એક પ્રકારનો એકદેવવાદ ઉત્પન્ન થાય; જેમાં દરેક દેવ રાજદંડ ધારણ કરે પણ એકે ટકાવી ન શકે; એનું નામ તે 'હેનોથીઇઝિમ'."[1] આ વર્ણન ખરુ નથી.

દરેક દેવને વિશ્વનો સ્રષ્ટા માનવામાં આવતો હોય; વિશ્વકર્મા એટલે કે વિશ્વના રચનારના અને પ્રજાપતિ એટલે કે ભૂતમાત્રના અધિપતિના ગુણોનું આરોપણ વારાફરતી દરેક દેવને વિષે થતું હોય; અને ખાસ કરીને એ અનેક દેવો તે ખરેખરા માનવરૂપધારી ન હોય પણ ઝાંખી ને અસ્પષ્ટ કલ્પનારૂપ જ હોય; ત્યારે તે જુદા જુદા દેવોની વ્યક્તિગત વિશેષતાઓ ગાળી નાખવાનું, ને જે સામાન્ય કાર્યો તે બધા કરતા હોય તે કાર્યોને જ એક સ્વતંત્ર દેવરૂપે કલ્પવાનું, કામ સહેલું થઈ પડે છે.

વરુણની ઉપાસનામાં ઇશ્વિર વિષેની કલ્પના ધીરેધીરે ઉચ્ચતર ને નિરાકાર બનતી દેખાય છે; ધર્મને લગતી તાર્કિક વિચારસરણી દેવોને એક-બીજામાં ભેળસેળ કરી નાખે છે; 'અધિદેવવાદ' અથવા 'હેનોથીઇઝિમ' આગળ વધીને એકેશ્વરવાદની દિશામાં પ્રયાણ કરતો દેખાય છે; અખિલ સૃષ્ટિમાં એક જ નિયમ કામ કરે છે એમ ઋતની કલ્પના સૂચવે છે; અને મનુષ્યનું મન સ્વભાવતઃ અવ્યવસ્થામાંથી કંઇક વ્યવસ્થા કે પદ્ધતિ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયાસ કરે છે; — આ બધાને લીધે, મનુષ્યના જેવાં રૂપગુણવાળાં અનેક દેવદેવીની ઉપાસનાને ખસેડી, તેને ઠેકાણે એક, અદ્વિતીય ને નિરાકાર એવા ઇશ્વિરની ઉપાસના પ્રચલિત કરવામાં મદદ થાય છે. એ સમયમાં વેદના દ્રષ્ટાઓને તાલાવેલી એ શોધવાની લાગી હતી કે પોતે અજન્મા ને અનશ્વર, એક ને અદ્વિતીય હોય એવો, આ વિશ્વને કર્તા કોણ હશે? એવો એકેશ્વરવાદ સ્થાપવાનો તર્કશુદ્ધ રસ્તો તો એ જ છે કે પહેલાં એ સર્વ દેવોને એક ઉચ્ચતર તત્ત્વના — અથવા કહો કે દેવાધિદેવના — તાબામાં લાવવા; ને એ તત્ત્વ કે દેવમાં આ નાના દેવોનાં કામકાજ પર અંકુશ રાખવાનું સામર્થ્ય છે એમ કલ્પવું. એમ કરવાથી, એક જ દેવ પ્રત્યેની મનુષ્યની જે કલ્પના છે તે તૃપ્ત થઈ, અને છતાં ભૂતકાળ સાથેનું અનુસંધાન ચાલુ રાખી શકાયું. ભારતનો તત્ત્વવિચાર

ગમે તેટલો સાહસિક ને સત્યનિષ્ટ હોવા છતાં, તેનામાં કઠોરતા ને અસભ્યતાનો અંશ જરા પણ ન હતો. સામાન્યપણે લોકોને આકારા થઈ પડવાનું તેને સ્ફુરતું નહીં, તેથી તે મોટે ભાગે તો મતભેદના પ્રસંગોમાં બાંધછોડ કરીને પતાવટ કરતો. પણ નિર્દય તર્ક તો અદેખો શેઠ રહ્યો; એટલે તેણે પોતાની અવગણના બધાનું વેર વાળ્યું. પરિણામે આજે હિંદુ ધર્મ, તેની ઉદારતા ને સંગ્રાહક વૃત્તિને લીધે, ફિલસૂફીઓ, ધર્મો, પુરાણકથાઓ, ને જતરમંતરનો શંભુમેળો બની ગયો છે. જે અનેક દેવો હતા તેઓ પરમાત્માનાં જ વિવિધ રૂપો યા અંગો છે એમ મનાતું. તેઓ પોતપોતાનાં ક્ષેત્રમાં રાજ્ય કરતા, ને પરમાત્મા તેમને માથે વિરાજતો ચક્રવર્તી સમ્રાટ હતો. એ દેવોની પાસે જે સત્તા હતી તે તેમને બીજાએ આપેલી હતી. તેઓ સૂબા હતા, સમ્રાટ નહીં. ગોટાળાથી ભરેલી નિસર્ગપૂજાના મનસ્વી ને સ્વચ્છંદી દેવો તે આગળ જતાં વિશ્વની વિવિધ શક્તિઓરૂપે પૂજાવા લાગ્યા; ને તેમની પ્રવૃત્તિ એક વ્યવસ્થિત નિયમ અનુસાર ચાલવા લાગી. ઇન્દ્ર અને વરુણ સુદ્ધાં વિશ્વના એક એક અંશના અધિપતિ બની ગયા. ઋગ્વેદના પાછલા ભાગમાં વિશ્વકર્માને સર્વોચ્ચ પદ અપાયું છે. તે સર્વદર્શી દેવ છે. તેને બધી જ બાજુએ આંખો છે, મુખ છે, બાહુ છે, પગ છે. પોતાનાં હાથ અને પાંખ હલાવીને તે દ્યાવાપૃથિવીને ઉત્પન્ન કરે છે. તે સર્વ ભુવનોને જાણે છે. પણ મનુષ્યો તેને જાણી કે કળી શકતા નથી.[1] બૃહસ્પતિ પણ એ સર્વોચ્ચ પદનો ઉમેદવાર છે.[2] ઘણી જગાએ એ સ્થાન પ્રજાપતિને મળ્યું છે.[3] પરમાત્માને ભૂતમાત્રના એકમાત્ર પતિ તરીકે વર્ણવ્યો છે ત્યાં તેનું નામ હિરણ્યગર્ભ આપેલું છે.[4]

૭. એકેશ્વરવાદ વિ. અદ્વૈતબ્રહ્મવાદ

વેદની સંહિતાના કાળમાં પણ આપણને કેવળ નિરંકુશ કલ્પનાઓ ને તરંગોનો ગગનવિહાર જોવા નથી મળતો; ગંભીર વિચાર ને તત્ત્વજિજ્ઞાસા પણ જોવા મળે છે. એનો પુરાવો એ છે કે દરેક વસ્તુ વિષે શંકા ને પૂછપરછ કરવાની વૃત્તિ ઘણીવાર જોર કરતી દેખાય છે. જગતની જે હકીકતો જોવામાં આવે તે વગરવિચારે ખરી માની લેવાને બદલે, ઊંડા ઊતરીને તેનું રહસ્ય સમજવાની વૃત્તિ માણસના મનમાં હોય છે; ને તેને લીધે જ કુદરતની વિવિધ ઘટનાઓની પાછળ અનેક દેવદેવીઓની કલ્પના કરવી પડે છે. "સૂરજ રાતે

ક્યાં હોય છે?" "તારા દહાડે ક્યાં જાય છે?" "સૂરજ નીચે પડી કેમ જતો નથી?" "રાત અને દિવસ, એમાં પહેલું કોણ ને પછી કોણ?" "વાયુ ક્યાંથી આવે છે ને ક્યાં જાય છે?"[૧] આવા પ્રશ્નોમાંથી ને ભય તથા આશ્ચર્યની લાગણીમાંથી જ વિજ્ઞાન અને ફિલસૂફીનો જન્મ થવા પામે છે. વળી દેવદેવીઓની અનેક આકૃતિઓની યોજના ને કલ્પનાના તરંગોની પાછળ પણ આપણે જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે ફાંફાં મારવાની જન્મસિદ્ધ વૃત્તિ ડોકિયાં કરતી જોઈએ છીએ. ઘણા દેવો કલ્પવામાં તો આવ્યા. પણ માનવહૃદયની ઝંખના અનેક દેવદેવીવાળા દેવમંડળથી તૃપ્ત થાય એમ નહોતું. એ સર્વ દેવોમાં ખરો દેવ કયો, એ વિષે સંશય પેદા થયો. "અમારો હવિ અમે કયા દેવને આપીએ?" (कस्मै देवाय हविषा विधेम)[૨] એ પ્રશ્ન પુછાવા લાગ્યો. દેવોની ઉત્પત્તિ નાની નાની વસ્તુઓમાંથી થઈ હતી, એ સાવ દેખીતું હતું. એમાંના જે દેવો નવા હતા તે ભારતવર્ષની ભૂમિ પર વિકાસ પામ્યા હતા, ને કેટલાકને તો આદિવાસી પ્રજા પાસેથી લઈને આર્યોએ અપનાવેલા હતા. "હે શ્રદ્ધા, અમને શ્રદ્ધાળુ બનાવ," એવી પ્રાર્થના[૩] અવિચળ શ્રદ્ધાના યુગમાં થવી શક્ય નથી. પણ આ સમયે તો દેશની હવા જ સંશયવાદથી ભરેલી હતી. ઇન્દ્રની હસ્તી ને તેના શ્રેષ્ઠ પદને વિષે શકા ઉઠાવવામાં આવતી હતી.[૪] નાસ્તિકતાની વૃત્તિ ફેલાઈ રહી હતી; ને દેવદેવીઓની આખી જંજાળ જ સાવ જૂઠી ને કલ્પિત છે, એમ કહી માણસો એનો છેદ ઉડાવી દેતા. અજ્ઞાત દેવોની સ્તુતિનાં સૂક્તો રચાતાં. એ 'દેવોની સંખ્યા'નો યુગ હતો. તેમાં આપણે દેવોને ધીરેધીરે અસ્ત પામતા ને અલોપ થઈ જતા જોઈએ છીએ. ઉપનિષદોમાં એ સંખ્યા મટીને રાત્રિ આગટે છે; અને દેવો એવા અદૃશ્ય થઈ જાય છે કે તેમનું નામનિશાન સુદ્ધાં રહેતું નથી. ભૂતકાળનાં સ્વપ્નાં સેવનારા કોઈ કોઈ માણસો એમને યાદ કરે છે એટલું જ. એકેશ્વરવાદના† જમાનાનો દેવાધિદેવ પણ ટીકાથી મુક્ત રહી

† આ અર્થમાં આચાર્ય આનન્દશંકર ધ્રુવે યોજેલો 'સેશ્વરદ્વૈતવાદ' પણ અહીં વાપરી શકાય. ઈશ્વર એક છે એમ તો એમાં મનાય છે, પણ ઈશ્વર અને મનુષ્યની વચ્ચે અભેદ અથવા અદ્વૈત ન માનતાં તે બંનેને ભિન્ન માનવામાં આવે છે એવો ઈશ્વર સગુણ કે પુરુષરૂપ હોય છે. એથી ઊલટું, જગતમાં એક ને અદ્વિતીય એવું બ્રહ્મતત્ત્વ જ વિલસે છે, અને મનુષ્યનો આત્મા ને પરબ્રહ્મ યા પરમાત્મા એની વચ્ચે અદ્વૈત છે, એમ માનનાર વાદ તે અદ્વૈતબ્રહ્મવાદ. એ બ્રહ્મ તે નિર્ગુણ ને નિરાકાર છે. —અનુવાદક

શકયો નહોતો મનુષ્યના જેવાં રૂપગુણવાળા દેવથી માણસના મનને તૃપ્તિ થતી નથી એક મહાન દેવ છે તેને બીજા બધા દેવો વશ વર્તે છે એમ કહીએ, તો તરત જ સામે પ્રશ્ન પુછાય છે "જેને હાડકા નથી એવા સત્ત્વે હાડકાવાળા સત્ત્વને પેદા કર્યું, એ વેળા એ પ્રથમ જન્મેલાને કોણે જોયો હતો ? ભૂમિનો પ્રાણ, તેનુ રુધિર, તેનો આત્મા ક્યા છે ? એ વાત કોઈ જાણકારને પૂછવા કોણ ગયુ હતું ?"[1] તત્ત્વજ્ઞાન યા ફિલસૂફીનો આ મૂળભૂત કોયડો છે વિશ્વનો પ્રાણ અથવા તેનું સારભૂત તત્ત્વ શું ? "આ એનો શાસ્ત્રે આપેલો જવાબ, તે સ્વીકારી લો, તેને વિશે ચર્ચા કરશો નહીં," એમ કહ્યે નહીં ચાલે વિશ્વમા જે સત્ તત્ત્વ છે તેને બુદ્ધિથી જાણ્યે ન ચાલે, જીવનમા તેનો અનુભવ અથવા સાક્ષાત્કાર થવો જોઇએ એટલે પ્રશ્ન એ પુછાય છે કે "એ પ્રથમ જન્મેલાને જોયો કોણે ?" (को ददर्श प्रथम जायमानम्) એ વેળાના સત્યશોધકોને અંગત આરામ અને સુખચેનની જેટલી એવના નહોતી એટલી તાલાવેલી પરમ ને શાશ્વત સત્ય શોધવા ને પ્રાપ્ત કરવાની હતી જંગલી માણસ ઈશ્વરને દુભાયેલો ને કોપેલો મનુષ્ય ગણે છે સુધરેલો માણસ તેને દયાઘન ને ક્ષમાવાન ચેતન, આખી પૃથ્વીનો ન્યાયાધીશ, તથા જગતનો કર્તા ને નિયન્તા માને છે આ એમાથી ગમે તે કલ્પના આપણે સ્વીકારીએ, તોપણ એ કલ્પના કાચી ને તકલાદી જ ગણાય, ને ટીકાના મારા સામે ટકી શકે નહીં દેવોને મનુષ્યના જેવા જ રૂપગુણ છે એ પ્રકારની કલ્પનાઓ આપણે છોડી જ છૂટકો એવી કલ્પનાઓ આપણને ઈશ્વરની અવેજીમા મૂકેલી મૂર્તિઓ બતાવે છે, ઈશ્વરના સાચા ને સચેતન સ્વરૂપની ઝાંખી કરાવતી નથી આપણા પ્રાણનો પણ પ્રાણ, આપણા જીવનનો આધાર, એવો જે ઈશ્વર, તેના પર આપણે આસ્થા રાખવી જોઈએ, ને તેની ઉપાસના કરવી જોઇએ એ ઈશ્વરના જે પડછાયા માણસનાં મન પર પડ્યા હોય તેની પૂજા કર્યે નહીં ચાલે ઈશ્વર એ આપણી આસપાસ ચોદિશ વ્યાપી રહેલો અખૂટ પ્રકાશ છે પ્રાણ વિરાટ છે (प्राणो विराट्) વસ્તુમાત્ર જ નહીં પણ વિચારમાત્ર સુદ્ધા એનામા સમાઈ જાય છે એ એક જ હોવા છતા જુદે જુદે રૂપે દેખા દે છે તે એક, અવ્યય, અવિકારી, અનશ્વર, અનિવાર્ય, અનંત, ને સર્વશક્તિમાન છે આખુ વિશ્વ તેનામાથી ઉદ્ભવેલું છે, ને પાછુ તેનામા જ વિલીન થઈ જવાનુ છે પુરુષરૂપ ઈશ્વર માણસના હૃદયની ભાવનાને

ભલે ગમે તેટલી તૃપ્ત કરી શકે, પણ સત્યનિષ્ઠા તો જુદી જ કસણીથી કસી જુએ છે, ને માણસે પુરુષરૂપ ઈશ્વરની નહીં પણ બીજા જ કોઈ તત્ત્વની ઉપાસના કરવી જોઈએ એમ સૂચવે છે. એ સત્ય ગમે તેટલું ભાવહીન ને દૂરવર્તી લાગતું હોય, ગમે તેટલું બીકણ ને અણગમતું દેખાતું હોય, છતાં તે સત્ય મટી જતું નથી. એકેશ્વરવાદ, જેને આજે પણ માનવજાતિનો મોટો ભાગ વળગી રહ્યો છે, તેનાથી પાછલા વેદકાળના વિચારકોને સંતોષ રહ્યો નહોતો.

વિશ્વનું કેંદ્રવર્તી પરમ સત્ય લિંગભેદથી પર છે, એમ બતાવવાને તેઓ એને માટે 'સત્' એ નપુંસક લિંગનો શબ્દ વાપરતા. તેમને એવી દૃઢ પ્રતીતિ થઈ હતી કે એવું કોઈ સત્ તત્ત્વ હસ્તીમાં છે, ને અગ્નિ ઈન્દ્ર વરુણ આદિ દેવો તો તેનાં વિવિધ રૂપ કે નામ માત્ર છે. એ સત્ અનેક નથી પણ એક છે; પુરુષરૂપ નથી પણ અપૌરુષેય છે; "તે જુદી રીતે જન્મેલું હોઈ, જંગમ અને સ્થાવર, ચાલતી ને ઊડતી, દરેક વસ્તુ પર રાજ્ય ચલાવે છે."[૧] "સત્ એક છે, તેને વિપ્રો બહુ રીતે વર્ણવે છે. તેઓ તેને અગ્નિ, યમ, માતરિશ્વા વગેરે કહે છે."[૨]

અંગ્રેજ કવિ વર્ડ્ઝવર્થ કહે છે કે તારાજડિત આકાશ અને વિશાળ પૃથ્વી, અફાટ સમુદ્ર અને અવિચળ પર્વતો, "એ સહુ એક જ મનની કૃતિઓ, એક જ મુખનાં અંગો, એક જ વૃક્ષનાં પુષ્પો હતાં; પરમ તત્ત્વના પેલા વિરાટ-દર્શનરૂપી નાટકનાં પાત્રો હતાં; અનંતત્વનાં મૂર્તિમાન પ્રતીકો હતાં; એ પહેલાં હતાં, છેલ્લાં હતાં, વચલાં હતાં, ને તેને પાર કે છેડો કશું હતું નહીં."

આ એક સત્ તે વિશ્વનો આત્મા છે, વિશ્વના અંતરમાં રહેલું ચિત્ તત્ત્વ છે, પ્રકૃતિમાત્રનું ઉદ્ભવસ્થાન છે, સનાતન શક્તિ છે. તે સ્વર્ગ નથી કે પૃથ્વી નથી; સૂર્યનો પ્રકાશ નથી કે વાવાઝોડું નથી; પણ કંઈક જુદું જ તત્ત્વ છે. એ કદાચ ઋતનું સાકાર રૂપ, અદિતિનું આધ્યાત્મિક રૂપ, વાયુ વિના શ્વાસ લેનારું સત્ત્વ હશે.[૩] આપણે તેને જોઈ શકતા નથી, કે તેનું યથાર્થ વર્ણન આપી શકતા નથી. એક સૂક્તનો કવિ કરુણતાભરી નિખાલસતાથી સૂક્તને અંતે કહે છે: "જેણે આ વસ્તુઓને જન્મ આપ્યો છે તેને આપણે કદી જોવા પામવાના નથી." "હું મૂરખની પેઠે, મારા મનથી ન

જાણતો હોઈ, દેવોનાં ગુપ્ત સ્થાનો વિષે પૂછું છું પણ મને તે જડતાં નથી. એટલે જે કવિઓએ તે ખોળી કાઢ્યાં હોય તેમને હું પૂછું છું. હું અજ્ઞાન હોઈ જાણવા માટે પૂછપરછ કરુ છું."[૧] આ પરમ સત્ય વસ્તુમાત્રમાં વસે છે, ને તે સર્વમાં ગતિ પ્રેરે છે. એ સત્ ગુલાબના ફૂલમાં સ્મિત કરે છે, વાદળાંમાં સુંદરતા પ્રગટાવે છે, વાવાઝોડાંમાં પોતાનું બળ પ્રદર્શિત કરે છે, ને આકાશમાં તારાને અસ્ત પમાડે છે. આમ આપણે અહીં સાચા ઈશ્વરનું દર્શન, તેનો સાક્ષાત્કાર, થતાં જોઈએ છીએ. સર્વ દેવોમાં એ જ સાચો ઈશ્વર છે. એવો સાક્ષાત્કાર કોઈ પણ વખતે અદ્‌ભુત ગણાય; પણ માનવી માનસના ઇતિહાસના પરોઢમાં એટલો વહેલો સાચો સાક્ષાત્કાર થવા પામ્યો, એટલે તો એ અતિશય અદ્‌ભુત ને આશ્ચર્યકારક લાગે છે. આ એક ને અદ્વિતીય સત્‌ના સાંનિધ્યમાં, આર્ય ને દ્રાવિડ, યહૂદી ને હીધન, હિંદુ ને મુસ્લીમ, પેગન ને ખ્રિસ્તી એ સર્વ ભેદો શમી જાય છે. અહીં આપણે ક્ષણભર એ પરમ સત્યની ઝાંખી કરી શકીએ છીએ. પૃથ્વીના સર્વ ધર્મો એ પૂર્ણ તેજની છાયામાત્ર છે. એ એક સત્‌ને ઘણે નામે ઓળખવામાં આવે છે. "જે ગૂઢ સત્ એક છે તેને વિપ્રો ને કવિઓ શબ્દો વડે અનેક રૂપે કલ્પે છે."[૨] આ વિરાટ સત્‌ને વિષે માણસ જે કલ્પનાઓ બાંધવા બેસે તે ઘણી અધૂરી જ હોય. તેના આત્માની ઈચ્છાઓ, અધૂરી કલ્પનાઓથી, "જે મૂર્તિઓને આપણે અહીં પૂજીએ છીએ તેનાથી", સારી પેઠે સંતોષાતી દેખાય છે. કોઈ પણ બે મૂર્તિઓ તંતોતંત એકસરખી હોઈ ન શકે, કેમકે કોઈ પણ બે માણસની કલ્પનાઓ સોએ સો ટકા સરખી હોતી નથી. જે પ્રતીકો વડે આપણે એ સત્‌નું સ્વરૂપ વર્ણવવા મથીએ છીએ તે પ્રતીકો વિષે ઝઘડો કરવો એ બેવકૂફી છે. એક ને અદ્વિતીય એવો પરમાત્મા જે જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં કામ કરતો હોય તે ક્ષેત્ર પરથી, કે સાધકોની ભિન્ન ભિન્ન રુચિ અનુસાર, જુદે જુદે નામે ઓળખાય છે. લોકધર્મને રીઝવવા ખાતર કે તેની સાથે ઘર્ષણ થતું ટાળવા ખાતર આમ કરવામાં આવે છે એવું નથી. એમાં તો તત્ત્વજ્ઞાનનું એક ઊંડું સત્ય પ્રગટ થાય છે. ઇઝરાયલને ઈશ્વરે એ જ સત્યનું દર્શન કરાવતાં કહ્યું હતું : "આ નાથ, તારો ઈશ્વર, એક જ છે." પ્લુટાર્ક કહે છે : "સર્વ પ્રજાઓને માથે એક જ સૂર્ય, એક જ આકાશ, ને વિવિધ નામે ઓળખાતો એક જ દેવ છે." ગ્રીક કવિ ક્લીએંથના એક સ્તોત્રમાં કહ્યું છે : "હે ઈશ્વર, તું સહુથી ભવ્ય ને યશસ્વી છે; ઘણે નામે

ઓળખાય છે, પ્રકૃતિનો સ્વામી ને સમ્રાટ છે. અગણિત વર્ષો થયા તુ જેવો ને તેવો જ રહ્યો છે, હે સર્વશક્તિમાન, તુ તારા ન્યાયી કાયદા વડે સર્વને અંકુશમા રાખે છે હે ઝ્યુસ, સ્વાગત છે તને, કેમકે સર્વ દેશોમાં તારાં સરજેલા પ્રાણીમાત્રે તારુ રટણ ને તારું આવાહન કરવુ ઘટે છે "

ઋગ્વેદના આ અદ્વૈતવાદ વિષે ડૉયસન લખે છે "હિંદુઓ આ અદ્વૈતવાદ પર જે રીતે આવે છે તે બીજા દેશોની રીતથી સાવ નિરાળી છે એકેશ્વરવાદનુ સ્થાપન કરવા માટે, મિસરમા જુદા જુદા સ્થાનિક દેવો એક જ દેવના વિવિધ નામ છે એમ મનસ્વીપણે કહી દેવામા આવેલુ. પાલેસ્ટાઇનમાં રાષ્ટ્રીય દેવ યહોવા સિવાયના બીજા બધા દેવોની પૂજા કરવાની મનાઈ કરેલી, ને તેમના પૂજકો પર સખત જુલમ ગુજારવામા આવેલો હિંદુસ્તાનમા તો તત્ત્વચિન્તકો, એથી અધિક ચિન્તનવાળે માર્ગે ચાલીને, વિવિધતાની પાછળ રહેલી એકતા, ભેદની પાછળ રહેલો અભેદ, જોઈ શક્યા હતા, ને એકેશ્વરવાદ આગળ અટકી ન જતા અદ્વૈતવાદ અથવા અદ્વૈતબ્રહ્મવાદ પર પહોંચ્યા હતા "[१]

મેક્સમૂલર કહે છે. "ઋગ્વેદસહિતાનો સગ્રહ ભલે ગમે તે યુગમા પૂરો થયો હોય, પણ એ યુગ પહેલા જ વિચારકોને એવી પ્રતીતિ થઈ હતી કે સત્ તત્ત્વ એક જ છે, તે નથી પુરુષ કે નથી સ્ત્રી, તે પુરુષત્વની ને મનુષ્યસ્વભાવની સર્વ પરિસ્થિતિ ને મર્યાદાથી પર ને તેનાથી પાર ઊંચે ઊંચે છે અને છતા, ઈન્દ્ર, અગ્નિ, માતરિશ્વા, પ્રજાપતિ વગેરે બધા નામ વાપરીને પણ ખરેખર તો એ સત્ તત્ત્વની જ ઉપાસના કરવાનો આશય રખાયેલો છે વસ્તુત વેદના કવિઓ દેવાધિદેવને વિષે જે કલ્પના પર આવેલા તે જ કલ્પના સુધી લાર-પછી એકવાર અલેક્ઝાંડ્રિયાના કેટલાક ખ્રિસ્તી ફિલસૂફો પહોંચ્યા હતા, પણ પોતાને ખ્રિસ્તી કહેવડાવનારાઓનુ ત્યા સુધી પહોંચવાનું આજે પણ ગજુ નથી "[२]

ઋગ્વેદના કેટલાક, ઉચ્ચ તત્ત્વચિન્તનથી ભરેલા, સૂક્તોમા એ સત્ અથવા પરમ સત્તને વિષે સ કે તત્ એમ પુલિંગ કે નપુસકલિંગ ગમે તેમ વાપરેલુ છે. એકેશ્વરવાદ (સેશ્વરદ્વૈતવાદ) અને અદ્વૈતબ્રહ્મવાદની વચ્ચે માણસો ઘણા વખત સુધી ઝોલા ખાધેલા, એમ પૂર્વ અને પશ્ચિમ બન્નેની ફિલસૂફી પરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ એ દોલાયમાન સ્થિતિનું સૌથી પ્રથમ દર્શન તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમા આપણને પહેલી વાર અહીં થાય છે ફિલસૂફી જે

તત્ત્વને નિર્ગુણ, નિરાકાર, અપૌરુષેય, શુદ્ધ ને નિર્વિકાર તરીકે વર્ણવે છે તેને જ ભાવનાશીલ માણસનુ પ્રેમાળ ને ભક્તિપૂર્ણ હૃદય પ્રેમાળ ને હિતકારી દેવ કે દેવી માનીને પૂજે છે એમ બને એ અનિવાર્ય છે મનુષ્યમા રહેલો ભક્તિભાવ, સામાન્ય રીતે, મનુષ્ય ને ઈશ્વર વચ્ચેના વ્યવહાર રૂપે — સાન્ત અને અનન્ત એવી બે ઇચ્છાઓના સયોગરૂપે — પ્રગટ થાય છે દિક્કાલ તથા જન્મ જરા મરણની મર્યાદામા ઘેરાયેલા મનુષ્યની ઉપર, દિક્કાલની મર્યાદાથી મુક્ત, અજન્મા ને અજરામર એવો પુરુષોત્તમ બેઠેલો છે, ને તે જ પરમાત્મા છે, એવી કલ્પના કરવા તરફ માણસનુ મન ઝૂકે છે પરબ્રહ્મ અથવા પરમાત્માને વિષે જે અનેક કલ્પનાઓ પ્રચલિત છે તેમાની આ પણ એક છે પણ એ તત્ત્વજ્ઞાનનું પરમ અથવા સર્વોચ્ચ સત્ય નથી કેટલાક અતિશય તર્કપ્રિય લોકો પોતાના સિદ્ધાન્તોને તાર્કિક વિચારસરણી જેટલે સુધી લઈ જવા માગે તેટલે સુધી લઈ જવા ઇચ્છે છે, ને તેમ કરતા જે નિર્ણય ફલિત થતો હોય તેનો તેઓ નિઃસકોચે સ્વીકાર કરે છે આવા ઓછા જેટલા લોકોને બાદ કરીએ તો, બાકીના મોટા ભાગના લોકોને માટે તો સગુણ સાકાર ને પુરુષરૂપ ઇશ્વર વિના ઉપાસના કરવી શક્ય જ નથી તત્ત્વ ચિન્તકને પણ જ્યારે પરમ સત્યની વ્યાખ્યા પૂછવામા આવે છે, ત્યારે તેને ન છૂટકે એવા શબ્દો વાપરવા જ પડે છે જેને લીધે નિર્ગુણ ને નિરાકાર તત્ત્વ તે સગુણ ને સાકાર બની જાય છે માણસ જાણે છે કે પરમાત્માના અમાપ ને અપ્રમેય વિરાટ રૂપને પોતાના મન કે વાણીમા સમાવવાનુ તેનુ ગજું નથી છતા એને, ભલે પોતાની પાગળી ભાષામા પણ એ અનત ને સનાતન પરમાત્માનુ વર્ણન તો કરવુ જ પડે છે તે પોતે તો અનેક મર્યાદાઓથી જકડાયેલો હોય છે, એટલે વસ્તુમાત્રના વિરાટ, ભવ્ય, અકળ જનક ને પ્રેરક એવા પરમાત્માના અધૂરા ચિત્રો કલ્પીને જ તેને કામ ચલાવવુ પડે છે તે પોતાની તૃપ્તિને ખાતર મૂર્તિઓ ઘડે છે પરમાત્માને સગુણ સાકાર કે પુરુષરૂપ કલ્પો એટલે તેનામા અવચ્છેદ (મર્યાદા) આવી ગયો જ સમજવો અને છતા પૂજા કે ઉપાસના તો સગુણ, સાકાર ને પુરુષરૂપ ઈશ્વરની જ કરી શકાય સગુણ ને સાકાર ઈશ્વરની કલ્પનામા ઈશ્વર ને અનીશ્વર એવો ભેદ ગર્ભિત રીતે રહેલો છે, અને તેથી, જે સત્ તત્ત્વ વસ્તુમાત્રને ઘેરી વળી પોતામા સમાવી લે છે તે તત્ત્વને સગુણ ને સાકાર ન જ માની શકાય.

સગુણ ને સાકાર ઈશ્વર એ પણ પરબ્રહ્મનુ એક પ્રતીક જ છે, માત્ર તે ખરેખરા જીવતા પરમાત્મા કે પરબ્રહ્મનુ સર્વોચ્ચ ને સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રતીક છે જે તત્ત્વ નિરાકાર છે તેને આકાર આપવામા આવે છે, જે તત્ત્વ અપૌરુષેય છે તેને પુરુષરૂપ કલ્પવામા આવે છે, જે સર્વવ્યાપી છે તેને કોઈ એક જ સ્થાનમા બેસાડવામા આવે છે, જે નિત્ય ને અવિનાશી છે તેને રહેવા માટે ઈંટચૂનાના મદિર ચણવામા આવે છે નિર્ગુણ, નિરાકાર ને અનવચ્છિન્ન એવા પરબ્રહ્મને આપણે ઉપાસનાનો વિષય બનાવીએ તે ક્ષણે જ તેનામા અવચ્છેદ આવી જાય છે, ને તે સગુણ અને સાકાર બની જાય છે મર્યાદિત મનવાળા મનુષ્યની સાથે ઉપાસક ઉપાસ્યના સમ્બન્ધમા ઊતરવા માટે પરબ્રહ્મે સગુણ ને સાકાર બનવુ જ જોઈએ પણ એ જો સગુણ ને સાકાર બને, એટલે કે એનામા એટલો પણ પરિચ્છેદ આવી જાય, તો કોઈ પણ પ્રભાવશાળી ધર્મમા તેની પૂજા કરી પોસાય નહીં પરમાત્મા જો સપૂર્ણ હોય, તો તેની ઉપાસના ન થઈ શકે, તે જો અપૂર્ણ હોય, તો તેની ઉપાસના અસરકારક ન નીવડે સાન્ત ને મર્યાદિત પરમાત્માની ઉપાસના કરવાથી આપણને શાન્તિનો પરમાનદ ન મળે, સત્યનો જ વિજય થશે એવી ખાતરી ન મળે, ને વિશ્વની છેક છેવટે તો સદ્દગતિ જ થવાની છે એવો વિશ્વાસ આપણા મનમા પેદા ન થાય. સાચા ધર્મને કે સાચી ઉપાસનાને પૂર્ણ ને નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ જોઈએ તેથી, એક તરફ જનસમૂહનો ધર્મ ને બીજી તરફ વિચારકોનુ તત્ત્વજ્ઞાન એ બનેની માગણીને સતોષવા સારુ પરબ્રહ્મને વિષે સ કે તત્ એમ પુલિંગ યા નપુસકલિંગ બેમાથી ગમે ત્યારે ગમે તેનો પ્રયોગ કરવામા આવે છે ઉપનિષદોમા એમ જ છે ભગવદ્દગીતા ને બ્રહ્મસૂત્રમા પણ એવુ જ છે સગુણબ્રહ્મવાદ અથવા સેશ્વરવાદ, અને નિર્ગુણબ્રહ્મવાદ અથવા અદ્વૈતબ્રહ્મવાદ, એ બેની વચ્ચે સમાધાન કરાવવા જાણીબૂજીને આમ કર્યું હતુ, અથવા તો એ વિચારના ગોટાળાનુ પરિણામ હતુ, એવુ જરાયે નથી અદ્વૈત બ્રહ્મની કલ્પનામા પણ ઉચ્ચતમ કોટિની ઉપાસનાવૃત્તિ ખીલવી શકાય છે માત્ર એમા સગુણ ને સાકાર ઈશ્વરની પ્રાર્થનાને સ્થાને નિર્ગુણ ને નિરાકાર પરમાત્માનુ ધ્યાન ધરવામા આવે છે એ પરમાત્મા વિશ્વાધિપ હોઈ, વિશ્વ પર અમલ ચલાવે છે, અને પ્રેમસ્વરૂપ હોઈ, જગત પર સ્વચ્છદપણે પણ છૂટે હાથે પ્રેમ ઢોળે છે અશરૂપ મનુષ્ય ને પૂર્ણરૂપ પરમાત્મા એના મનની વચ્ચે

નો વિકાસ ક્યા ક્રમે થયો તે સમજાવવા માટે તેમા કલ્પેલા દેવોના જુદા જુદા
કારોનું એક એક દૃષ્ટાન્ત આપ્યે ચાલે એમ છે: (૧) દ્યૌ — નિસર્ગ-
જાની પ્રથમ અવસ્થાનો સૂચક; (૨) વરુણ — પાછળનો અતિશય
ાતિમાન ને નીતિપોષક દેવ; (૩) ઈન્દ્ર — વિજય અને સામ્રાજ્ય-

સમાધિ દ્વારા યોગ અથવા એકતાનતા કે સમભાવ સ્થપાય, તેમાંથી ઊંચામાં ઊંચી ધર્મભાવના કે ભક્તિની લાગણી જન્મે છે. પરમાત્મા વિષેના આવા આદર્શ કોટિના પ્રેમથી, તથા શિવ ને સુંદર એવા સત્સ્વરૂપ પરબ્રહ્મને વિષે સમાધિ સાધવાથી, ચિત્તમાં વિશ્વવ્યાપી પ્રેમની ભાવનાનાં પૂર રેલાય છે. જે માણસ આવી ભાવના લગી ન પહોંચ્યો હોય ને જેણે તેની શક્તિનો અનુભવ ન કર્યો હોય તેને આવી ધ્યાનયોગવાળી ઉપાસનામાં ભાવનાની ઊષ્માનો અભાવ લાગે, કે બુદ્ધિને વધારેપડતું મહત્ત્વ અપાયેલું લાગે, એ સાચું. પણ તત્ત્વજ્ઞાનની કસોટીમાં બીજી કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાસના પાર ઊતરી શકે એમ નથી.

ભૂતળ ઉપર ધર્મના જેટલા પ્રકારો પ્રગટ થયા છે તે બધા, માનવ-હૃદયની જે મોટામાં મોટી ભૂખ છે તેને લક્ષમાં રાખે છે, ને તેને તૃપ્ત કરવાની યોજના કરે છે. માણસ પોતાની ઉપર અને પાર રહેલી કોઈ શક્તિને માટે ઝંખે છે, જેને તે આલંબનરૂપ ગણી તેના પર આધાર રાખી શકે; જે શક્તિ તેના પોતાના કરતાં મોટી હોઈ તેની તે ઉપાસના કે અર્ચના કરી શકે. મનુષ્યની ઝંખનાઓ ને જરૂરિયાતો, તેના મનનાં ફાંફાં ને તેના હૃદયનાં મન્થન જેમ જેમ વધતાં ગયાં તેમ તેમ વૈદિક ધર્મમાં નવા નવા દેવો ઉમેરાતા ગયા છે. કેટલીકવાર માણસને એવા દેવ જોઈએ છે જે તેની સ્તુતિ સાંભળે ને તેના હવિનો સ્વીકાર કરે; એટલે એ પ્રકારના દેવો કલ્પાય ને પૂજાય છે. નિસર્ગનાં જુદાં જુદાં દૃશ્યોની પાછળ રહેલી શક્તિઓને દેવરૂપે કલ્પવામાં આવે છે; દેવોને મનુષ્યના જેવાં જ રૂપ ને ગુણ છે એવી પણ કલ્પના કરવામાં આવે છે. આ દેવો એક જ પરમાત્માનાં વિવિધ રૂપો કે અંગો છે એમ કહીને માણસના મનને રીઝવવાનો આપણે ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરીએ, તોપણ એમાંનો એકે દેવ સત્ વિષેની સર્વોચ્ચ કલ્પનાને સંતોષી શકતો નથી. એટલે, દેવોના મોટા ટોળામાં છૂટાંછવાયાં વેરાઈ ગયેલાં તેજકિરણોને ભેગાં કરી, તેમને એક અનામી પરબ્રહ્મના અસલ તેજોરાશિમાં સમાવી દેવામાં આવે છે. નામરૂપ વિનાનું એ પરબ્રહ્મ જ માનવહૃદયની તથા શંકાશીલ બુદ્ધિની અદમ્ય ને અવિરત ઝંખનાને તૃપ્ત કરી શકે છે. વેદની વિચારધારા છેવટે આ એક ને અદ્વિતીય એવા પરબ્રહ્મને પહોંચી ત્યાં સુધી તેની પ્રગતિ અટકી કે થંભી નહોતી. ઋગ્વેદનાં સૂક્તોમાં જે ધર્મવિચાર સમાયેલો છે

તેનો વિકાસ ક્યા ક્રમે થયો તે સમજાવવા માટે તેમા કલ્પેલા દેવોના જુદા જુદા પ્રકારોનું એક એક દૃષ્ટાન્ત આપ્યે ચાલે એમ છે (૧) દ્યૌ — નિસર્ગ પૂજાની પ્રથમ અવસ્થાનો સૂચક, (૨) વરુણ — પાછળનો અતિશય નીતિમાન ને નીતિપોષક દેવ, (૩) ઇન્દ્ર — વિજય અને સામ્રાજ્ય સ્થાપનાના યુગનો સ્વાર્થી દેવ, (૪) પ્રજાપતિ — એકેશ્વરવાદીઓનો દેવ, (૫) બ્રહ્મ — આ ચારેય નીચલી ભૂમિકાની પૂર્ણાવસ્થા કે પરાકાષ્ઠા આ કોષ્ટક જેમ તર્કની દૃષ્ટિએ ખરુ છે, તેમ તેમા ક્યા કાલક્રમે પ્રગતિ થઈ એ પણ બરાબર બતાવેલુ છે માત્ર વેદના સૂક્તોમા આપણે એ સર્વ પ્રકારના દેવોને જોડાજોડ મૂકેલા જોઈએ છીએ તેમ કરતા તાર્કિક દૃષ્ટિ કે કાલક્રમનો કશો ખ્યાલ રખાયેલો નથી કેટલીકવાર એક જ સૂક્તમા એ સર્વ દેવોની સાથે સ્તુતિ કરેલી છે એ પરથી તો એટલુ જ દેખાય છે કે ઋગ્વેદની સહિતા જ્યારે લખાવા વારો આવ્યો ત્યારે વિચારની આ સર્વ અવસ્થાઓ વટાવીને માણસો આગળ વધ્યા હતા લોકો એમાની કેટલીકને કે બધીને વળગી રહ્યા હતા, ને દેવોના એ જુદા જુદા પ્રકારોની વચ્ચે કઈ વિરોધ કે વિસગતતા છે એવો ખ્યાલ સુદ્ધા તેમના મનમા નહોતો

૮. સૃષ્ટિવિજ્ઞાન

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ ને તેની સ્વરૂપરચનાને વિષે પણ ફિલસૂફી પ્રશ્નો ઉઠાવે છે, એ વાત વેદકાલીન વિચારકોના ખ્યાલ બહાર નહોતી સૃષ્ટિની સર્વ પરિવર્તન પામતી વસ્તુઓનુ પ્રથમ ઉદ્ભવસ્થાન શુ, એની શોધ કરતા કરતા તેમણે, પ્રાચીન ગ્રીકોની પેઠે, જગતની વિવિધ વસ્તુઓ મૂળ પાણી, વાયુ વગેરેમાથી ઉત્પન્ન થયેલી છે એવી અનેક જુદી જુદી કલ્પનાઓ કરેલી કાળ, સવત્સર, કામ, પુરુષ, તપ એમ અનેક વસ્તુઓના બળ વડે પાણી, જે મૂળદ્રવ્ય હતું, તે આ વિશ્વરૂપે વિકાસ પામ્યુ, એમ કહેલુ છે[1] કેટલીક જગાએ પાણી પોતે રાત્રિ, અથવા તમસ્, અથવા વાયુમાથી ઉત્પન્ન થયેલુ વર્ણવવામા આવ્યુ છે[2] દસમા મડળના ૭૨ મા સૂક્તમા કહ્યુ છે કે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અસત્ — એટલે કે જેની હસ્તી નથી તે — માથી થઈ છે "અસત્માથી સત્ પેદા થયુ"[3] એ અસત્ તે જ અદિતિ છે જે કઈ સત્ છે એટલે કે હસ્તીમા છે તે દિતિ એટલે કે મર્યાદિત છે અદિતિ એટલે અનન્ત,

અમર્યાદિત તે અસત્ છે, તે હસ્તી ધરાવતુ નથી એ અનન્તમાથી વિશ્વને સરજનારી શક્તિ (દક્ષ પ્રજાપતિ) ઉત્પન્ન થાય છે, જોકે કેટલીક જગાએ એમ કહ્યુ છે કે એ વિશ્વસર્જક શક્તિ (દક્ષ) માથી જ અદિતિનો જન્મ થયો છે[૧] પણ થોડા જ વખતમા આ તર્કો ને કલ્પનાઓનો અતિભૌતિક તત્ત્વોની સાથે સમ્બન્ધ જોડાયો, અને ભૌતિકવિદ્યા જીવ, આત્મા, ઈશ્વર આદિનો વિચાર કરવા લાગી એટલે અધ્યાત્મવિદ્યા બની.

જે યુગમા અનેક દેવોની પૂજા ચાલતી હતી તે યુગમા વરુણ, ઇન્દ્ર, અગ્નિ, વિશ્વકર્મા વગેરે અનેક દેવોને વારાફરતી સૃષ્ટિના કર્તા માનવામા આવ્યા[૨] સૃષ્ટિસર્જનની રીત પણ જુદી જુદી કલ્પવામા આવી છે સુતાર જેમ ઘર બાધે છે તેની પેઠે કેટલાક દેવો સૃષ્ટિ રચે છે એમ મનાય છે એ સૃષ્ટિ જેમાથી રચાઈ તે વૃક્ષ કે વન ક્યાથી જડ્યુ, એ પ્રશ્ન પૂછવામા આવે છે[૩] આગળ જતા એનો એ ઉત્તર અપાય છે કે દ્યાવાપૃથિવી જેમાથી ઉત્પન્ન થયા તે વૃક્ષ અને વન તે બ્રહ્મ છે[૪] અનેક તત્ત્વોના અમિશ્રણમાથી સૃષ્ટિનો ક્રમે ક્રમે વિકાસ થયો, એવી સૂચના પણ ક્યાક ક્યાક કરવામા આવી છે[૫] દેવોએ યજ્ઞ કરીને તેમાથી મળેલી શક્તિ વડે સૃષ્ટિને સરજાવી, એમ પણ કેટલીક જગાએ કહ્યુ છે એ વિચાર કદાચ વેદકાળના પાછલા ભાગમા ઊપજ્યો હશે

અનેક દેવોની પૂજા છોડીને આપણે એકેશ્વરપૂજાની કક્ષા પર આવીએ છીએ ત્યા પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થના પહેલા કોઈ તત્ત્વ હસ્તીમા હતુ કે નહીં? ને ઈશ્વરે એવા તત્ત્વ વિના પોતાના સ્વરૂપમાથી જ સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરી, કે સૃષ્ટિસર્જન પૂર્વે હસ્તી ધરાવતા કોઈ નિત્ય પણ ઈતર તત્ત્વ પર પોતાની શક્તિ અજમાવીને તેમાથી સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી? ઈશ્વરે પોતાના સ્વરૂપમાથી જ સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી, એ પહેલી કલ્પના આપણને ઉચ્ચતર અદ્વૈતવાદ (પરબ્રહ્મની કલ્પના) પર લઈ જાય છે, જ્યારે પૂર્વેતર તત્ત્વમાથી ઈશ્વરે સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી એ બીજી કલ્પના નીચલી કોટિના એકેશ્વરવાદ (અપરબ્રહ્મની કલ્પના) પર પહોચાડે છે વેદના સૂક્તોમા આ બને વિચાર આપણને મળે છે દસમા મણ્ડળના ૧૨૧ મા સૂક્તમા સૃષ્ટિસર્જનનું જે વર્ણન છે તેમા કહ્યુ છે કે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ તે પહેલા કઈક તત્ત્વ હસ્તીમા હતુ, ને તેમાથી સર્વશક્તિમાન હિરણ્યગર્ભે સૃષ્ટિ રચી સૃષ્ટિમા જે પાણી વ્યાપી

વળેલુ હતું તેમાંથી શરૂઆતમા હિરણ્યગર્ભ ઉત્પન્ન થયો જે કઈ હતુ તે તમોરૂપ, અદસ્ય, અલક્ષણ, તર્કથી ન કળાય એવુ, અનિર્ણેય, ને જાણે ઊંડી નિદ્રામા પડ્યુ હોય એવુ હતું તેમાથી હિરણ્યગર્ભે આ સુદર સૃષ્ટિ પેદા કરી [1] પણ પેલા તમસમાથી હિરણ્યગર્ભ પેદા થયો એ કેવી રીતે બન્યુ? એને જન્મ આપનાર અજ્ઞાત બળ કે નિયમ ક્યા છે? સૃષ્ટિના આદિદ્રવ્યરૂપ જળનો પેદા કરનાર કોણ? મનુસ્મૃતિ, હરિવશ અને પુરાણોના કહેવા પ્રમાણે તો, ઈશ્વર પોતે જ એ તમસ્નો કર્તા હતો તેણે સ્વસકલ્પ વડે તમસ્ પેદા કર્યું, ને તેમાં વીર્યનું બીજ મૂક્યુ તે બીજ સોનાનુ ઇંડુ થયુ ને એ ઇંડામા ઈશ્વરે પોતે સર્વ સૃષ્ટિના જનક બ્રહ્મારૂપે જન્મ લીધો "હુ હિરણ્યગર્ભ છુ — હિરણ્યગર્ભરૂપે પ્રગટ થયેલો પરમાત્મા પોતે છુ," એમ એક જગાએ કહ્યુ છે [2] આમ અનાદિકાળથી સાથેસાથે હસ્તી ધરાવતા આ બે તત્ત્વો એક જ આદિતત્ત્વમાથી વિકસેલા ભાસે છે

ઋગ્વેદના પાછલા કાળમા રચાયેલા નાસદીય સૂક્તમા આ જ વિચારનુ પ્રતિપાદન કરેલુ છે એ આખા સૂક્તનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે

"તે વેળાએ અસત્ નહોતુ તેમ સત્ પણ નહોતું અતરિક્ષ નહોતુ તેમ તેની પારનુ આકાશ પણ નહોતું (તેની સ્થિતિમા) આચ્છાદન કોણે કરેલુ? તે ક્યા હતુ ને કોને આશરે હતુ? ગહન ને ગભીર જળ હતુ ખરુ કે?

મૃત્યુ નહોતુ ને તેથી કશું અમર તત્ત્વ પણ નહોતુ રાત ને દિવસની વચ્ચે કશો ભેદ નહોતો (જે કઈ હતુ તે) એક પોતે વાયુ વિના શ્વાસ લેતુ હતું તેના સિવાય બીજુ કશું જ નહોતુ

તિમિર હતુ શરૂઆતમા પાણી તિમિરથી ઢકાયેલુ હતું ને ઓળખાય એવુ નહોતું છોતરાથી ઢકાયેલુ જે બીજ હતું તે એકે તપના પ્રભાવ વડે જન્મ ધારણ કર્યો

તેના મનનુ જે પ્રથમ રેત (બીજ) હતુ તે જ શરૂઆતમા કામ થયો કવિઓએ હૃદયમા શોધ કરીને જ્ઞાન વડે અસત્મા સત્નો સબધ શોધી કાઢ્યો

તેનુ જે કિરણ આડુ પથરાયેલુ હતું તે નીચે હતું તેમજ ઉપર પણ હતું રેત ધારણ કરનારા હતા, શક્તિઓ હતી, સ્વધા એટલે કે સ્વશક્તિ નીચે હતી, ને પ્રયતિ એટલે કે પ્રભાવ ઉપર હતો

ત્યારે, આ વિસૃષ્ટિ (સૃષ્ટિ) ક્યાથી પેદા થઈ તે કોણુ જાણે છે? તે કોણે સમજાવ્યુ છે? દેવો પણ આ વિસૃષ્ટિ પેદા થઈ તે પછી આવેલા છે ત્યારે આ વિસૃષ્ટિ ક્યાથી પેદા થઈ એની ખબર કોને હશે?

જેનામાથી આ વિસૃષ્ટિ પેદા થઈ તેણે તે પેદા કરી છે કે નહીં ? પરમ વ્યોમમા રહેનાર એનો જે અધ્યક્ષ છે તે ખરેખર એ વાત જાણતો હશે, કે તે પણ નહીં જાણતો હોય ! (કોને ખબર)' [૧]

સૃષ્ટિસર્જનને વિષે જે સૌથી આગળ વધેલો વિચાર તે કાળમા પ્રચલિત હશે તે આપણે આ સૂક્તમા વર્ણવાયેલો જોઈએ છીએ છેક શરૂઆતમા સત્ કે અસત્ એમાથી એકે નહોતુ સતનુ દૃષ્ટિગોચર રૂપ તે વેળાએ નહોતુ. પણ એટના માટે કઈ એને અસત્ ન કહી શકાય, કેમકે એ ચોક્કસ હસ્તી ધરાવનારુ સત્ હતુ, ને તેમાથી જ આખી સૃષ્ટિનો જન્મ થયો આપણા મનની કલ્પનાઓ ને આપણી વાણીથી બોલાતી ભાષા કેટલા અપૂર્ણ ને અધૂરા છે, એ પહેલી લીટીમા બતાવ્યુ છે આખી સૃષ્ટિની પાછળ જે નિર્ગુણ કે નિર્વિશેષ સત્ત રહેલુ છે તેને આપણે સત્ નથી કહી શકતા, તેમ અસત્ પણ નથી કહી શકતા "એ એક, વાયુ વિના જ, પોતાની શક્તિને બળે, શ્વાસ લેતુ હતુ "* તેનાથી પાર તેના સિવાય બીજુ કશુ ન હતુ [૨] તે સર્વનુ આદિકારણ હોઈ, સૂર્ય, ચદ્ર, આકાશ ને તારા સહિત આખી સૃષ્ટિ કરતા પ્રાચીન છે તે દિક્ અને કાળથી પર છે, જરા, મૃત્યુ ને અમૃતત્વ તેને સ્પર્શી શકતા નથી 'તે છે' એટલુ જ આપણે તેને વિષે કહી શકીએ છીએ, તે શુ છે એ વિષે એનાથી અધિક કશુ કહી શકતા નથી એવુ એ સૃષ્ટિનુ તમોભૂત, અપ્રતર્ક્ય, અનલક્ષણ ને અવ્યાકૃત એવુ અધિષ્ઠાન કે ઉપાદાન છે એ વિશ્વાત્મામા પહેલીવાર 'હુ' (અહમ્) એવા ભાનનો ઉદય થાય છે 'અ તે અ છે' એવો જે નિયમ તર્કશાસ્ત્રમા છે તેને મળતુ આ ભાન છે 'અ છે' એમ પહેલા કહી શકાય તે પછી જ એ નિયમ સાચો ઠરે 'હુ' (અહમ્) કહ્યુ કે તરત તેના પ્રતિદ્વદ્વીરૂપે 'તુ' કે 'તે' (અનહમ્) હોવા જ જોઈએ. 'હુ' અસ્મત્) ની સામે 'તુ' (યુષ્મત્) આવીને ઊભુ જ રહે છે તેને લીધે, 'અ તે બ નથી' એ તર્કનો નિયમ બધાય છે એ 'હુ'ને જેવુ ભાન છે એવુ કઈક બીજુ ન હોય, તો 'હુ' એ નરી નિરર્થક કલ્પના થઈ પડે 'અપર' અથવા 'દ્વિતીય' ન હોય, તો 'અહમ્' પણ ન હોય 'દ્વિતીય' હોય તો જ 'અહમ્'ની હસ્તી સભવે અહમ્ અને દ્વિતીય (હુ, અને તુ અથવા તે) વચ્ચેનો ભેદ સૃષ્ટિના આદિકાળથી

* आनीदवात स्वधया तदेकम् । ऋ १० १२९, २

ચાલતો આવેલો છે.* એ ભેદનો વિકાસ — એટલે કે એકમાંથી બીજાની ઉત્પત્તિ — પરબ્રહ્મે તપ વડે કરી, એમ કહેવાય છે. તપ એ પરબ્રહ્મની 'રેલછેલ', સ્વયંસ્ફૂર્તિથી થયેલો 'ઊભરાટ', સૃષ્ટિમાં જીવનનું સિંચન, શક્તિપ્રેરક વૃત્તિ, અથવા પરબ્રહ્મનો અંતર્ગત ઉત્સાહ છે. આ તપ દ્વારા સત્ અને અસત્, અહમ્ અને દ્વિતીય, ક્રિયાવાન પુરુષ અને નિષ્ક્રિય પ્રકૃતિ, સર્જક શક્તિ ને અવ્યાકૃત ઉપાદાનતત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. એ પરસ્પરવિરોધી દ્વંદ્વોની ક્રિયા તથા પ્રતિક્રિયા વડે બાકીની સૃષ્ટિ વિકાસ પામે છે. નાસદીય સૂક્તના કહેવા પ્રમાણે, કામ એટલે કે વાસના એ સૃષ્ટિની હસ્તીનું રહસ્ય છે. કામ એ અસ્મિતા કે આત્મભાનનું ચિહ્ન છે, મનનું બીજ (રેતસ્) છે. કામ છે તેથી જ વિશ્વ આગળ વધે છે; તેની પ્રેરણા થાય છે તેને લીધે જ જગતમાં પ્રગતિ થવા પામે છે., આત્મભાનવાળા 'અહમ્'ની સામે 'દ્વિતીય' એવું કંઈક પડેલું છે, તેની હસ્તીને લીધે 'અહમ્'માં કામ અથવા વાસના જાગૃત થાય છે. કામ એ કેવળ વિચાર કરતાં વિશેષ છે.[1] કામ જાગૃત થાય છે એ બતાવે છે કે બુદ્ધિ પ્રદીપ્ત થઈને સ્ફુરવા લાગી છે; મનમાં અપૂર્ણતાનું ભાન થયું છે, ને તેની સાથે તે અપૂર્ણતા દૂર કરવાનો પુરુષાર્થ પણ શરૂ થયો છે. કામ એ સત્ અને અસત્‌ને જોડનારી કડી છે. જે તત્ત્વ અનાદિ,

---

* સરખાવો:

सत् सदेव, असत् असदेव। गीता-शांकरभाष्य २; १६.

(સત્ તે સત્ જ છે; અસત્ તે અસત્ જ છે.) વળી:

युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमःप्रकाशवद्‌ विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायाम्। ब्रह्मसूत્રशांकरभाष्य-उपोद्घात

('તું' અને 'હું' એ બે શબ્દથી ઓળખાતા વિષય અને વિષયી, તિમિર અને પ્રકાશની પેઠે, એકબીજાથી વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળા છે; એટલે તેમની વચ્ચે તાદાત્મ્ય સંભવતું નથી એમ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે.)

પણ સત્ અને અસત્ વચ્ચેનો આ ભેદ પારમાર્થિક નથી; એટલે કે તે અમુક હદ સુધી જ ચાલે છે, છેક છેવટ સુધી નભતો નથી, ને છેક છેવટની અવસ્થામાં એ ભેદ શમી જાય છે, એમ પણ બતાવ્યું છે; ને તેથી પરમ સત્ય અથવા પરમેશ્વરને એ દ્વંદ્વથી પર, સદસદ્વિલક્ષણ કે सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचर (સત્ અને અસત્ વગેરે શબ્દથી ન ઓળખાય એવો) કહેલો છે. —અનુવાદક

એવી ઇચ્છા તેને ઊપજે છે આ વર્ણન અનુસાર સૃષ્ટિસર્જનનો જે ક્રમ આપેલો છે તેને આધુનિક પરિભાષામા વર્ણવીએ, તો આ પ્રમાણે કહેવાય (૧) પરબ્રહ્મ, (૨) 'હું છુ' (अहमस्मि) એવી નરી અસ્મિતા કે આત્મભાન, (૩) 'દ્વિતીય'ની ઉત્પત્તિને લીધે એ અસ્મિતા કે આત્મભાન પર મુકાયેલી મર્યાદા આનો અર્થ એવો નથી કે આ ક્રમની કોઈ પણ અવસ્થામા પરબ્રહ્મ સૃષ્ટિમાથી ખમીને ચાલ્યુ જાય છે ઉપર જે અવસ્થાઓ બતાવી તે તો તર્કની દૃષ્ટિએ કલ્પેલી છે, કાલક્રમે તે એકની પછી એક આવે છે એવુ નથી 'અહમ્' શબ્દનો પ્રયોગ ત્યારે જ કરી શકાય જ્યારે કોઈ 'દ્વિતીય' મોજૂદ હોય, ને તેથી 'અહમ્'ની હસ્તી 'દ્વિતીય'ના પહેલા સભવતી નથી તેમજ 'દ્વિતીય' તે પણ 'અહમ્'ના પહેલા હસ્તીમા આવી શકે નહીં તેમજ પરબ્રહ્મ કદી પણ તપ કર્યા વિના બેસી રહે એમ બને નહી કાલથી અનવચ્છિન્ન એટલે કે કાલગણનાથી પર એવુ એ પૂર્ણ તત્ત્વ નિરતર વિવિધ સૃષ્ટિરૂપે પ્રગટ થતા જ કરે છે, અને આત્મા સસારના જાતજાતના અનુભવ લેતા લેતા સપૂર્ણ આત્મસાક્ષાત્કાર કરશે ત્યા સુધી એ સર્જનક્રિયા ચાલ્યા જ કરશે પણ એવો સપૂર્ણ આત્મસાક્ષાત્કાર કદી થવાનો નથી એટલે સૃષ્ટિ નિરતર ગતિમાન જ રહે છે, કદી થોભતી કે જપતી નથી સૃષ્ટિ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ તે આ સૂક્તમા કહ્યુ છે, ક્યાથી નીપજી એ કહ્યુ નથી સૃષ્ટિ સરજાયેલી છે એ હકીકત આપણી સામે મોજૂદ છે, તેની સર્જનક્રિયા કયા ક્રમે થઈ એનો ખુલાસો માત્ર એમા આપેલો છે[૧]

આપણે સ્પષ્ટપણે જોઈએ છીએ કે જગત મિથ્યા છે એવી કલ્પનાને માટે ઋગ્વેદના સૂક્તોમા જરા પણ આધાર નથી જગત એ અહેતુક ઇન્દ્રજાળ નથી, પણ પરમાત્મામાથી જ વિકાસ પામીને ઊપજેલી છે ઋગ્વેદમા જ્યા જ્યા 'માયા' શબ્દ આવે છે ત્યા સામાન્યપણે તેનો અર્થ શક્તિ અથવા બળ એનો જ અભિપ્રેત છે "ઇન્દ્ર તેની માયા વડે ઝપાટાબધ ઘણા રૂપો લે છે"[૨] જોકે કેટલીકવાર 'માયા', ને તેના પરથી નીકળેલા શબ્દો— 'મયી', 'માયાવત' આદિ — અસુરોની ઇચ્છા એ અર્થમા વપરાયા છે,[૩] અને ભ્રમ કે આભાસ એ અર્થમા એ શબ્દ વાપરેલો પણ જોવામા આવે છે[૪] જગત ખરેખર હસ્તી ધરાવે છે એ જાતની મુગ્ધતાભરી માન્યતા એ ઋગ્વેદને પ્રધાન સૂર છે પાછળના હિંદી વિચારકો આકાશ, વાયુ, તેજ,

અજન્મા, એક, ને નિત્ય છે તે એકાએક આત્મભાનવાળા બ્રહ્મરૂપે પ્રગટ થાય છે; અને પોતાની સામે પ્રકૃતિ, તિમિર, અસત્, શૂન્ય, અવ્યાકૃત તત્ત્વ પડેલું જુએ છે. કામ એ આ આત્મભાન અથવા અસ્મિતાવાળા પુરુષનું આવશ્યક લક્ષણ છે. સૂક્તમાં છેવટે 'કોણ જાણે છે?' (को वेद?) એવો જે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે તે સૂચવે છે કે વિશ્વમાં કેટલી ગૂઢતા ભરેલી છે. એ ગૂઢતા જોઈને જ પાછળના વિચારકો તેને 'માયા' કહેવા પ્રેરાયા છે.

કેટલાંક સૂક્ત એવાં છે જે પુરુષ અને પ્રકૃતિના દ્વંદ્વથી અટકી જાય છે ને એથી આગળ વધતાં નથી. વિશ્વકર્માની સ્તુતિવાળા, દસમા મંડળના ૮૨ મા સૂક્તની પાંચમી ને છઠ્ઠી ઋચામાં કહ્યું છે કે પ્રથમ ગર્ભ અથવા સૃષ્ટિનું આદિબીજ સમુદ્રના પાણીમાં રહેલું હતું. એ પ્રથમ ગર્ભ તે જ 'હેમનું અંડ' (हैमं अण्डम्); તે અવ્યાકૃત પ્રકૃતિના આદિસ્વરૂપ જળ પર તરતું હતું; ને તેમાંથી જ ક્રમેક્રમે આખી સચેતન સૃષ્ટિ નિર્માણ થઈ. એ અંડમાંથી, વિશ્વમાં પ્રથમ જન્મનાર, તથા વિશ્વના પિતા, જનક ને વિધાતા એવા વિશ્વકર્મા ઉત્પન્ન થયા. અહીં જે પાણીની વાત કરી છે તેને ગ્રીક લોકો 'તમસ્' (કૅઑસ) કહેતા, ને બાઇબલના સૃષ્ટિસર્જનના પ્રથમ અધ્યાયમાં એને 'નિરાકાર ને શૂન્ય' કહેલું છે, ને અનંત પરમાત્મા તેના પર સૂતેલો છે એવી કલ્પના કરી છે.[1] કામ, સંકલ્પ, અસ્મિતા યા આત્મભાન, મન, વાક્ અથવા વાણી, એ બધાં અનંત ચિત્તત્ત્વના, સમુદ્રના જળ પર સૂતેલા વિષ્ણુ ભગવાનના, શેષશાયી નારાયણના, ગુણો છે. બાઇબલના સૃષ્ટિસર્જનના અધ્યાયમાં એવો સગુણ ઈશ્વર કહે છે: "આમ થાઓ;" ને આમ થયું. "તેણે વિચાર કર્યો, હું ભુવનોને ઉત્પન્ન કરીશ. પછી તેણે આ અનેક ભુવનોને, તથા જળ, તેજ આદિને ઉત્પન્ન કર્યાં." પણ નાસદીય સૂક્તમાં આવા દ્વૈતવાદથી પાર જઈ, તેનાથી ઉચ્ચતર એવા અદ્વૈતવાદનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષ બંને એક ને અદ્વિતીય એવા પરબ્રહ્મનાં જ અંગો છે, એમ એ સૂક્તમાં કહ્યું છે. પરબ્રહ્મ પોતે નથી 'અહમ્' કે નથી દ્વિતીય; તે નથી 'અહમ્'થી સૂચવાતી અસ્મિતા, કે નથી 'અનહમ્'થી સૂચવાતો અસ્મિતાનો અભાવ. પરબ્રહ્મ એ બંનેના કરતાં પર ને તેમનાથી પાર છે. એ બંનેથી પર રહેલું તે ચિત્તત્ત્વ છે. તેની અંદર જ દ્વંદ્વનું ભાન પેદા થાય છે; પોતાના ઉપરાંત બીજો કોઈ સોબતી હોય તો સારું

એવી ઇચ્છા તેને ઊપજે છે આ વર્ણન અનુસાર સૃષ્ટિસર્જનનો જે ક્રમ આપેલો છે તેને આધુનિક પરિભાષામા વર્ણવીએ, તો આ પ્રમાણે કહેવાય (૧) પરબ્રહ્મ, (૨) 'હું છુ' (अहमस्मि) એવી નરી અસ્મિતા કે આત્મભાન (૩) 'દ્વિતીય'ની ઉત્પત્તિને લીધે એ અસ્મિતા કે આત્મભાન પર મુકાયેલી મર્યાદા આનો અર્થ એવો નથી કે આ ક્રમની કોઈ પણ અવસ્થામા પરબ્રહ્મ સૃષ્ટિમાથી ખમીને ચાલ્યુ જાય છે ઉપર જે અવસ્થાઓ બતાવી તે તે તર્કની દૃષ્ટિએ કલ્પેલી છે, કાલક્રમે તે એકની પછી એક આવે છે એવુ નથી 'અહમ્' શબ્દનો પ્રયોગ ત્યારે જ કરી શકાય જ્યારે કોઈ 'દ્વિતીય' મોજૂદ હોય, ને તેથી 'અહમ્'ની હસ્તી 'દ્વિતીય'ના પહેલા સભવતી નથી તેમજ 'દ્વિતીય' તે પણ 'અહમ્'ના પહેલા હસ્તીમા આવી શકે નહીં તેમજ પરબ્રહ્મ કદી પણ તપ કર્યા વિના બેસી રહે એમ બને નહીં કાલથી અનવચ્છિન્ન એટલે કે કાલગણનાથી પર એવુ એ પૂર્ણ તત્ત્વ નિરતર વિવિધ સૃષ્ટિરૂપે પ્રગટ થયા જ કરે છે અને આત્મા સસારના જાતજાતના અનુભવ લેતા લેતા સપૂર્ણ આત્મસાક્ષાત્કાર કરશે ત્યા સુધી એ સર્જનક્રિયા ચાલ્યા જ કરશે પણ એવો સપૂર્ણ આત્મસાક્ષાત્કાર કદી થવાનો નથી એટલે સૃષ્ટિ નિરતર ગતિમાન જ રહે છે, કદી થોભતી કે જપતી નથી સૃષ્ટિ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ તે આ સૂક્તમા કહ્યુ છે, ક્યાથી નીપજી એ કહ્યુ નથી સૃષ્ટિ સરજાયેલી છે એ હકીકત આપણી સામે મોજૂદ છે, તેની સર્જનક્રિયા કયા ક્રમે થઈ એનો ખુલાસો માત્ર એમા આપેલો છે[૧]

આપણે સ્પષ્ટપણે જોઈએ છીએ કે જગત મિથ્યા છે એવી કલ્પનાને માટે ઋગ્વેદના સૂક્તોમા જરા પણ આધાર નથી જગત એ અહેતુક ઇન્દ્રજાળ નથી, પણ પરમાત્મામાથી જ વિકાસ પામીને ઊપજેલી છે ઋગ્વેદમા જ્યા જ્યા 'માયા' શબ્દ આવે છે ત્યા સામાન્યપણે તેનો અર્થ શક્તિ અથવા મતિ એવો જ અભિપ્રેત છે "ઇન્દ્ર તેની માયા વડે ઝપાટાબધ ઘણાં રૂપો લે છે"[૨] જેના કેટલીકવાર 'માયા', ને તેના પરથી નીકળેલા શબ્દો— 'માયી', 'માયાવન' આદિ — અસુરોની ઇચ્છા એ અર્થમા વપરાયા છે,[૩] અને ભ્રમ કે આભાસ એ અર્થમા એ શબ્દ વાપરેલો પણ જોવામા આવે છે[૪] જગત ખરેખર હસ્તી ધરાવે છે એ જાતની મુગ્ધતાભરી માન્યતા એ ઋગ્વેદનો પ્રધાન સૂર છે પાછળના હિંદી વિચારકો આકાશ, વાયુ, તેજ,

અપ્, ને પૃથ્વી એના પાચ જુદા જુદા મહાભૂતો ગણાવે છે પણ ઋગ્વેદે તો પાણી એ એક જ મહાભૂતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ આદિદ્રવ્યમાથી બીજા દ્રવ્યો ધીરેધીરે વિકાસ પામે છે

મૂળ અસત્ હતુ, તેમાથી સત્ ઉત્પન્ન થયુ, એમ નાસદીય સૂક્તમા કહેલુ છે,—એવો અર્થ ઘટાવીએ તો તે સાવ ખોટો ગણાય. છેક આરભની અવસ્થા માત્ર અસત્‌ની નહોતી, કેમકે સૂક્તમા એમ તો કહેલુ જ છે કે એક તત્ત્વ હસ્તીમાં હતુ, ને તે વાયુ વિના પોતાની મેળે શ્વાસ લેતુ હતુ આખી સૃષ્ટિના અધિષ્ઠાન રૂપ જે પરમ સત્ અથવા પરબ્રહ્મ, તેનુ એ વર્ણન વેદના કવિએ પોતાની રીતે કરેલું છે એટલુ જ સત્ ને અસત્ એ તો પરસ્પર સાપેક્ષ શબ્દો છે, એકની હસ્તી વિના બીજાની હસ્તી સભવે જ નહીં એટલે જે એક ને અદ્વિતીય તત્ત્વ સર્વથા નિર્દ્વંદ્વ અથવા દ્વદ્વાતીત છે તેને વિષે એ શબ્દોનો પ્રયોગ કરી શકાય જ નહીં 'અસત્' શબ્દનો આશય એટલો જ છે કે જે કંઈ વસ્તુઓ અત્યારે હસ્તીમા હોઈ દૃષ્ટિગોચર છે તેમાથી કોઈ ને તે વેળા સ્પષ્ટ કે નોખી હસ્તી ન હતી દસમા મડળના ૭૨ મા સૂક્તની બીજી ઋચામા કહ્યુ છે કે "અસતમાથી સત્ ઉત્પન્ન થયુ" (असत सदजायत) ત્યા પણ એવો અર્થ નથી કે અસતમાથી સત્ પેદા થયુ પણ એટલો જ અર્થ અભિપ્રેત છે કે અસ્પષ્ટ સતમાથી સ્પષ્ટ સત્ પેદા થયુ એટલે, "પ્રકૃતિ વિષેના જે તત્ત્વવિચારે પાછળથી વિકાસ પામીને સાખ્ય દર્શનનુ રૂપ ધારણ કર્યું તે વિચારનુ પ્રથમ પગથિયુ" આ સૂક્તમા જોવા મળે છે, એમ જે મેકડોનેલે કહ્યુ છે તેમા અમે સમત નથી [1]

સૃષ્ટિનુ સર્જન જાણે કોઈ મૂળ દ્રવ્યમાથી થયુ હોય એવુ વર્ણન કેટલીક વાર અપાય છે પુરુષસૂક્ત (મડળ ૧૦, સૂક્ત ૯૦) મા કહેલુ છે કે દેવોએ આદિપુરુષના શરીરમાથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી પુરુષને હોમીને દેવોએ યજ્ઞ કર્યો, એ યજ્ઞ તે જ સૃષ્ટિનું સર્જન [2] "આ સર્વ કઈ પુરુષ છે, જે થઈ ગયુ તે, અને જે થવાનુ છે તે પણ" [3] દેવોને મનુષ્યના જેવા રૂપગુણવાળા કલ્પનાની વૃત્તિ એકવાર જાગી કે પછી તે મર્યાદામા રહેતી નથી એટલે, ભારતવાસીઓની કલ્પનાએ, ઈશ્વરની મહત્તા વર્ણવવા સારુ, તેને હજારો માથા, હજારો આખો, હજારો પગ કલ્પેલા છે જગત અને ઈશ્વર મળીને જે પૂર્ણ ને અખડ રૂપ થાય છે તેની એકતા બતાવવા સારુ કવિપ્રતિભાએ તેનું, વિશ્વને વ્યાપીને તેની પણ

પાર પહોંચનારું, વિરાટ રૂપ કલ્પ્યું છે. છતાં, એક ને અદ્વય પરબ્રહ્મમાંથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયાનો જે સિદ્ધાન્ત ઉપર વર્ણવેલો છે તેમાં ને આ પુરુષસૂક્તમાં વિરોધ કે વિસંવાદ નથી. પુરુષસૂક્તમાં પણ એમ જ કહેલું છે કે પરબ્રહ્મે પોતાના વિભાગ કરીને તેમાથી જ્ઞાતા અને જ્ઞેય, દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય, પુરુષ અને પ્રકૃતિ એમ દ્વિવિધ તત્ત્વ ઉત્પન્ન કર્યાં, તેને લીધે સૃષ્ટિ નિર્માણ થવા પામી. માત્ર એ વિચાર કંઈક અણઘડ રૂપક દ્વારા પ્રગટ કરેલો છે. પરબ્રહ્મ કે પરમાત્માએ ક્રિયાવાન પુરુષનું રૂપ ધારણ કર્યું છે, કેમકે સૂક્તમાં કહ્યું છે: "એ પુરુષમાંથી વિરાટ જન્મ્યો; ને વિરાટમાંથી પાછો પુરુષ જન્મ્યો."* આમ પુરુષને જન્મદાતા તેમજ જન્મ પામનાર બંને કહેલો છે. તે નિર્ગુણ પરબ્રહ્મ છે, તેમજ આત્મભાન અથવા અસ્મિતાવાળો 'અહમ્' (હું) પણ છે.

૯. ઉપાસના ને કર્મકાંડ

નિસર્ગની ભૌતિક ઘટનાઓ તરફ માણસોનું ધ્યાન કેવી રીતે ગયું, ને તેને તેમણે મનુષ્યના જેવાં રૂપગુણવાળી કેવી રીતે કલ્પી, એ આપણે જોઈ ગયા. નિસર્ગની ઘટનાઓને દેવરૂપ માનવામાં આવે એની ધાર્મિક આચાર-વિચાર પર માઠી અસર થાય છે. જગતમાં દેવદેવીઓની વસ્તી વધી પડે છે; ને એ દેવદેવીઓને જેમ મનુષ્યના જેવી ન્યાયવૃત્તિ હોય છે, તેમ મનુષ્યના જેવા રાગદ્વેષ ને ગુણ અવગુણ પણ હોય છે. ઘણા દેવોને તો મનુષ્યરૂપ પણ પૂરતા પ્રમાણમાં અપાયું નથી હોતું, ને તેઓ સહેજે તેમની પાછલી નૈસર્ગિક અવસ્થામાં સરી પડે છે. દાખલા તરીકે પાણી ને વાદળાંમાંથી જન્મેલો ઇન્દ્ર કેટલીકવાર આકાશમાંથી ગાજવીજ ને કડાકા કરતો આવી ચડે છે. બ્લૂમફીલ્ડ કહે છે કે વેદના દેવોને "મનુષ્યના જેવાં રૂપગુણ આરોપવાની ક્રિયા વચ્ચેથી અટકી પડેલી" દેખાય છે. પણ જેમને મનુષ્યના જેવાં રૂપગુણ અપાયાં છે તેવા દેવોનું મનુષ્યરૂપ પણ અણઘડ દશામાં જ રહી ગયું છે. તેમને માણસના જેવા હાથપગ હોય છે. તેમને મનુષ્યના જેવી શરીરાકૃતિ, મનુષ્યના હૃદયમાં યુદ્ધ મચાવે છે એવા ભીષણ રાગદ્વેષ, ગોરી ચામડીની બહારની સફાઈ, અને ગૌરવસૂચક લાંબી દાઢી આપવામાં આવે છે. તેઓ લડે છે ને ઉત્સવો કરે છે, સુરાપાન કરે છે ને નૃત્ય કરે છે, ખાય છે ને મોજશોખ કરે છે. એમાંથી

* तस्माद् विराडजायत विराजो अधि पूरुषः । ऋ. १०; ९०; ३.

અગ્નિ ને બૃહસ્પતિ જેવા કેટલાકને યજ્ઞના પુરોહિત કહેવામા આવે છે ઇન્દ્ર ને મરુતો જેવા બીજા કેટલાક લડવૈયા છે દૂધ ને માખણ ઘી ને અનાજ વગેરે જે ખોરાક માણસોને ભાવે છે તે જ દેવો પણ ખાય છે સોમરસ એ એમનુ મનગમતું પીણુ છે માણસના જેવી નબળાઈ તેમનામા પણ હોય છે, ને તેઓ ખુશ મતથી સહેજે રીઝે છે કેટલીકવાર તો તેમનામા એટલો બેવકૂફ સ્વાર્થ હોય છે કે પોતે શુ આપવુ એની ચર્ચા કરવા તેઓ મડી પડે છે "હુ આમ કરીશ — તેમ નહીં એને હુ ગાય આપીશ કે ઘોડો આપુ ? એની પાસેથી મને સોમ સાચેસાચ મળ્યો છે ખરો ?"[૧] હૃદયની સાચી લાગણીથી કરેલી પ્રાર્થના કરતા સુંદર ભેટ તેમની દૃષ્ટિએ વધારે અસરકારક લાગે છે દેવો ને મનુષ્યો વચ્ચે લેવડદેવડનો સીધો ને સાદો સબધ છે, જોકે લીધુ હોય તેટલુ જ આપવાનો જે વહેવાર એમની વચ્ચે પાછલા બ્રાહ્મણગ્રથોના કાળમા વર્તે છે તે હજુ બહુ દૂર છે

ગિલબર્ટ મરે લખે છે "નિસર્ગપૂજાના ધર્મમા પૂજાતા પ્રાકૃતિક તત્ત્વોને મનુષ્યરૂપ આપવામા આવે એથી એ તત્ત્વોમા દુર્ગુણ દાખલ થયા વિના ન જ રહે વીજળી સારા તેમજ નરસા વચ્ચે ભેદ પાડ્યા વિના બનેને બાળે છે, તે છતા વાવાઝોડાની પૂજા કરવામા નૈતિક દૃષ્ટિએ કશી ભારે હાનિ નથી વીજળી પડતી વેળાએ ડહાપણ વાપરીને ધર્મબુદ્ધિથી પસદગી કરે છે, એવો ખોટો ડોળ કરવાની કશી જરૂર નથી પણ વીજળી નાખનાર કોઈ અર્ધ મનુષ્ય એવુ સત્ત્વ છે એવી કલ્પના કરીને એ સત્ત્વની પૂજા તમે કરો એટલે તમે ભાગે દુવિધામા આવી પડો છો તમારે કા તો એમ કબૂલ કરવુ રહ્યુ કે તમે જે સત્ત્વની પૂજા ને ખુશામત કરો છો તે સત્ત્વમા નીતિની ભાવના જેવી કશી વસ્તુ જ નથી કેમકે તે ભયકર છે અથવા તો, જે લોકો પર દૈવવશાત્ વીજળી પડે તેમની સામે એ સત્ત્વનો કોપ થવાના કઈક કારણ તમારે જોડી કાઢવા પડે અને એ કારણ ખરાબ જ હોવાના એ વિષે શકા નહી તેથી ઈશ્વર જો પુરુષરૂપ હોય એટલે કે મનુષ્યના જેવા રૂપગુણવાળો હોય તો તે મનસ્વી ને ઘાતકી જ બની જાય"[૨] આ અભિપ્રાય સાચો છે, એનો પુરાવો એ છે કે નિસર્ગની પ્રાકૃતિક શક્તિઓની જે સ્તુતિ ને ઉપાસના વેદમા થાય છે તે શુદ્ધ હૃદયની ને નિરપેક્ષ નથી પણ તેના બદલામા લાભ મેળવવાનો ઉદ્દેશ રહેલો છે જે દેવો આપણને

હાનિ કરી શકે એના છે તેમનાથી આપણે ડરીએ છીએ, ને જે દેવો આપણને આપણી રોજની પ્રવૃત્તિઓમા મદદ કરે છે તેમના પ્રત્યે આપણે પ્રેમ ધરાવીએ છીએ આપણે ઇન્દ્રને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તે વરસાદ મોકલે, પણ સાથે એમ પણ માગીએ છીએ કે વાવાઝોડુ ન મોકલે સૂર્યને પ્રાર્થના કરવામા આવે છે કે તે સૌમ્ય ઉષ્ણતા આપે, અને દઝાડે ને બાળે એવી ગરમી વડે દુનિયામાં સુકવણ ને દુકાળ ન પાડે દેવો આર્થિક સપત્તિ ને આબાદીના દેનારા થઈ પડે છે, ને દુનિયાના સુખચેન ને સપત્તિ માટે દેવદેવીઓને હાલતાચાલતા પ્રાર્થના કરવામા આવે છે અને કાર્યો ને ગુણોમા પણ જુદા જુદા વિભાગ હોવાથી, આપણે અમુક દેવોની પાસે અમુક જ ચીજો માગીએ છીએ [૧] દેવોને કરેલી આવાહનની સ્તુતિઓ એટલી બધી સાદી છે કે એમા વિવિધતાનો સાવ અભાવ જ લાગે [૨] દેવોને સુશીલ નહીં પણ બળવાન, નીતિમાન નહીં પણ સામર્થ્યવાન, કલ્પવામા આવેલા આવો ધર્મ માણસોની નીતિભાવનાને સતોષ આપી શકતો નથી દેવોની પ્રાર્થના કરીને તેમની પાસેથી સારી સારી વસ્તુઓ મેળવી લેવાની — દેવો માણસને કેટલો લાભ આપી શકે છે તેના પર જ નજર રાખવાની — વૃત્તિ સમાજમાં પ્રચલિત હતી છતા વૈદિક આર્યો દેવોને એકદરે નીતિમાન તથા સજ્જનને સહાયતા કરવાની ને દુર્જનને દડવાની વૃત્તિવાળા, માને છે, એ બતાવે છે કે એ લોકોમા નીતિભાવના કેટલી પ્રબળ હતી પરમાત્માની સાથે ઐક્ય કે તાદાત્મ્ય સાધવુ એ મનુષ્યની જે ઊંચામા ઊંચી ધાર્મિક ઝખના છે તે પણ એ લોકોના લક્ષમા હતી [૩] અનેક દેવો તેમના ઉપાસકોને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવાનુ સામર્થ્ય આપતા, એટલા માટે જ તેઓ સહાયક છે એમ મનાતું [૪]

આ ક્રમમા આગળ જતા યજ્ઞયાગ થવા માડે એ અનિવાર્ય હતુ કેમકે ઇશ્વરને વિષે મનુષ્યને ઊંડો પ્રેમ હોવાનુ ચિહ્ન જ એ છે કે માણસ પોતાની ધનસપત્તિ ને માલમતા એ પ્રભુના ચરણમા અર્પણ કરી દે આપણે મોઢેથી ઇશ્વરની ઉપાસના કરીએ છીએ, ને સાથે આપણુ સર્વસ્વ એની આગળ ધરી દઈએ છીએ યજ્ઞયાગમા પશુ અને હવિ હોમવાની પ્રથા ચાલી ત્યારે પણ હૃદયની શ્રદ્ધાને અધિક અગત્યની માનવામા આવતી, ને યજ્ઞનુ સાચુ સ્વરૂપ લોકોએ સમજવુ જોઇએ એમ આગ્રહપૂર્વક કહેવામા આવતુ "માખણ

કે મધ કરતા મીઠી હોય એવી ઇન્દ્રની પ્રબળ સ્તુતિ કરો "[1] સર્વ ક્રિયાઓમા શ્રદ્ધા હોવી જરૂરની ગણાતી [2] મનુષ્યની હૃદયગુહાના ગુપ્ત ઊંડાણોમા દૃષ્ટિ કરીને, એમા ઊડે ઊડે શો હેતુ રહેલો છે, તે વરુણદેવ જુએ છે ધીરેધીરે દેવોને મનુષ્યના જેવા ઘણે જ અંશે મનુષ્યના જેવા રૂપ ને ગુણવાળા, કલ્પ્યા પછી, એ લોકોને લાગ્યુ કે દેવ ધરાય એટલુ ખાવાનુ એને આપવુ એ એને રીઝવવાનો સારામા સારો રસ્તો છે [3]

ઋગ્વેદના કાળમા નરમેધ થતો કે નહીં એ પ્રશ્નની ચર્ચા ઘણી થાય છે શુન શેપના[4] દૃષ્ટાન્ત પરથી એમ નથી દેખાતુ કે વેદમા નરમેધને માટે છૂટ કે ઉત્તેજન અપાયા છે અશ્વમેધને વિષે ઉલ્લેખો છે ખરા[5] પણ એ બધાની સામે એ યુગમા પણ વિરોધના અવાજો સભળાતા સામવેદમા કહ્યુ છે "હે દેવો! અમે યજ્ઞના યૂપ વાપરતા નથી. અમે કોઈ પ્રાણીનો વધ કરતા નથી અમે તો માત્ર સૂક્તોના ગાન વડે જ ઉપાસના કરીએ છીએ "[6] આ બળવાનો પોકાર ઉપનિષદોએ ઉપાડી લીધો છે, ને બૌદ્ધ તથા જૈન સપ્રદાયોએ એમા પોતાનો સૂર મિલાવી તેને આગળ વધાર્યો છે

યજ્ઞયાગ એ વૈદિક ધર્મની બીજી ભૂમિકાનુ લક્ષણ છે પહેલી ભૂમિકામા માત્ર મોઢાની પ્રાર્થના થતી પારાશરસ્મૃતિમા કહ્યુ છે કે "કૃત યુગમા ધ્યાન, ત્રેતાયુગમા યજ્ઞ દ્વાપરમા પૂજા, ને કલિયુગમા પ્રાર્થના ને ભજન થાય છે " આ મત વિષ્ણુપુરાણના મતને સારી પેઠે મળતો આવે છે, કેમકે તેમા કહ્યુ છે કે યજ્ઞના નિયમો ત્રેતાયુગમા ઘડાયા[7] યુગોના જે વિભાગ એમા પાડ્યા છે તેમા કદાચ આપણે સમત ન થઈએ પણ ધ્યાનમાથી યજ્ઞ, યજ્ઞમાથી પૂજા, ને પૂજામાથી સ્તુતિ ને ઉપાસના, એ જે ધાર્મિક આચારનો તર્કસિદ્ધ વિકાસક્રમ છે તે તો ઐતિહાસિક સત્ય છે

વૈદિક ધર્મમા મૂર્તિપૂજાને સ્થાન હોય એમ દેખાતુ નથી દેવોને માટે મદિર નહોતા માણસો પૂજારીની દરમ્યાનગીરી વિના દેવોની સાથે, મોઢામોઢ બોલતા હોય એવી રીતે, સ્તુતિના વચનો બોલતા દેવોને ઉપાસકોના મિત્ર ગણવામા આવતા 'દ્યૌષ્પિતા', 'પૃથ્વીમાતા', 'અગ્નિમન્યુ' એ નિરર્થક શબ્દો નથી મનુષ્યો ને દેવો વચ્ચે ગાઢ અંગત સમ્બન્ધ હતો ધર્મ આખા જીવનને વ્યાપી વળેલો હતો, ને એ જ જીવનનો નિયન્તા હતો, એમ દેખાય છે

ઈશ્વર એ જ મનુષ્યના જીવનનો એકમાત્ર આધાર છે એવી ભાવના પ્રચલિત હતી, ને માણસ એકેએક વસ્તુને માટે ઈશ્વરની સામે નજર નાખતો. જીવનની સામાન્ય જરૂરિયાતો માટે પણ લોકો દેવોની પાસે પ્રાર્થના કરતા. 'હે ભગવાન, અમને આજનો રોટલો આજે આપ,' એ બાઈબલની પ્રાર્થનામાં વૈદિક આર્યોની ભાવના ખરા સ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય છે. જીવનની સામાન્ય સુખ-સગવડને માટે પણ ભગવાન પર આધાર રાખવો એ ખરા ભક્તહૃદયનું લક્ષણ છે. પાછળ અમે કહી ગયા છીએ કે વરુણની ઉપાસનામાં આપણે ઊંચામાં ઊંચી ભક્તિનાં આવશ્યક લક્ષણો જોઈએ છીએ. સગુણ અથવા પુરુષરૂપ ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા, તેને વિષે પ્રેમ, તેની સેવામાં સર્વસ્વનું અર્પણ, ને પ્રપત્તિ કે શરણાગતિ વડે મોક્ષપ્રાપ્તિ, એ જો ભક્તિનો અર્થ હોય, તો એ બધાં તત્ત્વો આપણને વરુણની ઉપાસનામાં મળી રહે છે.

દસમા મંડળના ૧૫ મા ને ૫૪ મા એમ બે સૂક્તમાં પુણ્યશાળી ને સ્વર્ગવાસી પિતૃઓની સ્તુતિ કરેલી છે. વેદનાં સૂક્તોમાં તેમનું આવાહન દેવોની સાથેસાથે કરવામાં આવે છે.[1] તેઓ સ્તુતિગાન સાંભળવા ને યજ્ઞોનો હવિ લેવા અદૃશ્ય સત્ત્વોરૂપે આવે છે એમ મનાય છે. આ પિતૃપૂજા દ્વારા સમાજની પ્રણાલિકા પ્રત્યે આદર બતાવવાનો આશય હોય એ સંભવિત છે. પણ વેદના કેટલાક અભ્યાસીઓ માને છે કે પિતૃઓને પિંડદાન અપાયાનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં ક્યાંયે જડતો નથી.[2]

વૈદિક ધર્મની સામે સામાન્યપણે એક ટીકા એ થાય છે કે એ જમાનાના લોકોને પાપનું ભાન હોય એમ વેદનાં સૂક્તો પરથી દેખાતું નથી આ મત ભૂલભરેલો છે. દેવની કૃપા ને મિત્રતા ગુમાવી બેસવી એ, વેદના મત અનુસાર, પાપ છે.[3] પાપ વિષેની વેદની કલ્પના યહૂદી ધર્મના સિદ્ધાન્તને મળતી આવે છે. દેવ અથવા ઈશ્વરની ઈચ્છા એ જ નીતિનું ધોરણ. એ ઇચ્છા તૃપ્ત કરવામાં માણસ ક્યારેક ઊણપ રાખે તેનું નામ પાપ. આપણે ઈશ્વરની આજ્ઞાનો ભંગ કરીએ ત્યારે પાપ કર્યું કહેવાય. દેવો ઋતના — એટલે કે જગતની નૈતિક વ્યવસ્થાના — રક્ષક (ऋतस्य गोपा) છે. તેઓ સત્કર્મ કરનારની રક્ષા કરે છે, ને દુષ્કર્મ કરનારને સજા કરે છે. માત્ર બાહ્ય વિધિઓ કરવામાં ગફલત કે કસૂર કરવી એનું નામ પાપ નથી. યજ્ઞયાગ કે કર્મકાંડના વિધિ ન કર્યાથી થયેલાં પાપ એક પ્રકારનાં છે; નીતિનિયમ તોડ્યાથી થયેલાં પાપ[4] બીજા

પ્રકારનાં છે. માણસને પોતે કરેલાં પાપનું ભાન હોય છે એટલા માટે જ તે દેવોને રીઝવવા યજ્ઞયાગ કરે છે. ખાસ કરીને વરુણની સ્તુતિમાં પાપ અને ક્ષમાપનના જે ઉલ્લેખો જોવામાં આવે છે તે આપણને આધુનિક ખ્રિસ્તી સિદ્ધાન્તોનું સ્મરણ કરાવે છે.

ઋગ્વેદના દેવો સામાન્યપણે નીતિનિયમના રક્ષક ગણાય છે એ ખરું; છતાં એમાંના કેટલાક, મનુષ્યની જ મોટી આવૃત્તિ જેવા હોઈ, તેમના રાગદ્વેષ ને અહંકાર ગયા નથી હોતા. અને એ બધામાં રહેલું પોકળપણું જોઈ શકે એવા કવિઓની પણ કંઈ ખોટ નથી. એક સૂક્તમાં[1] બતાવેલું છે કે સર્વ દેવો ને મનુષ્યો કેવા સ્વાર્થવૃત્તિથી પ્રેરાયેલા હોય છે. ઘણા દેવોને વિષે આવી હીન કલ્પના પ્રચલિત હતી તેને લીધે વેદકાળની જૂની દેવપૂજા ઘસાઈ ગઈ એમ કહી શકાય. એમ ન હોત તો, દસમા મંડળના જે સુંદર સૂક્ત (નં. ૧૧૭) માં પરોપકાર કરવાનો ધર્મ બતાવ્યો છે[2] ત્યાં દેવોની તેમ કરવાની આજ્ઞા છે એવું કહ્યું નથી, એ કેમ બને તે સમજી શકાતું નથી. શુદ્ધ નીતિપાલનને ટેકો આપવાનું સામર્થ્ય દેવોમાં રહ્યું દેખાતું નથી. પ્રચલિત ધર્મથી સ્વતન્ત્ર રીતે નીતિપાલન કરવાનો જે વિચાર બૌદ્ધ ધર્મે આગળ જતાં ફેલાવ્યો, તેનું બીજ આપણે અહીં જોઈ શકીએ છીએ.

૧૦. નીતિનિયમ અને સદાચાર

ઋગ્વેદમાં આપેલા નીતિ ને સદાચારના નિયમો તપાસતાં આપણે જોઈએ છીએ કે ઋતની કલ્પના ઘણી મહત્ત્વની છે. કર્મનો જે નિયમ ભારતીય વિચારરાશિના એક વિશિષ્ટ લક્ષણરૂપ છે તેનું પૂર્વરૂપ ઋતના નિયમમાં દેખાય છે. ઋતનો નિયમ આખા જગતમાં પ્રવર્તે છે; અને દેવો તથા મનુષ્યો બંનેએ તેનું પાલન કર્યે જ છૂટકો. જગતમાં જો નિયમ હોય, તો તેનો અમલ થયા વિના ન જ રહે. કોઈ પણ અણધાર્યા કારણસર તેનું ફળ ઇહલોકમાં મળતું ન દેખાય, તો પરલોકમાં પણ મળવું જ જોઈએ. જ્યાં અવિચળ નિયમ હસ્તી ધરાવતો હોય, ત્યાં અવ્યવસ્થા ને અન્યાય ચાલે તોપણ થોડો જ વખત ને થોડા પ્રમાણમાં જ ચાલે. દુરાચારીની જીત થાય તોપણ તે સદાકાળ ન ટકે. સદાચારીનું નાવ ભાંગે તો તેથી તેણે નિરાશ ને નાસીપાસ થવાની જરૂર નથી.

ઋત આપણને સદાચારનું ધોરણ બતાવે છે, ને સદાચારનું માપ કાઢવાનો ગજ આપે છે. તે વસ્તુમાત્રમાં અંતર્ગત એવું શાશ્વત ને સર્વવ્યાપી સારતત્ત્વ છે. તે વસ્તુમાત્રમાં વસતું સત્ય છે. અનીતિ અથવા અનૃત (અન્ + ઋત) એટલે સત્યથી ઊલટું, અસત્ય.[1] સત્ય અને નીતિને, એટલે કે ઋતને, માર્ગે ચાલે તે માણસ સદાચારી. નીતિમય આચરણ એ જ સાચું વ્રત. ઋતને માર્ગે ચાલનાર સજ્જનોની રહેણી તેનું નામ વ્રતો (व्रतानि).[2] સર્વ સંજોગોમાં એકધારું વર્તન એ સદાચારી જીવનનું મુખ્ય લક્ષણ છે. વેદનો સદાચારી માણસ પોતાની રહેણીકરણી બદલ્યાં કરતો નથી. ઋતના અનુશીલનનું સંપૂર્ણ દૃષ્ટાન્ત તે વરુણ છે. તે 'ધૃતવ્રત' એટલે કે અવિચળ આચરણવાળો છે. જ્યારે કર્મકાંડનું મહત્ત્વ વધ્યું ત્યારે 'ઋત'નો અર્થ યજ્ઞ થવા લાગ્યો.

આદર્શ જીવનનું સામાન્ય વર્ણન આપ્યા પછી ઋગ્વેદસંહિતા નીતિમય જીવનમાં શાનો શાનો સમાવેશ થાય તેની વીગતો આપે છે. દેવોની સ્તુતિ કરવી જોઈએ. કર્મકાંડના વિધિ શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવા જોઈએ.[3] માણસો ને દેવો વચ્ચે ઘણો ગાઢ ને નિકટનો સંબન્ધ છે એમ વેદ માને છે. માણસે ઈશ્વરની નજર આગળ રહીને જ પોતાનું જીવન વ્યતીત કરવાનું છે. દેવો પ્રત્યેનાં કર્તવ્યો ઉપરાંત મનુષ્યો પ્રત્યેનાં પણ કેટલાંક કર્તવ્યો પાર પાડવાનાં રહે છે.[4] માણસમાત્ર પ્રત્યે દયા રાખવાની આજ્ઞા કરેલી છે. અતિથિસત્કારને મોટો સદ્‌ગુણ માનેલો છે. "જે દાન આપે છે તેનું ધન કદી ખૂટતું નથી...જેની પાસે અન્ન હોવા છતાં જે દરિદ્ર, દુર્બળ ને ભૂખ્યા અતિથિને અન્ન આપતો નથી, મનને કઠણ કરે છે, ને પોતે તેની સામે ખાઈપીને ચેન કરે છે, તેને કોઈ આશ્વાસન દેનાર મળતો નથી."[5] જાદુ, જારણ, મારણ, વશીકરણ, ઉચ્ચાટન, અને વ્યભિચારને દુર્ગુણ કહી નિંદેલા છે.[6] દ્યૂતને નિંદ્ય ગણ્યું છે. ઈશ્વરના નિયમને અનુસરવું તે સદાચાર. તેમાં મનુષ્ય પ્રત્યેના પ્રેમનો પણ સમાવેશ થાય છે. એ નિયમનું ઉલ્લંઘન તે દુરાચાર. એક સૂક્તમાં કહ્યું છે: "હે વરુણ! અમારા પ્રત્યે પ્રેમ રાખનાર સામે અમે પાપ કર્યું હોય, મિત્ર કે સાથીને અન્યાય કર્યો હોય, અમારી સાથે ક્યારેક પણ રહી ગયેલા પડોશીને અથવા અજાણ્યાને પણ ઈજા કરી હોય, તો તે પાપના અપરાધમાંથી અમને મુક્ત કરો."[7] કેટલાક દેવોને ગમે તેટલો હવિ કે ચાહે તેટલું બલિદાન આપવા છતાં તેમને ઋત એટલે કે પુણ્યને માર્ગેથી આડે જવા સમજાવી કે

લલચાવી શકાતા નથી. "તેમનામાં જમણું કે ડાબું, આગળ કે પાછળ, એવો કશો ભેદ દેખાતો નથી. તેઓ આંખ મીંચતા કે ઊંઘતા નથી. તેઓ વસ્તુમાત્રનું અંતર ભેદીને જોઈ શકે છે. તેઓ સારું નરસું બંને જુએ છે. ગમે તેવી દૂરમાં દૂરની વસ્તુ પણ તેમને નજીક લાગે છે. મૃત્યુ પ્રત્યે તેમને અણગમો છે, ને કોઈનું મોત નિપજાવનારને તેઓ દંડે છે. તેઓ જીવમાત્રને ટકાવી રાખે છે ને પોષે છે."

તપોમાર્ગનાં કેટલાંક સૂચનો પણ ઋગ્વેદમાં છે. ઇન્દ્રે તપ કરીને સ્વર્ગ જીત્યું એમ કહ્યું છે.[1] પણ ઋગ્વેદનો પ્રધાન સૂર તપસ્યાનો નથી. સંહિતાનાં સૂક્તોમાં આપણે માણસોને નિસર્ગનું સૌંદર્ય, તેની વિશાળતા, તેની ભવ્યતા, ને તેની કરુણતા એ સર્વમાં રાચતા ને આનંદ પામતા જોઈએ છીએ. જગતની સરસ વસ્તુઓ મેળવવાની ઇચ્છા એ યજ્ઞો કરવાનો હેતુ છે. જીવન અને જગતમાંથી ઊંડો આનંદ લેવાતો દેખાય છે; ને એ આનંદને કલુષિત કરે એવો દુઃખદ ખેદ કે વિષાદ હજુ એમાં ભળ્યો નથી. છતાં તપના કેટલાક પ્રકારો ચાલુ હતા ખરા. ઉપવાસ અને સંયમને વિવિધ અલૌકિક શક્તિઓ મેળવવાનાં સાધનરૂપ માનવામાં આવતા. ઉન્માદની અવસ્થામાં એમ પણ કહેલું છે કે દેવોએ મનુષ્યોનાં શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો છે.[2] તપોનિષ્ઠ મુનિઓના ઉન્માદનો પહેલવહેલો ઉલ્લેખ દસમા મંડળના ૧૩૬ મા સૂક્તમાં આવે છે.[3]

હિંદુ સમાજ ચાર વર્ણોમાં વહેંચાયેલો હતો, એનો પ્રથમ ઉલ્લેખ પુરુષસૂક્ત (મંડળ ૧૦; સૂક્ત ૯૦) માં છે. ચાતુર્વર્ણ્યની આ વ્યવસ્થા કેવી કુદરતી રીતે ઉદ્‌ભવ પામી, એ સમજવા માટે એટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે કે આર્ય વિજેતાઓ, અને ભારતવર્ષની જિતાયેલી આદિવાસી અનાર્ય જાતિઓ, એ બેની વચ્ચે લોહીના ને આનુવંશિક સંસ્કારના તીવ્ર ભેદો હતા. અસલી આર્યો બધા એક જ વર્ગ કે વર્ણના હતા; દરેક માણસ ઋત્વિજ અને સૈનિક, વેપારી ને કૃષિકાર એ સર્વનાં કામો કરતો ઋત્વિજોનો એક નોખો ને ખાસ અધિકારોવાળો વર્ગ નહોતો. જીવન જેમ જટિલ ને સંકુલ થતું ગયું તેમ તેમ આર્યોમાં વર્ણવિભાગ પડ્યા. શરૂઆતમાં દરેક માણસ કોઈની પણ દરમ્યાનગીરી વિના દેવોને હવિ આપી શકતો; છતાં ઋત્વિજો અને રાજવંશના લોકો તથા અમીરી ખવાસના માણસો આમવર્ગથી અળગા રહેવા લાગ્યા. વૈશ્ય (વિશ્)

શબ્દ મૂળ તો આખી પ્રજાને માટે વપરાતો.* આપણે આગળ પર જોઈશું તેમ, જ્યારે યજ્ઞોનું મહત્ત્વ વધ્યું, ને જ્યારે જીવનની વધતી જતી જટિલતાને લીધે સમાજના વિભાગો પાડવા જરૂરી જણાયા, ત્યારે વિદ્વત્તા, જ્ઞાન, તથા કવિત્વ ને ચિન્તનની નૈસર્ગિક શક્તિઓવાળા અમુક કુટુંબો યજ્ઞો કરાવવાનું કામ કરવા લાગ્યા. પુરોહિત એટલે આગળ બેસાડેલો. વૈદિક ધર્મે વિકાસ પામીને જ્યારે નિયમબદ્ધ કર્મકાંડનું રૂપ ધારણ કર્યું ત્યારે આ કુટુંબોએ પોતાનો એક નોખો વર્ગ બનાવ્યો. આર્યોની પ્રણાલિકા સાચવી રાખવાનું મોટું કામ આ વર્ગને માથે હતું, એટલે તેને આજીવિકા માટે જીવનકલહમાં ઊતરવું ન પડે એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી. કેમકે જીવનના ધમસાણમાં પડેલા લોકોને વિચાર અને ચિન્તનને માટે જરૂરી એવી સ્વતંત્રતા ને ફુરસદ મળવા પામે જ નહીં. એટલે અધ્યાત્મજ્ઞાનની સાધનામાં જ નિમગ્ન રહેનારો એક નોખો વર્ગ નિર્માણ થયો. બ્રાહ્મણો એ નિશ્ચિત સિદ્ધાન્તોને ટેકો આપવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને બેઠેલો પુરોહિતવર્ગ નથી, પણ એક બુદ્ધિપ્રધાન શિષ્ટવર્ગ છે, અને પ્રજાનું ઉચ્ચતર જીવન ઘડવાનું કામ તેને હસ્તક સોંપાયેલું છે. જે રાજાઓ આ વિદ્વાન ને વિચારક બ્રાહ્મણોના આશ્રયદાતા બન્યા તે ક્ષત્રિયો હતા, ને તેઓ એ જમાનામાં રાજ્ય ચલાવતા. ક્ષત્રિય શબ્દ મૂળ 'ક્ષત્ર' (એટલે કે 'રાજ્ય, અમલ')માંથી આવેલો છે. વેદમાં, અવસ્તામાં, ને ઈરાનના શિલાલેખોમાં એ એક જ અર્થમાં વપરાયેલો છે. આ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય સિવાયના બાકીના પ્રજાજનોને વૈશ્ય એટલે કે આમ વર્ગમાં મૂકેલા હતા. આ વિભાગ મૂળ તો ધંધાને અનુસરીને પડેલો, પણ પાછળથી પેઢીઉતાર બની ગયો. સંહિતાના

---

* यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतं मिनीमसि द्यविद्यवि । ऋ १, २५, १
(હે વરુણ, અમે માણસો રોજેરોજ તમારા જે કાંઈ નિયમોનો ભંગ કરીએ છીએ...)

दासीर्विशः सूर्येण सह्याः । ऋ २, ११, ४
(હે ઇન્દ્ર, સૂર્ય જેવા તેજસ્વી વજ્ર વડે તમે દાસ લોકોને મારી નાખો.)

इन्द्र क्षितीनामसि मानुषीणां विशां दैवीनामुत पूर्वयावा । ऋ ३, ३४, २
(હે ઇન્દ્ર, તમે મનુષ્યલોકની તેમજ દેવલોકની પ્રજાના અગ્રેસર છો.)

अग्निर्दीदाय मानुषीषु विक्षु । ऋ ४ ६, ७
(મનુષ્યલોકમાં અગ્નિ દીપી ઊઠ્યો.)

કાળમા અમુક ધધા અમુક જ વર્ણના લોકો કરે એવી મર્યાદા નહોતી માણસોની અભિરુચિ કેટલી વિવિધ હતી એનો ઉલ્લેખ કરતા એક સૂક્તમા કહ્યુ છે "હુ કવિ છુ મારા પિતા વૈદ્ય છે મારી માતા દળનારી છે "[1] બ્રાહ્મણવર્ગની સત્તા વધતી જતી હતી એમ સૂચવનારા વચનો પણ મળી આવે છે "જે રાજાને ઘેર બ્રાહ્મણ પહેલો આવે છે તે રાજા પોતાના ઘરમા શાતિ ને સુખચેનથી રહે છે, યજ્ઞનુ અન્ન હમેશા તેની પાસે પુષ્કળ આવે છે, તેને લોકો પોતાની મેળે નમન કરે છે"[2] જેઓ વિદ્યાના સપાદન અને દાનનુ કામ કરતા, જેઓ લડતા, ને જેઓ વેપારવણજ કરતા, તે એક સમગ્ર સમાજના અગરૂપ હતા એક તરફ આ સમાજ, અને બીજી તરફ જિતાયેલા લોકો, એ બેની વચ્ચે ઘણો મોટો ગાળો હતો જિતાયેલા લોકોના બે મોટા વર્ગ પાડવામા આવ્યા હતા (૧) દ્રાવિડો, જેમાથી શૂદ્રોનો ચોથો વર્ણ બન્યો, અને (૨) આદિવાસીઓ આર્ય અને દસ્યુનો જે ભેદ છે તે બે નોખી નોખી જાતિઓ વચ્ચેનો ભેદ છે, ને લોહી તથા આનુવશિક સસ્કારોના ફરકને લીધે પડેલો છે કેટલાકનુ એમ કહેવુ છે કે જે આદિવાસીઓને ધર્માંતર કરાવીને આર્યોએ અપનાવી લીધા તે શૂદ્રો, ને જેમને ને અપનાવતા અળગા રાખ્યા તે પચમો[3] બીજા કેટલાક કહે છે કે આર્યો ભારતવર્ષના દક્ષિણ ભાગમા આવ્યા તે પહેલાથી એમના સમાજમા શૂદ્રોનો નોખો વર્ગ હતો આ બે પ્રતિસ્પર્ધી કલ્પનાઓમા કઈ ખરી, એ નક્કી કરવુ સહેલુ નથી

વર્ણવ્યવસ્થા વસ્તુત નથી આર્યોની કે નથી દ્રાવિડોની, પણ જે જમાનામા જુદા જુદા જાતિસમૂહોને હળીમળીને રહેવુ પડેનુ તે જમાનાની જરૂરિયાત જોઈને દાખલ કરવામા આવેલી આજે એનુ વળણ ભલે ગમે તેવ

ત્યારે પણ એ બંધનોએ ઢીલા પડવાના કશા ચિહ્ન બતાવ્યાં નહીં એમણે સમાજવ્યવસ્થાની રક્ષામા ફાળો આપ્યો એ સાચુ, પણ સમગ્ર રાષ્ટ્રની પ્રગતિમા તેમણે મદદ કરી નહીં પણ આને લીધે કંઈ આપણને વર્ણવ્યવસ્થાની મૂળ યોજનાને નિંદવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી ભિન્ન ભિન્ન લોહી ને સસ્કારવાળી અનેક જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ લડ્યા વિના જોડાજોડ રહી શકી તે કેવળ આ વર્ણવ્યવસ્થાને જ પ્રતાપે બીજા દેશોની પ્રજાઓએ જિતાયેલા લોકોનુ નિકદન કાઢીને પ્રજા પ્રજા વચ્ચેના જે પ્રશ્નનો નિકાલ આણ્યો છે, તે પ્રશ્નને ભારતવર્ષે શાન્તિથી ઉકેલ્યો હતો યુરોપની પ્રજાઓએ જ્યા જ્યા બીજી પ્રજાને જીતી તાબે કરી છે ત્યા બધે એ વિજિતોનુ માનવી તરીકેનુ ગૌરવ ભૂસી નાખવાની, ને તેમના સ્વમાનનો નાશ કરવાની, પેરવી તેમણે કરી છે પણ વર્ણવ્યવસ્થાને લીધે વેદકાળના ભારતવાસીઓ વિજેતા ને વિજિત બને પ્રજાઓની અખડિતતા તથા સ્વતત્રતા જાળવી શક્યા હતા, ને તેમની વચ્ચે પરસ્પર વિશ્વાસ અને સપનો સબધ સ્થાપી શક્યા હતા

૧૧. મરણોત્તર જીવન

વૈદિક આર્યોએ ભારતવર્ષમા પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેમના મન બળના ગર્વ ને વિજયના આનદથી મસ્ત હતા તેમને જીવન ને તેના આસ્વાદો ગમતા એટલે મરણ પછી આત્માની શી ગતિ થાય છે એ વિષયમા એમણે ઝાઝો રસ લીધો નહોતો જીવન એમને મન ઉજ્જ્વલ, આનદમય, ને ચિંતિત મનની ચિંતા ને જજાળોથી મુક્ત હતુ એમને મૃત્યુનો મોહ નહોતો પોતાને તથા પોતાના વશજોને મો શતની આવરદા મળે એમ તેઓ ઇચ્છતા[૧] મરણ પછીના જીવનને વિષે તેમની પાસે ખાસ કઈ કલ્પનાઓ કે સિદ્ધાન્તો નહોતા માત્ર ચિન્તનશીલ માણસો સ્વર્ગ ને નરકને વિષે કંઈક ઝાંખા, અસ્પષ્ટ ખ્યાલો બાંધે એ અનિવાર્ય હતુ પુનર્જન્મની વાત હજુ છેટે હતી વૈદિક આર્યોના મનમા ખાતરી હતી કે મરણ એ કંઈ સસારની સમાપ્તિ નથી જેમ રાત પછી દિવસ, તેમ મરણ પછી જીવન આવવાનુ જ છે જે મનુષ્યો એકવાર જન્મ્યા છે તેનો સર્વથા નાશ કદી થવાનો નથી તેઓ ત્યાક ને ક્યાક તો રહેવાના જ છે, જ્યા યમનો અમલ ચાલે છે એવા આ યમના સૂર્યના રાજ્યમા કદાચ રહેશે માણસે હજુ, મોતની ભડકના

માર્યા, યમને વેર વાળનારો ભીષણ દેવ કલ્પ્યો નહોતો. પરલોક પર રાજ્ય ચલાવવાને ત્યાં પ્રવેશ કરનાર પ્રથમ મર્ત્યો તે યમ અને યમી હતાં. માણસ મરે એટલે યમના રાજ્યમાં જાય છે એમ મનાય છે. યમે આપણે માટે એક જગા ખોળી કાઢી છે; ને એ ઘર આપણી પાસેથી છીનવવાની કોઈની મગદૂર નથી. શરીરનું ખોળિયું ફેંકી દીધા પછી આત્માને તેજસ્વી અશરીરી રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે; અને જ્યાં યમ અને પિતૃઓ અમર બનીને રહે છે એવા દેવોના ધામમાં એ આત્મા જઈ પહોંચે છે. મૃતાત્માઓ એક નદી ને એક પુલ પાર કરીને આ સ્વર્ગમાં જાય છે એવી કલ્પના છે.[1] દસમા મંડળના ૮૮ મા સૂક્તની ૧૫ મી ઋચામાં પિતૃયાન અને દેવયાન એ બે માર્ગોનો નામનિર્દેશ છે.† પ્રેતદહન અને યજ્ઞ એમાં ધુમાડો જુદી જુદી રીતે ઊંચે ચડે છે તે પરથી આ બે માર્ગોના ભેદ પડ્યા હોવા જોઈએ, એમ એક લેખકે કહ્યું છે. પણ એ ભેદ હજુ પૂરતો વિકાસ પામેલો દેખાતો નથી.

મૃતાત્માઓ સ્વર્ગમાં યમની સાથે રહે છે ને ચેનબાજી કરે છે. ત્યાં તેઓ આપણા જેવી જિંદગી ગાળે છે. પૃથ્વીના આનંદોનું પૂર્ણ ને તીવ્ર રૂપ તે સ્વર્ગના આનંદ છે. "જે માણસો દાન આપે છે તેમને આ તેજસ્વી વસ્તુઓ મળે છે; સ્વર્ગમાં તેમને માટે સૂર્યો છે; તેમને અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમની આવરદા લંબાય છે."[2] મરણોત્તર જીવનના વેદમાં આપેલા ચિતારોમાં વિષય-સુખનું વર્ણન ઘણું છે, એ વાત પર કેટલીકવાર ભાર દઈ, તેની ટીકા કરવામાં આવે છે. પણ ડોયસન કહે છે તેમ, "ઈસુએ પણ સ્વર્ગના રાજ્યને ઉત્સવના સંમેલનરૂપે ચીતર્યું છે, ને ત્યાં માણસો ભોજન[3] ને સુરાપાન[4] કરે છે એમ કહ્યું છે. ડાન્ટે અને મિલ્ટનથી પણ સ્વર્ગલોકના ચિતારો આપવાને ઈહ-લોકના સર્વ રંગો ઉપયોગમાં લીધા વિના રહેવાતું નથી."[5] દેવો સોમપાનને પ્રતાપે અમર બનતા મનાય છે. દેવો જેવા બનવું એ મનુષ્યના પુરુષાર્થનું ધ્યેય ગણાય છે. કેમકે દેવદેવીઓ સ્વર્ગમાં રહી શુદ્ધ, નિર્ભેળ સુખ ભોગવે છે. તેમને ભૂખતરસ લાગતી નથી. દેવો સ્ત્રી પરણતા નથી, તેમ દેવીઓ પતિને

---

† द्वे स्रुती अशृणवं पितॄणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ।

(અમે માણસોને મર્યા પછી બે માર્ગે જતા સાંભળ્યા છે — એક પિતૃઓને માર્ગે; ને બીજે દેવોને)

કન્યાદાનમા અપાતી નથી પરલોકના જે આદર્શભૂત વર્ણનો આપેલા છે તેમા ઇહિલોક ને મરણ પછી મળનારો પરલોક એ બેના જીવન વચ્ચેનો ભેદ દેખાઈ આવે છે સુખી દેવો સદાકાળ જીવે છે આપણે તો એમની આગળ એક દિવસના બાળક છીએ જ્યા યમનુ રાજ્ય ચાલે છે તે સ્વર્ગમા દેવો સુખ ભોગવે છે આ પૃથ્વી પર આપણે લલાટે તો દુ ખ જ ભોગવવાનુ લખાયેલુ છે ત્યારે આપણે અમરપણુ મેળવવાને શુ કરવુ ? આપણે દેવોને રીઝવવા સારુ યજ્ઞ કરવા રહ્યા, કેમકે જેઓ દેવોથી ડરીને ચાલે છે તેમને સ્વર્ગમાથી અમરત્વની ભેટ મળે છે દેવોની ઉપાસના કરનાર સદાચારી માણસ અમર બને છે " હે અગ્નિ, તમને પ્રસન્ન કરનાર માણસ સ્વર્ગમા ચદ્ર બને છે "[1] એક સવાલ તે વેળાએ પણ ઊઠે છે એ માણસ ચન્દ્ર બને છે કે ચન્દ્ર જેવો બને છે? સાયણ એનો ખુલાસો આપતા લખે છે " તે ચન્દ્રના જેવો, સર્વને આહ્લાદ આપનાર, બને છે "[2] બીજા કહે છે કે એ ચન્દ્ર જ બને છે[3] મરણ પછી માણસ પોતાના પિતૃઓને મળી શકે છે એમ વૈદિક આર્યો માનતા, એવુ સૂચવનારા વચનો પણ છે[4]

આપણે દેવોની ઉપાસના ન કરીએ તો શુ થાય, એ પ્રશ્ન ઊઠે છે. જેમ સ્વર્ગ છે તેમ તેનાથી ઊલટુ નરક — એટલે કે દુરાચારી, પાખડી, દેવોને ન માનનારા, લોકો માટેનુ નોખુ સ્થાન — છે ખરુ ? સ્વર્ગ માત્ર પુણ્યશાળી ને સદાચારી લોકોને માટે હોય, તો દુષ્ટ માનસવાળા માણસો તો મૃત્યુ વેળાએ સાવ નાશ પણ ન પામે તેમ સ્વર્ગે પણ ન જઈ શકે એવી તેમની સ્થિતિ થાય એટલે નરક જરૂરનુ મનાય છે પાપકર્મ કરનારને વરુણ અધારા ગર્તમા નાખે છે, ને ત્યાથી તે માણસ કદી પાછો ફરી શકતો નથી, એમ કહેલુ છે એક સૂક્તમા એવી પ્રાર્થના કરી છે " હે ઇન્દ્ર, જે માણસ અમને ઈજા કરે છે તેને તમે નીચના અધકારમા પહોચાડો "[5] આ અધારા ગભીર સ્થાનમા પડી અલોપ થઈ જવુ એ સજા દુરાચારીને માટે નિર્મેલી હોય એમ દેખાય છે પાછળના પુરાણોમા નરક ને તેની યાતનાઓના જેવા બેહદા વર્ણનો ઉપજાવી કાઢેલા છે તેવા વર્ણન વેદમા મળતા નથી સદાચારીને સ્વર્ગવાસ, ને દુરાચારીને નરકવાસ, એ નિયમ છે પુણ્ય કરવાથી પુરસ્કાર, ને પાપ કરવાથી સજા, મળે છે અજ્ઞાન માણસો મૃત્યુ પછી ઘોર અધકારથી છવાયેલા જે આનદ વિનાના લોકમા જાય છે તે લોક તે

આપણે જેમાં રહીએ છીએ તે ભૂલોક જ છે, એવો ડૉયસનનો મત છે, પણ હું એમ માનતો નથી સંસારનો એટલે કે ભવચક્રનો, અથવા સુખની ન્યૂનાધિક કક્ષાઓનો, ખ્યાલ હજુ પેદા થયેલો જોવામાં નથી આવતો ઋગ્વેદની એક ઋચામાં કહ્યું છે "તેને કરવાનું કામ તે કરી રહે છે ને ઘરડો થાય છે ત્યારે તે આ લોકમાંથી ચાલ્યો જાય છે, અહીંથી ગયા પછી તે ફરી એકવાર જન્મે છે, એ એનો ત્રીજો જન્મ છે" દરેક માણસને ત્રણ જન્મ હોય છે, એવો જે સિદ્ધાન્ત વેદમાં છે તેનો અહીં ઉલ્લેખ છે એ ત્રણ જન્મ તે આ પહેલો માની કૂખે બાળક તરીકે થતો, બીજો આત્મ જ્ઞાનના શિક્ષણ વડે થતો, ને ત્રીજો મરણ પછી થતો આત્મા વડે જ માણસ જીવતો ગણાય છે, ને એ આત્મા ગતિમાન છે, એવી માન્યતા આપણને જોવા મળે છે [१] દસમા મંડળના ૫૮ મા સૂક્તમાં બેભાન દેખાતા માણસના આત્માને વૃક્ષો, આકાશ ને સૂરજમાંથી પાછો આવવાનું કહેલું છે અમુક અસાધારણ અવસ્થામાં આત્મા શરીરથી વિખૂટો પડીને બહાર જઈ શકે છે એમ મનાતું દેખાય છે છતાં આ બધા પરથી એમ પુરવાર નથી થતું કે વૈદિક આર્યો પુનર્જન્મની કલ્પનાથી વાકેફ હતા

૧૨. ઉપસંહાર

સંહિતાના સૂક્તો એ પાછળના ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો પાયો છે એ સૂક્તોમાં જે કર્મકાંડના વિધિઓના સૂચનો છે તેના પર બ્રાહ્મણગ્રન્થોમાં ભાર દીધેલો છે, જ્યારે એમાંના તત્ત્વચિન્તન ને તત્ત્વચર્ચાના ઉન્મેખોને ઉપનિષદોએ ઉપાડી લીધા છે ને એ દિશામાં આગળ પ્રયાણ કર્યું છે ભગવદ્‌ગીતાનો ભક્તિયોગ એ વરુણોપાસનાનું જ ઉચ્ચતર રૂપ છે કર્મનો મહાસિદ્ધાન્ત હજુ ઋતરૂપે બાલ્યાવસ્થામાં છે સમુદ્રના પાણી પર તરતા હિરણ્યગર્ભની કલ્પનાના તર્કશુદ્ધ વિકાસમાંથી જ, પુરુષ ને પ્રકૃતિના ભેદવાળું દ્વૈતવાદી સાંખ્ય દર્શન પેદા થયેલું છે યજ્ઞ કરવાથી કે વેદમન્ત્રો ગાવાથી કે સોમરસના પાનથી ઉન્માદ કે અભાનોર્મિની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, ને એવી સ્થિતિમાં આપણે સ્વર્ગની ભવ્યતાઓ નિહાળી શકીએ છીએ, એવા જે વર્ણનો આવે છે તે આપણને યોગની સમાધિની અમુક અવસ્થાઓનું સ્મરણ કરાવે છે, જેમાં યોગીને અવાજો સંભળાય છે ને અલૌકિક દૃશ્યો દેખાય છે

ખંડ ૨ : અથર્વવેદ અને બ્રાહ્મણો

અથર્વવેદનું સામાન્ય સ્વરૂપ — સંસ્કૃતિઓનો સંઘર્ષ — અથર્વવેદનો અતિ-પ્રાચીન ને અણઘડ ધર્મ — જાદુ અને ગૂઢવાદ — યજુર્વેદ — બ્રાહ્મણો — તેમાંનો યજ્ઞ અને સ્તુતિનો ધર્મ — પુરોહિતનું પ્રાબલ્ય — વેદનું પ્રામાણ્ય — સૃષ્ટિવિજ્ઞાન — નીતિનિયમ અને સદાચાર — વર્ણવ્યવસ્થા — મરણોત્તર જીવન.

૧. અથર્વવેદ

"ઋગ્વેદનાં સૂક્તોનું અતિશય ગોટાળાવાળું રૂપ; આગલા યુગનાં દેવદેવીઓમાં સેળભેળ ને અંધાધૂંધી; નવા, અને હવે પૂરા થયેલા, દેવમંડળમાં એ સર્વનો સમાવેશ; વિચિત્ર દેવોનો નવો પ્રવેશ; ઘોર યાતનાવાળા નરકની હસ્તીનો સ્વીકાર; ઘણાં દેવદેવીને બદલે, સર્વ દેવોના તેમજ પ્રકૃતિના પણ પ્રતિનિધિરૂપ એક દેવની સ્થાપના; જારણમારણ આદિ બૂરાં કામો માટે અભિચારના મન્ત્રો, ને સારાં કામો માટે શુભ મન્ત્રો; 'જેને હું ધિક્કારું છું ને જેઓ મને ધિક્કારે છે' તેમની સામે શાપના મન્ત્રો; સંતતિ મેળવવા માટે, આવરદા લંબાવવા માટે, કૂડા જાદુનું નિવારણ કરવા માટે, ઝેર અને બીજા રોગ સામે સાવચેતી માટે, જાદુ ને મંતરજંતર; યજ્ઞના 'ઉચ્છિષ્ટ'ને દેવપદે પહોંચાડવાથી સૂચિત થતા કર્મકાંડ વિષેના આદરનો, ગતિમાત્રને રૂપે એટલી હદ સુધીનો, અતિરેક; સાપ, રોગ, નિદ્રા, કાલ, અને તારાઓની સ્તુતિઓ; મન્ત્રો વડે પુરોહિતને હેરાન કરનાર સામે અભિશાપનાં વચનો;"[1] — ઋગ્વેદના પઠન પછી અથર્વવેદ વાંચીએ એનાથી મન પર પડતી છાપનો ચિતાર સંક્ષેપમાં ઉપર આપ્યો છે.[1] ઋગ્વેદમાં પણ મતરજંતર, જાદુ, જારણમારણ, ને અભિચારનાં વચનો, તથા જડ નિર્જીવ વસ્તુઓ, અસુરો ને રાક્ષસોની સ્તુતિનાં સૂક્તો, જોવા તો મળે છે. ઘરમાં સૂતેલાં માણસ

નાખવાના ચોરના મન્ત્રો, ભૂતપ્રેત આદિને સ્ત્રીઓની કસુવાવડ કરાવતા રોકવાના મન્ત્રો,[1] અને રોગ કાઢવાના મન્ત્રો[2] પણ તેમા મળી આવે છે આમ ઋગ્વેદના કાળમા જાદુ, જતરમતર ને અભિચાર ચાલતા ખરા, પણ વૈદિક ઋષિઓએ તેને ઉત્તેજન કે માન્યતા આપ્યા નહોતા ઋગ્વેદમા એ વસ્તુઓના છૂટાછવાયા ઉલ્લેખો આવે છે તે જાણે પાછળથી ઉમેરેલા હોય એવા દેખાય છે, જ્યારે અથર્વવેદમા તો મુખ્ય વિષય જ એ છે

અથર્વવેદનો જે પ્રાચીન ધર્મ છે તે ઋગ્વેદના ધર્મ કરતા જૂનો છે, એ વિષે શકા નથી, માત્ર અથર્વવેદની સહિતા પાછળથી રચાયેલી વૈદિક આર્યો જેમ હિંદુસ્તાનમા આગળ વધતા ગયા તેમ તેમને જગલી, અસસ્કારી ને અણસુધરેલી જાતિઓનો ભેટો થયો એ જાતિઓ સાપ અને નાગ, વૃક્ષ અને પાષાણને પૂજનારી હતી કોઈ પણ સમાજને અસસ્કૃત ને અર્ધસસ્કૃત પ્રજાસમૂહોની વચ્ચે રહીને પણ પોતાની પ્રગતિશીલ સુધારાની સ્થિતિ ટકાવી રાખવી હોય, તો તેને માટે એક જ રસ્તો છે તેણે નવી સ્થિતિને પહોચી વળવા કાં તો એ પ્રજાઓને છાતી તાળે કરવી રહી, અથવા તેમને પોતાની સસ્કૃતિના મૂળતત્ત્વો શીખવવા રહ્યા આપણી આગળ ત્રણ જ રસ્તા ખુલ્લા હોય છે — કા તો જગલી પડોશીઓનું નિકદન કાઢવુ, અથવા તેમને પોતાના પરિવારમા સમાવી લઈ સસ્કારની ઊંચી કક્ષાએ ચડાવવા, અથવા તો તેઓ આપણા પર મોટો હલ્લો લાવી પોતાની વિશાળ સખ્યામા આપણી નાની સખ્યાને ડુબાડી દે તે સહન કરવુ આર્યોને માટે પહેલો રસ્તો અશક્ય હતો, કેમકે તેમની સખ્યા પ્રમાણમા ઘણી ઓછી હતી ઊંચા ખવાસ અને સસ્કારનુ અભિમાન તેમને ત્રીજો રસ્તો લેતા રોકતુ હતું એટલે માત્ર બીજો રસ્તો જ તેમને માટે ખુલ્લો હતો તે તેમણે સ્વીકાર્યો ઋગ્વેદમા ગૌરવર્ણ આર્યો ને કાળી ચામડીવાળા દસ્યુઓ વચ્ચેના સઘર્ષનો યુગ વર્ણવ્યો છે એ સઘર્ષને ભારતીય પુરાણકથાઓએ દેવાસુરસગ્રામનું રૂપ આપ્યુ છે અથર્વવેદમા જે યુગનો ચિતાર આપ્યો છે તે યુગમા એ સઘર્ષ શમી ગયો છે, ને બે કોમો માહોમાહે આપને કરીને સપથી રહેતા થઈ છે આ બાધછોડની વૃત્તિને લીધે આદિવાસી લોકોનો ધર્મ તો ઉન્નત થયો, પણ વૈદિક ધર્મમા જાદુ, જતરમતર ને અભિચાર દાખલ થવાથી તેની અવનતિ થવા પામી ભૂત પ્રેત પિશાચ, તારા, વૃક્ષો ને પર્વતોની

પૂજા, તથા જંગલવાસી કોમોના બીજા વહેમો વૈદિક ધર્મમાં ધૂસી ગયાં. વૈદિક આર્યોએ અણસુધરેલા લોકોને કેળવવાનો જે પ્રયાસ કર્યો તેને પરિણામે, તેઓ પોતે જે આદર્શ ફેલાવવા મથતા હતા તે આદર્શમાં જ સડો પેઠો. અથર્વવેદના મન્ત્રસંચયના અંગ્રેજી અનુવાદની પ્રસ્તાવનામાં બ્લૂમફીલ્ડ કહે છે: "જારણ મારણ વશીકરણ વગેરે અભિચારો પણ હિંદુ ધર્મનું અંગ છે. તે પવિત્રમાં પવિત્ર વૈદિક વિધિઓની અંદર ધૂસી ગયેલા, ને તેમાં ઊંડા ઊતરીને ભળી ગયા હતા. લોકપ્રિય ધર્મ અને વહેમનો વિશાળ પ્રવાહ, અગણિત વહેણોમાં થઈને, બ્રાહ્મણ પુરોહિતોએ ઉપદેશેલા ધર્મમાં ભળી ગયો હતો. અને એમ માની શકાય કે પોતાની ધાર્મિક માન્યતાઓની આસપાસ લૌકિક માન્યતાઓના જે થર ધાડા જામી ગયા હતા તે થરને ખસેડી પોતાના મૂળ ધર્મને શુદ્ધ બનાવવાનું કામ કરવાની શક્તિ એ પુરોહિતોમાં રહી નહોતી; એટલું જ નહીં પણ એમ કરવામાં એમને પોતાનો લાભ દેખાયો હોય એ પણ જરાયે સંભવિત નથી."[1] દુનિયાના નબળા લોકો સબળા ઉપર કેવાં વેર વાળી શકે છે તેનો આ નમૂનો છે. હિંદુ ધર્મ શંભુમેળા જેવો કેમ છે તેનો ખુલાસો અહીં મળે છે. જંગલી વહેમોની ભમતી કલ્પનાઓથી માંડીને ગગનગામી વિચારોના ઊંચામાં ઊંચા જ્ઞાનદર્શન લગીની, વિચાર અને માન્યતાની, સર્વ વચલી કક્ષાઓને તેણે પોતામાં સમાવી લીધેલી છે. આર્યધર્મ છેક આરંભથી પોતાનો વિસ્તાર વધારતો હતો; સાથે પોતાનો વિકાસ પણ સાધતો હતો, અને સહિષ્ણુ હતો. તેના વિકાસ દરમ્યાન તેને જે નવી શક્તિઓ મળતી ગઈ તેને અનુકૂળતા કરી આપી તેનો તે પોતાના દેહમાં સમાસ કરતો ગયો. આમાં આપણે એની સાચી નમ્રતા ને સહૃદયતા જોઈ શકીએ છીએ. નીચલી કોટિના ધર્મો પ્રત્યે આંખ મીંચી, તેમની જોડે લડી, તેમનું નિકંદન કાઢવાનું હિંદીઓને રુચ્યું નહીં. પોતાનો ધર્મ એ જ એકમાત્ર સાચો ધર્મ છે, એવો ધર્માન્ધપણાનો ગર્વ તેમનામાં હતો નહીં. કોઈ દેવ મનુષ્યના મનને અમુક રીતે સન્તોષ આપતો હોય, તો તે એક પ્રકારનું સત્ય છે. સંપૂર્ણ સત્ય કોઈના હાથમાં આવી શકે એમ નથી. તે ક્રમે ક્રમે, અંશતઃ, અને અમુક સમય પૂરતું જ, પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. પણ એ લોકો ભૂલી ગયા કે અસહિષ્ણુતા એ પણ કેટલીકવાર સદ્‌ગુણ થઈ પડે છે. 'ખોટું નાણું સાચા નાણાને ચલણમાંથી હાંકી કાઢે છે,' એ પ્રકારનો નિયમ જેમ અર્થશાસ્ત્રમાં છે તેમ ધર્મમાં પણ

છે જ્યારે આર્ય અને અનાર્ય ધર્મ — એક સરકારી ને બીજો અસરકારી, એક સારો ને બીજો બૂરો — ભેગા થયા ત્યારે સારાને ચલણમાથી હાકી કાઢવાનુ વલણુ બૂરાએ બતાવ્યુ

૨. અથર્વવેદના દેવો

અથર્વવે'નો ધર્મ તે અતિપ્રાચીન, અર્ધસંસ્કૃત મનુષ્યનો ધર્મ છે એવા માણસને જગત આકાર વિનાના ભૂતપ્રેત અને વિનાશકારી સત્ત્વોથી ભરેલુ લાગે છે પોતે કુદરતના બળોની સામે અસહાય છે, ને પોતાનુ જીવન પગલે પગલે મોતના પંજામા સપડાવાનો ભય હોઈ મોત ક્યારે આવી પડશે એની ખબર પડતી નથી, — એવુ ભાન તેને થાય છે ત્યારે તે મૃત્યુ ને વ્યાધિ, અનાવૃષ્ટિ ને ધરતીકપ એ સર્વ ક્ષેત્રોમા પોતાની કલ્પનાના ઘોડાને દોડાવી મૂકે છે તેની નજરે આખુ જગત ભૂતપ્રેત ને દેવદેવીઓથી ભરેલુ દેખાય છે, અને જગત પર જે આફતો ને ઉત્પાતો આવી પડે છે તે બધા એ અસતુષ્ટ સત્ત્વોએ નાખેલા છે એમ જ તે માને છે માણસ માદો પડે ત્યારે વૈદને નહીં પણ ભુવાને બોલાવવામા આવે છે, ને ભુવો દરદીનો વળગાડ કાઢવા મતરજતર, દોરાધાગા વગેરે કરે છે[૧] ભયકર શક્તિઓને તો માણસનુ કે જાનવરનું લોહી રેડીને આપેલા બલિદાનથી જ શાન્ત પાડી શકાતી માણસના મનમા રહેલી મોતની બીકે વહેમને માટે દરવાજા મોકળા મૂકી દીધા શ્રીમતી રેગોઝીન લખે છે "ઋગ્વેદના ઋષિઓ તેજસ્વી, પ્રસન્ન ને કલ્યાણકારી દેવમડળની, વિશ્વાસ અને આભારપૂર્વક, સ્તુતિ કરતા જાણે એ દેવમડળના વિરોધી દળરૂપે આપણે અથર્વવેદમા વિચિત્ર ને અણગમો ઉપજાવે એવો, ભૂડી કિકિયારી પાડનારો, અસુરવર્ગ જોઈએ છીએ, અને તે માણસોના મનમા ઉપજાવે છે તેવા ભય ને થથરાટ આર્યોની કલ્પનામાથી તો કદી નીપજ્યા નથી "[૨] અથર્વવેદનો ધર્મ એ આર્ય ને અનાર્ય આદર્શોનુ સમિશ્રણ છે ઋગ્વેદ ને અથર્વવે'ની ભાવનાઓ વચ્ચેનો ભેદ સમજાવતા વ્હીટ્નીએ લખ્યુ છે "ઋગ્વેદમા દેવની ઉપાસના કરતી વેળા મનુષ્યના મનમા પૂજ્યભાવમિશ્રિત ભય ઊપજતો ખરો, પણ સાથે પ્રેમ ને વિશ્વાસ પણ ઊપજતા તેમની જે ઉપાસના કરવામા આવતી તેને લીધે ઉપાસકનુ મન પણ ઉન્નત બનતુ 'રાક્ષસ' એ સામાન્ય નામે

ઓળખાતા દાનવો અસુરો વગેરે ત્રાસજનક હતા, તેમને દેવો મનુષ્યોથી છેટા રાખતા ને તેમનો સહાર કરતા. અથર્વવેદના દેવો વિષે મનુષ્યો એક પ્રકારનો દારુણ ભય સેવે છે, અને એ શક્તિઓનો કોપ ટાળવો જોઇએ, ને તેમની કૃપા મેળવવા મથવુ જોઈએ, એમ માને છે. અથર્વવેદમા અનેક વર્ગ અને દરજ્જાવાળી, ભૂત પ્રેત પિશાચ અસુર આદિની મોટી સેનાના નામો આવે છે. તેમને સીધુ સબોધન કરીને તેમની સ્તુતિ કરેલી છે, અને તેમને રીઝવવા માટે, ને હાનિ કરતા રોકાઈ જવા સમજાવવા માટે પગે પડીને વીનવેલા છે. ઋગ્વેદના મન્ત્રો (ઋચાઓ) ભક્તિના સાધન છે, અથર્વવેદમા તે વહેમના સાધન બની ગયા છે. જૂના વખતમા મનુષ્યો વિષે દેવોના મનમા જે સદ્ભાવ હતો તેનાથી પ્રેરાઈને તેઓ મનુષ્યોને અનેક પ્રકારની ભેટો આપતા. હવે અથર્વવેદના મન્ત્રો ઉચ્ચારીને દેવોના હાથમાથી તેમની મરજી હોય કે ન હોય તોપણ ભેટ પરાણે પડાવવામા આવે છે, અથવા તો મન્ત્રમા રહેલી ચમત્કારિક શક્તિને લીધે જ તેનો ઉચ્ચાર કરનારની ઇચ્છાઓ તૃપ્ત થાય છે. અથર્વવેદમા જે મતરજતર ઘણા મોટા પ્રમાણમા છે તે એની સૌથી આગળ તરી આવતી વિશેષતા છે. એ મન્ત્રો કા તો લાભ મેળવવા માગનાર પોતે બોલે છે, અથવા તો અભિચારપ્રયોગમા કુશળ એવો કોઈ માન્ત્રિક કે ભુવો તેની વતી બોલે છે. એમ કરીને હરેક જાતના લાભ મેળવવાનો ને જાતજાતની ધારણાઓ પાર પાડવાનો જ ઉદ્દેશ હોય છે.

અથર્વવેદના કેટલાક મન્ત્રોમા કોઈ એક જ વિધિ કે ક્રિયા લઈ તેની સ્તુતિ કરેલી છે, ઋગ્વેદના પવમાન સૂક્તોમા સોમની સ્તુતિ કરેલી છે એને લગભગ મળતો સૂર આમા છે. ચિન્તનથી ભરેલા ને તત્ત્વદર્શનની ઝખના દર્શાવનારા સૂક્તોની પણ ખોટ નથી. પણ પ્રથમ વેદની પછીના યુગોમા હિંદુ ધર્મનો જે વિકાસ થતા પામેલો તેનો વિચાર કરતા, અથર્વવેદમા આ બીજા પ્રકારના સૂક્તોની સખ્યા ઘણી મોટી હોવાની અપેક્ષા સહેજે રખાય. પણ એ સખ્યા એટલી મોટી વસ્તુત નથી. મુખ્યત્વે એમ દેખાય છે કે અથર્વ એ પુરોહિતે એ રચેલો ને પ્રવર્તાવેલો ધર્મ નહીં, પણ લોકોમા અનાયાસે પ્રચલિત એવો ધર્મ હતો. અને વેદકાળથી આધુનિક યુગ સુધીના સક્રમણનો ઇતિહાસ તપાસીએ તો, અથર્વવેદનો ધર્મ એ [illegible] ભવ્ય અદ્વૈતબ્રહ્મવાદનુ નહીં, પણ અજ્ઞાન જનસમૂહના બેહૂદા મૂર્તિપૂજાઓ ને વહેમોનુ પૂર્વરૂપ છે."[1] જતર

મતર અને અભિચારપ્રયોગ પર બાળકના જેવો વિશ્વાસ રાખનારો, ને જાદુથી ભરેલો, ધર્મ આ કાળમા શુદ્ધતર વેદધર્મને ખસેડી તેનુ સ્થાન લે છે ભૂતપ્રેતને ભગાડનારા ને અકુશમા રાખનારા માન્ત્રિકો ને ભુવા સમાજમા શ્રેષ્ઠ પદ પ્રાપ્ત કરે છે તપ વડે કુદરત પર કાબુ મેળવનાર મોટા તપસ્વીઓના દૃષ્ટાન્તો આપણે સાભળીએ છીએ તેઓ પોતાની કઠોર તપશ્ચર્યા વડે કુદરતના બળોને પોતાના તાબામા આણે છે દેહદમન કરીને અભાનોર્મિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, એ વાત એ કાળમા સારી પેઠે જાણીતી હતી માણસ જાદુના ગુપ્ત સામર્થ્ય વડે દૈવી શક્તિમા હિસ્સો મેળવી શકે છે જાદુ ને જતરમતરમા પાવરધા માણસોને વૈદિક ઋષિઓએ સત્કાર્યા, ને એમના ધધાને ગૌરવ આપ્યુ, તેનુ પરિણામ એ આવ્યુ કે જાદુ અને ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર બે વચ્ચે થોડા જ વખતમા લોકોના મનમા સભ્રમ પેદા થયો પચાગ્નિની વચ્ચોવચ બેસવુ, એક પગે ઊભા રહેવુ, એક હાથ માથા ઉપર ઊંચો કરી રાખવો, એ વસ્તુઓ સાધારણ થઈ પડી અને લોકો એ બધુ દેહદમન કુદરતના બળો પર હુકમ ચલાવવા માટે ને દેવો પાસે પોતાનુ ધાર્યું કરાવવા માટે કરતા થઈ ગયા

ભારતવર્ષના વહેમી પ્રજાસમૂહોમા કેવી અસુરપૂજા ને મેલી વિદ્યા ચાલતી તેનો ખ્યાલ અથર્વવેદ આપણને આપે છે એ ખરુ, પણ કેટલાક વિષયોમા તે ઋગ્વેદ કરતા આગળ વધેલો છે, ને તેના કેટલાક અશો ઉપનિષદો ને બ્રાહ્મણોને મળતા આવે છે એમા કાળ (સમય), કામ (પ્રણય), અને સ્કભ (આધાર) ની સ્તુતિ કરેલી છે એ સહુમા મોટો સ્કભ છે તે પરમ ને અન્તિમ તત્ત્વ છે તેને પ્રજાપતિ, પુરુષ, બ્રહ્મ એમાથી ગમે તે નામે ઓળખવામા આવે છે દિક્, કાલ, દેવો, વેદો, અને નૈતિક શક્તિઓ એ બધુ સ્કભમા સમાઈ ગયેલુ છે[૨] રુદ્ર પશુનો દેવ છે, અને વેદકાળનો ધર્મ તથા પાછળની શિવપૂજા એ બેનુ અનુસધાન કરનારી કડીરૂપ છે ઋગ્વેદમા 'શિવ'નો અર્થ શુભ અથવા મગળ એટલો જ થાય છે, ત્યા એ દેવના નામનો સૂચક નથી ઋગ્વેદમા રુદ્ર એ પશુઓનો નાશ કરનાર ત્રાસદાયક દેવ છે[૨] અથર્વવેદમા તે પશુઓનો રક્ષક ને સ્વામી—પશુપતિ—છે પ્રાણ ને પ્રકૃતિમા ચૈતન્ય પૂરનાર તત્ત્વ કહીને તેની સ્તુતિ કરેલી છે[૩] ભારતવર્ષની પાછળની અધ્યાત્મવિદ્યામા પ્રાણોપાસના ને પ્રાણનિયમનને જે મહત્ત્વનુ સ્થાન અપાયુ

છે તેનો પ્રથમ ઉલ્લેખ અહીં મળે છે. ઋગ્વેદમાં જે પ્રાણનો ઉલ્લેખ છે તેનું જ કદાચ આ વિકાસ પામેલું રૂપ હોય. ઋગ્વેદમાં દેવ અને દેવીઓ બને હતાં ખરાં, પણ દેવો વધારે આગળપડતા હતા. અથર્વવેદમાં એ ક્રમ ઊલટો થઈ જાય છે. તાન્ત્રિક દર્શનોમાં સ્ત્રૈણ તત્ત્વને પાયારૂપ ગણ્યું છે એમાં આશ્ચર્ય નથી. અથર્વવેદમાં ગાયની પવિત્રતા સ્વીકારી છે, અને બ્રહ્મલોકનો નામનિર્દેશ કરેલો છે.[1] નરકને 'નરક' એ ધરતે નામે ઓળખવામાં આવે છે. બીપણ ત્રાસ અને યાતનાઓથી ભરેલું નરક લોકોને ઠીકઠીક પરિચિત હોય એમ લાગે છે.[2]

અથર્વવેદના જાદુવાળા ભાગ ઉપર પણ આર્યોની અસર પડેલી દેખાઈ આવે છે. જાદુ માનવો ને ચલાવવો જ હોય, તો એથી પછીનું સારામાં સારું પગલું એ છે કે એ જાદુને શુદ્ધતર બનાવવો. એટલે ખરાબ જાદુને નિંદેલો છે, ને સારા જાદુને ઉત્તેજન આપ્યું છે. ઘણા અભિચારપ્રયોગો કુટુંબ અને ગામના જીવનમાં મેળ અને એકરાગને ઉત્તેજન આપનારા છે. ભારતવર્ષના જે ભાગોમાં આર્યોની અસર પહોંચી નથી તેમાં ટકી રહેલા જંગલી ને પશુહિંસાવાળા યજ્ઞોને નિંદ્યા છે. અથર્વવેદનું જૂનું નામ હતું 'અથર્વાંગિરસ'. તે બતાવે છે કે એમાં બે જુદાજુદા થર હતા — એક અથર્વનનો, ને બીજો અંગિરસનો. અથર્વનવાળા ભાગનો સંબંધ રોગોપચાર માટે કરાતા શુભ પ્રયોગો સાથે હતો.[3] એથી ઊલટા, મેલા પ્રયોગો તે અંગિરસ શાખાના હતા. પહેલો ભાગ તે વૈદક, ને બીજો તે જંતરમંતર છે; અને એ બે ભાગ સેળભેળ થઈ ગયેલા છે.

અથર્વવેદ એ આટલી બધી માંડવાળનું પરિણામ હોઈ, તેને વેદ તરીકેની પ્રતિષ્ઠા મેળવતાં સારી પેઠે મુસીબત પડી હતી.[4] તેના તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોવાતું, કેમકે જાદુ ને જંતરમંતર એ તેનું મુખ્ય અંગ હતુ. તેણે હિંદુસ્તાનમાં નિરાશાવાદની વૃત્તિ વધવામાં ફાળો આપ્યો. માણસો અસુરો ને ભૂતપ્રેત પર આસ્થા રાખે ને છતાં જીવનનો આનંદ ટકાવી શકે એમ બને નહીં. માણસને પોતાની આસપાસ રાક્ષસો જ દેખાયાં કરે તો તે જિંદગીથી થથરે. અથર્વવેદને ન્યાય કરવા ખાતર એટલું કહેવું જોઈએ કે તેણે હિંદુસ્તાનમાં વિજ્ઞાનના વિકાસ માટે રસ્તો તૈયાર કરવામાં મદદ કરી હતી.

૩. યજુર્વેદ અને બ્રાહ્મણો

તત્ત્વચિન્તનના ઇતિહાસમાં સર્જન અને સમીક્ષાના યુગ એક પછી એક

વારાફરતી આવ્યાં કરે છે. ઊંડી ને જ્વલંત શ્રદ્ધાના યુગો પછી શુષ્કતા ને કૃત્રિમતાના યુગ આવે છે. આપણે ઋગ્વેદ છોડીને યજુર્વેદ અને સામવેદ તથા બ્રાહ્મણો પર આવીએ છીએ ત્યાં વાતાવરણ બદલાયેલું લાગે છે. ઋગ્વેદની સ્ફૂર્તિ ને સાદાઈને બદલે આ પછીના ગ્રન્થોમાં ભાવહીનતા ને કૃત્રિમતા દેખા દે છે. ધર્મના પ્રાણરૂપ એવી જે હૃદયની ભાવના, તે એમાં ગૌણ સ્થાન લે છે; ને ધર્મના બાહ્ય કલેવરને તથા કર્મકાંડને ભારે મહત્ત્વ મળે છે. સ્તોત્ર-સચયોની જરૂર જણાય છે. સામાજિક પ્રાર્થના કરવાનો ને તેમાં વેદમન્ત્રો ગાવાનો રિવાજ પડે છે. ઋગ્વેદમાંથી સૂક્તો લઈ તેને યજ્ઞના કામમાં અનુકૂળ પડે એવે ક્રમે ગોઠવવામાં આવે છે. પુરોહિત કર્તાહર્તા બને છે. યજ્ઞની વેદી રચવાની હોય કે એવા બીજા પ્રસંગો હોય ત્યારે ઉચ્ચારવાના ખાસ મન્ત્રો યજુર્વેદમાં આપેલા છે; અને સામવેદમાં યજ્ઞ વેળાએ ગાવાનાં ગાન આપેલાં છે. આ બે વેદની ચર્ચા બ્રાહ્મણોની સાથે કરી શકાય એમ છે, કેમકે એ બધામાં યજ્ઞના વિધિઓની ને યજ્ઞ વેળા બોલવાના મન્ત્રોની જ ચર્ચા કરેલી છે. યજુર્વેદનો ધર્મ એ યજ્ઞયાગથી ભરેલો યાન્ત્રિક કર્મકાંડ છે. ઋત્વિજો ને પુરોહિતોનું મોટું ટોળું બાહ્ય વિધિઓની વિશાળ ને અટપટી યોજના ચલાવે છે. એ વિધિઓમાં ઘણું રહસ્ય હોઈ તે મહત્ત્વના છે એમ માનવામાં આવે છે, ને તેની ઝીણામાં ઝીણી વીગતને ભારેમાં ભારે વજન અપાય છે. યજ્ઞયાગ અને કર્મકાંડના આવા ગૂંગળાવનારા વાતાવરણમાં સાચી ધાર્મિક ભાવના ટકી શકી નહીં. આદર્શની પૂજા, ને પાપનું ભાન, એ બે લક્ષણવાળી ધાર્મિક ભાવનાનો આ યુગમાં અભાવ દેખાય છે. પ્રત્યેક સ્તુતિવચનની સાથે અમુક વિધિ જોડેલો હોય છે, અને તેનું ધ્યેય કંઈક અર્થલાભ સાધવાનું હોય છે. યજુર્વેદના મન્ત્રો સંસારની વસ્તુઓ મેળવવા માટે કરેલી નજીવી વિનવણીઓની શુષ્ક ને નીરસ પુનરુક્તિઓથી ભરેલા છે. ઋગ્વેદનાં સૂક્તોનો યુગ તથા બીજા વેદો ને બ્રાહ્મણોનો યુગ બેની વચ્ચે આપણે ચોખ્ખો ભેદ પાડી નથી શકતા; કેમકે જે વૃત્તિઓ પાછળના ગ્રન્થોમાં પ્રબળ થઈ પડી તે ઋગ્વેદનાં સૂક્તોમાં પણ મોજૂદ તો હતી જ. આપણે અમુક અંશે નિશ્ચયપૂર્વક એટલું કહી શકીએ કે બ્રાહ્મણગ્રંથોના કરતાં ઋગ્વેદનાં મોટા ભાગનાં સૂક્તો વધારે પ્રાચીન યુગનાં છે.

૪. યજુર્વેદ અને બ્રાહ્મણોના દેવો

બ્રાહ્મણો એ વેદનો બીજો ભાગ છે યજ્ઞવિધિઓની અટપટી વીગતોમા પુરોહિતોને માર્ગદર્શન કરાવવાના ઇરાદાથી રચેલા એ પાઠ્ય પુસ્તકો છે ઐતરેય અને શતપથ એમા મુખ્ય છે યજ્ઞવિધિઓના અર્થો ઘટાવી બતાવવામા વીગતો પરત્વે મતભેદ પડ્યા, તેને લીધે બ્રાહ્મણોની અનેક શાખાઓ થઈ આ યુગમા ધર્મના સ્વરૂપમા મહત્ત્વના ફેરફારો થયા, ને તેણે ધર્મના ભાવિ ઇતિહાસ પર કાયમની અસર કરી છે યજ્ઞ પર ભાર વર્ણાશ્રમધર્મનુ પાલન, વેદનુ નિત્યત્વ, તથા ઋત્વિજો ને પુરોહિતોનુ પ્રાબલ્ય, એ સર્વ આ યુગની વસ્તુઓ છે

આ કાળમા વૈદિક દેવમંડળમાં જે ઉમેરા થયા તેની નોધ લઇને આપણે શરૂઆત કરીએ યજુર્વેદમા વિષ્ણુનુ મહત્ત્વ વધ્યુ શતપથ બ્રાહ્મણે એને યજ્ઞની સાક્ષાત્ મૂર્તિ બનાવ્યો [1] નારાયણ એ નામ પણ એમા આવે છે પણ નારાયણ અને વિષ્ણુનો સબધ જોડેલો છે તે તો તૈત્તિરીય આરણ્યકમા જ શિવ આ કાળમા દેખા દે છે, અને કૌષીતકિ બ્રાહ્મણમા એના અનેક નામ આપેલા છે [2] રુદ્ર હવે કલ્યાણકારી રૂપ ધારણ કરે છે, ને ગિરિશ એ નામે ઓળખાય છે [3] ઋગ્વેદનો પ્રજાપતિ હવે દેવાધિદેવ અને સૃષ્ટિનો સરજનહાર બને છે એ પ્રજાપતિ અને વિશ્વકર્મા બે એક જ દેવના નામ છે એમ બતાવવામા આવે છે [4] એકેશ્વરવાદને ઉત્તેજન આપવામા આવે છે અગ્નિનુ મહત્ત્વ ઘણુ મનાય છે વેદમન્ત્રોનો દેવ બ્રહ્મણસ્પતિ તે મન્ત્રોચ્ચારણનો નેતા ને યજ્ઞવિધિઓનો યોજક બને છે ઋગ્વેદમા 'બ્રહ્મ' શબ્દનો અર્થ દેવને ઉદ્દેશીને ઉચ્ચારેલો મન્ત્ર કે સ્તુતિવચન એટલો જ છે* ઋષિને સૂક્ત રચવામા મદદ કરનારી, મન કે આત્માની શક્તિ, એવો જે એનો અર્થ હતો તે બદલાઈને, જે વસ્તુ મેળવવાને સ્તુતિ કરી હોય તે, એવો અર્થ થઈ ગયો આગળ જતા, 'પ્રાર્થનાનુ કારણ' એ એનો અર્થ

---

* अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यम् । ऋ ४, १६ २१
(હે ઈન્દ્ર, તમારુ આ નવુ સ્તોત્ર કર્યુ છે)

आदित्या रुद्रा वसवः सुदानव इमा ब्रह्म शस्यमानानि जिन्वत । ऋ १० ६६, १२.
(હે આદિત્ય અને રુદ્ર ! તમે ભારે ઉદાર છો આ સૂક્ત રચવાની પ્રેરણા તમે કરી છો)

મટીને 'યજ્ઞની શક્તિ' એવો અર્થ થવા લાગ્યો. અને બ્રાહ્મણોમાં આખું વિશ્વ યજ્ઞમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું ગણાવ્યું છે, એટલે બ્રહ્મનો અર્થ છેવટે સૃષ્ટિનું સર્જન કરનારી શક્તિ એવો થવા લાગ્યો.[૧]

બ્રાહ્મણગ્રન્થોનો ધર્મ નર્યા કર્મકાંડનો હતો. વેદનાં સૂક્તોમાં જે કવિત્વની ઝલક અને હૃદયનો ઉત્સાહ હતાં તે અહીં અલોપ થઈ ગયાં છે. પ્રાર્થના એટલે મન્ત્રોનું ઉચ્ચારણ અથવા પવિત્ર સૂત્રોનો પાઠ, એવો અર્થ થવા લાગ્યો છે. દેવને જાગૃત કરી તેની પાસે ધાર્યું કામ કરાવવા માટે ઉચ્ચ સ્વરે પોકારીને વિનવણીઓ કરાવવાની જરૂર મનાવા લાગી. શબ્દો તે માત્ર ગૂઢ અકળ શક્તિવાળા કૃત્રિમ અવાજો થઈ પડ્યા. પોતે પૃથ્વી પર વિચરતો મનુષ્યદેવ છે એવા ગૌરવનો દાવો કરનાર ઋત્વિજ સિવાય કોઈ એ લખાણોના ગૂઢ અર્થ સમજી શકતું નહીં. માણસોની એકમાત્ર આકાંક્ષા દેવોના જેવા અમર બનવાની હતી; ને દેવો યજ્ઞો કરીને એ પદ પામ્યા છે એમ મનાવા લાગ્યું.[૨] આખું વિશ્વ યજ્ઞના પ્રભાવને વશ છે; યજ્ઞ ન થાય તો સૂરજ ન ઊગે; સો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરનાર માણસ, ઇન્દ્રને પદચ્યુત કરી, સ્વર્ગમાં ઇન્દ્રાસન લઈ શકે છે; એવી માન્યતાઓ પ્રચલિત થઈ. યજ્ઞોથી દેવો રીઝતા ને માણસોને લાભ થતો. યજ્ઞને લીધે દેવો મનુષ્યના મિત્ર બનતા. યજ્ઞો હંમેશાં સ્વર્ગનું સુખ નહીં પણ સંસારના લાભો મેળવવાને થતા. વેદનો જે સાદો, ભક્તિભાવવાળો ધર્મ હતો તેનું સ્થાન લેવડદેવડના વિચાર પર રચાયેલા કડક, આત્માને જડ બનાવનાર, ને વેપારી વૃત્તિવાળા ધર્મે લીધું.[૩] વેદનાં સૂક્તોમાં પણ યજ્ઞો હતા ખરા; પણ સાચા ધર્મની નિદર્શક એવી જે પ્રાર્થનાઓ કે સ્તુતિઓ હતી તેની સાથે જોડેલી નકામી પુરવણીરૂપ હતા પણ બ્રાહ્મણકાળમાં એ યજ્ઞે મધ્યવર્તી સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. ક્રિયાકાંડમાં કરેલો પ્રત્યેક વિધિ, ને ઉચ્ચારેલો પ્રત્યેક અક્ષર, મહત્ત્વનો ગણાય છે. બ્રાહ્મણકાળના ધર્મ પર, પ્રત્યેક ક્રિયાનું રહસ્ય રૂપક દ્વારા સમજાવવાને કરેલી ઝીણી ઝીણી દલીલોનો બોજો ઘણો વધી પડ્યો; અને છેવટે એ ધર્મ નિરર્થક વિધિઓ ને કર્મકાંડના આડંબરરૂપી આત્મહીન યંત્રની જાળમાં અટવાઈ પડી ગૂમ થઈ ગયો.

યજ્ઞની કલ્પનાનું પ્રાબલ્ય વધતું ગયું, તેને લીધે ઋત્વિજો ને પુરોહિતોનું મહત્ત્વ વધવામાં મદદ થઈ. વેદનાં સૂક્તોના ઋષિ, જે પોતાની પ્રતિભા દ્વારા

સત્યનુ ગાન કરતો, તે હવે ઈશ્વરપ્રણીત શાસ્ત્રગ્રન્થોનો રક્ષક કે ચોકીદાર, અને જાદુઈ શક્તિવાળા મન્ત્રોનો પાઠ કે ઉચ્ચારણ કરનાર, બની ગયો આર્યોએ ધંધા અનુસાર ત્રણ વર્ણની જે સાદી વ્યવસ્થા કરી હતી તેણે આનુ વંશિક રૂપ ધારણ કર્યું યજ્ઞના વિધિઓ અતિશય ઝીણી વીગતથી કરવા પડે ત્યારે એને માટે ઋત્વિજ વર્ગને ખાસ તાલીમ લેવી પડે છે યજ્ઞવિધિની અટપટી ને ઝીણીઝીણી ક્રિયાઓ કુટુમ્બના મુખ્ય પુરુષથી થવાની શક્ય એવુ ન રહ્યુ ઋત્વિજ યા પુરોહિતનુ કામ એ પેઢી દર પેઢી ચાલનારો એક ધંધો થઈ પડ્યો વેદવિદ્યાનુ જ્ઞાન ધરાવનાર બ્રાહ્મણો દેવો ને મનુષ્યો વચ્ચે સત્તા ભેર દરમ્યાનગીરી કરનાર થઈ પડ્યા, ને દેવોની કૃપા એમની મારફતે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે એવી સ્થિતિ આવી પડી જેને માટે યજ્ઞવિધિઓ કરવામા આવતા હોય તે યજમાન તો કોરે ઊભો રહે છે તે યજ્ઞમા નિષ્ક્રિય ભાગ લે છે, ને યજ્ઞને માટે માત્ર માણસો, પૈસા ને સાધનસામગ્રી પૂરી પાડે છે બાકીનુ બધુ કામ એની વતી ઋત્વિજ યા પુરોહિત કરે છે સત્તા, પ્રતિષ્ઠા ને મોજશોખની ઝખનાવાળી સ્વાર્થવૃત્તિ ધર્મમા ઘૂસી ગઈ, અને તેણે મૂળ આદર્શના તેજને ઝાખુ કરી નાખ્યુ યજ્ઞના હવિના મૂલ્ય વિષે લોકોના મનમા અવળા ખ્યાલો પેદા કરવાના પ્રયત્નો ચાલ્યા અમુક કર્તવ્યો ને પદવીઓ અમુક જ વર્ગના હાથમા રહે એવી પાકી વ્યવસ્થા થઈ પાર વિનાના રૂપકો ને પ્રતીકપૂજા દાખલ કરીને એની જડ ઊડી નાખવામા આવી ભાષા જાણે આપણને આપણા વિચારો સતાડવા સારુ જ ન મળી હોય એવી રીતે વપરાવા લાગી.

વસ્તુમાત્રનુ ગૂઢ રહસ્ય બ્રાહ્મણ ઋત્વિજો જ સમજી શકતા એટલે એ બ્રાહ્મણો પોતાને દેવ જેવુ માન મેળવવાનો હક છે એમ કહે એમા આશ્ચર્ય નહોતુ શતપથ બ્રાહ્મણમા કહ્યુ છે "દેવ બે પ્રકારના છે દેવો પોતે તો દેવો છે જ તે ઉપરાત જે બ્રાહ્મણોએ વેદનુ અધ્યયન ને અધ્યાપન કર્યું છે તે મનુષ્ય દેવો છે "[૧]

આ કાળમા ક્યાક ક્યાક એવા પણ બ્રાહ્મણો મળી આવે છે જેઓ ગભીરપણે કહે છે કે "જે માણસ અમને કામ માટે રોકે તેનુ મૃત્યુ અમે નિપજાવી શકીએ" જોકે એવુ કાર્ય નિષિદ્ધ છે' એમ સમજવા જેટલી નીતિભાવના એમનામા હોય છે બ્રાહ્મણ વર્ણના બળમા વધારો કરનાર એક બીજો પણ સજોગ હતો જે વેદને આર્યો પોતાની સાથે લાવેલા, અને આપણે

આગળ ઉપર જોઈશું તેમ જે આર્ય જાતિની પવિત્ર સંપત્તિ છે એવી કલ્પના બંધાયેલી, તે વેદને સાચવી રાખવાની જરૂર હતી. એ સાચવણીનું કામ બ્રાહ્મણ વર્ણને સોંપવામાં આવ્યું. વેદને ટકાવી રાખવા હોય તો બ્રાહ્મણે પોતાનો એ વ્યવસાય એકનિષ્ઠપણે ચલાવવો રહ્યો, ને એને અનુરૂપ પોતાનું જીવન ઘડવું રહ્યું. એટલે તેણે પોતાના જીવન પર કડક અંકુશો મૂક્યા. મનુએ કહ્યું છે: "વેદનુ અધ્યયન ન કરનાર બ્રાહ્મણ સળગેલા સૂકા ઘાસની પેઠે ક્ષણમાં હોલાઈ જાય છે."[1] બ્રાહ્મણ જેમ ઝેરથી દૂર રહે તેમ તેણે દુનિયાનાં માનપાનથી દૂર રહેવું જોઈએ. બ્રહ્મચારી તરીકે તેણે પોતાના વિષયવિકાર પર સંયમ રાખવો જોઈએ, આચાર્યની સેવા કરવી જોઈએ, ને ભિક્ષા માગીને ખાવું જોઈએ. ગૃહસ્થ તરીકે તેણે ધન એકઠું કરવાની લાલસા ન રાખવી જોઈએ, સાચું બોલવું જોઈએ, સદાચારી જીવન ગાળવું જોઈએ, અને મન તથા શરીરને શુદ્ધ રાખવાં જોઈએ. બ્રાહ્મણોને લાગ્યું કે તેમને જે પવિત્ર કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું છે તેને એકનિષ્ઠાથી પાર ઉતારવાની તેમની ફરજ છે. ઇતિહાસનાં તમામ ભયાનક અકસ્માતો ને પરિવર્તનોની સામે તેમણે વૈદિક પ્રણાલિકાને કેવી અદ્‌ભુત રીતે સાચવી રાખી છે, એ વિષે અમારે કંઈ કહેવાની જરૂર નથી. આજે પણ ભારતવર્ષનાં શહેરોની શેરીઓમાં આપણે આ વેદમૂર્તિઓનાં — વેદવિદ્યાના જીવતાજાગતા ભંડારોનાં — દર્શન કરી શકીએ છીએ વર્ણ વર્ણ વચ્ચે પાછળના યુગમાં જે કડક અંતરાયોની દીવાલો ઊભી થઈ તેનું કારણ ઐતિહાસિક અકસ્માતો છે. બ્રાહ્મણગ્રન્થોના યુગમાં દ્વિજ ગણાતા આર્યોમાં દેખીતો ઝાઝો ભેદ નહોતો. તે સહુને વેદ ભણવાની છૂટ હતી.[2] "યજ્ઞ એ સ્વર્ગ તરફ હંકારી રહેલી નૌકા છે. એમાં એક પણ પાપી ઋત્વિજ હોય તો તે એક ઋત્વિજ નૌકાને ડુબાડે."[3] એટલે નીતિનિયમને સાવ નકામો ને પ્રયોજન વિનાનો ગણીને તેનો વિચાર કાઢી નાખવામાં આવ્યો નહોતો. બ્રાહ્મણ ઋત્વિજો દુષ્ટ નહોતા તેમ બેવકૂફ પણ નહોતા. તેમનાં મનમાં કર્તવ્ય ને સદાચાર વિષે તેમના પોતાના ખ્યાલો હતા, તેનો ઉપદેશ તેઓ બીજાને કરવા મથતા હતા. તેઓ પ્રામાણિક, નીતિમાન ને ધર્મનિષ્ઠ માણસો હતા. તેઓ યથાશક્તિ નિયમો પાળતા, ધર્મવિધિ કરતા, ને ધર્મતત્ત્વોનો બચાવ કરતા. તેમને પોતાના કર્તવ્યનું ભાન હતું; ને તે કર્તવ્ય તેઓ ઉત્સાહ અને આદરથી પાળતા. તેમણે વિસ્તૃત સ્મૃતિગ્રન્થો રચ્યા, તેમાં તેમનો ઊંડો વિદ્યાપ્રેમ તથા

અથવા નાસ્તિક એ બેમાંથી એક વિભાગમાં મૂકવામાં આવે છે. વેદ ઈશ્વર-પ્રણીત અથવા અપૌરુષેય મનાય છે. પાછળના જમાનાના હિંદુ શાસ્ત્રીઓ ને તાર્કિકોએ વેદપ્રામાણ્યના પક્ષમાં બુદ્ધિચાતુર્યથી ભરેલી દલીલો કરી છે. પણ વેદના મન્ત્રદ્રષ્ટા ઋષિઓને મન તો વેદ એટલે શુદ્ધ ચિત્તવાળા માણસને ઈશ્વરે દેખાડેલું કે સંભળાવેલું સર્વોચ્ચ સત્ય, એટલો જ અર્થ હતો. "ધન્ય છે શુદ્ધ હૃદયવાળા માણસોને, કેમકે ભગવાન તેમને દર્શન દેશે." વૈદિક સૂક્તોનો ઋષિ પોતાને એ સૂક્તોનો કર્તા નહીં પણ તેનો દ્રષ્ટા કહેવડાવે છે.[1] એ મનરૂપી ચક્ષુ વડે, અથવા અંતરની પ્રતિભા વડે, કરેલું દર્શન છે. ઋષિની આંખો વિષયવિકારરૂપી ધુમાડાથી અંધ બનેલી નથી હોતી; એટલે જે સત્ય અતીન્દ્રિય છે એટલે કે ઇન્દ્રિયોને દેખાતું નથી તે એ ઋષિ જોઈ શકે છે. જે સત્ય એ બનાવતો નથી પણ જુએ છે, તેને બીજાઓ સુધી પહોંચાડવાનું જ કામ એ કરે છે.[2] વેદને 'શ્રુતિ', એટલે કે આત્માએ સાંભળેલી પરમાત્માની વાણી, કહેવામાં આવે છે. 'દૃષ્ટિ' અને 'શ્રુતિ' એ બંને વેદે વાપરેલા શબ્દો છે. તે બતાવે છે કે વૈદિક જ્ઞાન તર્કની દલીલોથી નથી મળતું; પણ પ્રજ્ઞા, પ્રતિભા, કે આર્ષદૃષ્ટિ વડે મળે છે. મન ચંચળ ચેતનાની સંકુચિત કક્ષાની પાર ઊંચે ગયું હોય એવી, પ્રેરણા કે અભાનોર્મિની, સ્થિતિમાં કવિનો આત્મા એ સત્યનું શ્રવણ કે દર્શન કરી શકે છે. વેદના ઋષિઓ સૂક્તોના વિષયભૂત વસ્તુને ઈશ્વરપ્રણીત કે અપૌરુષેય કહે છે તે માત્ર આ જ અર્થમાં. એને અંગે કંઈક ચમત્કાર કે અતિપ્રાકૃતિક ઘટના બને છે, એમ સૂચવવાનો એમનો આશય નથી હોતો. એ સૂક્તોને તેઓ કેટલીકવાર પોતાની રચના કે કૃતિઓ પણ કહે છે. સુતાર, વણકર, ને નાવિકના[3] કામની સાથે તેઓ પોતાના કવિ તરીકેના કામની સરખામણી કરે છે, અને એના સ્વાભાવિક ખુલાસા આપે છે. સૂક્તોનાં કલેવર માનવહૃદયની લાગણી વડે ઘડાય છે.[4] કેટલીકવાર ઋષિઓ કહે છે કે અમને સૂક્ત મળી આવ્યાં.[5] સોમપાનથી ઊપજેલાં ઉન્માદ કે અભાનોર્મિને લીધે એ રચાયાં, એમ પણ તેઓ કેટલીકવાર કહે છે.[6] અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક તેઓ માને છે કે એ સૂક્તો ઈશ્વરે એમને આપેલાં છે.[7] સૂક્તો ઈશ્વરી પ્રેરણાનું પરિણામ છે, એ કલ્પના જ આ કાળમાં પ્રચલિત છે. તે ઈશ્વરનાં જ રચેલાં કે સંભળાવેલાં છે, ને એમાં ભૂલચૂક થવી અશક્ય છે, એવી કલ્પના હજુ પ્રચલિત થવા પામી નથી.

પણ આપણે બ્રાહ્મણકાળ પર આવીએ છીએ ત્યા વેદનુ ઈશ્વરકર્તૃકત્વ નિર્વિવાદ સત્યરૂપે સ્વીકારાય છે [1] વેદ ઈશ્વરપ્રણીત છે માટે નિત્ય (એટલે કે સદાને માટે પ્રમાણભૂત) છે, એ દાવો આ યુગમા રજૂ કરવામા આવે છે એ વિચારની ઉત્પત્તિ સહેલાઈથી સમજી શકાય એવી છે લેખનની કળા એ જમાનામા અજ્ઞાત હતી મુદ્રકો કે પ્રકાશકો કોઈ નહોતા વેદના સૂક્તો ગુરુઓની પરપરા દ્વારા મુખપાઠથી શીખવાતા ને સચવાઈ રહેતા વેદને વિષે આદર ઉપજાવવાને તેનામા અમુક પાવિત્ર્યની કલ્પના કરવામા આવેલી ઋગ્વેદમા વાક્ એટલે વાણી એ દેવી છે અને હવે વળી એમ કહેવાયુ કે વાક્‌માથી વેદો નીકળ્યા વાક્ એ વેદોની માતા છે [2] અથર્વવેદમા કહેલુ છે કે વેદમન્ત્રમા જાદુઈ શક્તિ રહેલી છે "વેદ સ્વયભૂના મુખમાથી શ્વાસની પેઠે નીકળ્યા" [3] વેદ એ ઋષિઓને, એટલે કે પ્રેરણા પામેલા પ્રતિભાશાળી પુરુષોને, ઈશ્વરે દેખાડેલુ કે સભળાવેલુ જ્ઞાન છે, એમ મનાવા લાગ્યુ શબ્દ, એટલે કે મોઢેથી ઉચ્ચારેલો સ્પષ્ટ અવાજ, નિત્ય મનાય છે વેદ વિષેના આ મતનુ દેખીતું પરિણામ એ આવ્યુ છે કે તત્ત્વવિચાર કેવળ જૂના લખાણોના ભાષ્ય કે ટીકારૂપ જ બની જાય છે, એથી આગળ તે વધી શકતો નથી સાચો ને જીવતોજાગતો બોલાતો શબ્દ જ્યારે કોઈ કડક સૂત્રની દીવાલોમા કેદ પુરાય ત્યારે તેનો પ્રાણ ઊડી જાય છે ભારતીય વિચારધારાના ઈતિહાસમા આટલો વહેલો વેદપ્રામાણ્યનો સિદ્ધાન્ત ઘડાયો એની અસર પાછળના આખા દાર્શનિક વિકાસ પર થયેલી છે અગાઉના યુગના અવ્યવસ્થિત ને કેટલીકવાર પરસ્પરવિરોધી એવા શાસ્ત્રવચનોનો અર્થ અમુક નિશ્ચિત મત કે ધોરણ અનુસાર જ કરી શકાય એવી વૃત્તિ પાછળના દર્શનોમા પેદા થઈ ને વધી પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી પ્રણાલિકાને પવિત્ર ને ભૂલચૂક વિનાની માનવામા આવે એટલે પછી, સત્ય તેની દ્વારા સ્પષ્ટ કે ગર્ભિત રીતે પ્રગટ થાય છે એમ બતાવવુ જ પડે આ કારણને લીધે જ, એકના એક વચનો એકબીજાથી ઊલટા ને અસગત એવા વિવિધ મતો ને સિદ્ધાન્તોના સમર્થન માટે રજૂ કરવામા આવે છે પૂર્વપરપરા પ્રત્યેની નિષ્ઠા, અને મતોની વિવિધતા, એ બેને ભેગા રહેવુ હોય, તો તેને માટે એક જ રસ્તો છે તે એ કે શાસ્ત્રવચનોના અર્થો ઘટાવવાની બાબતમા પૂરેપૂરી સ્વતન્ત્રતા આપી દેવી અને ભારતવર્ષના તત્ત્વચિન્તકોએ પોતાના બુદ્ધિચાતુર્યનું પ્રમાણ આપ્યુ છે તે આ વિષયમા

પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી પ્રણાલિકાનું બંધન હોવા છતાં ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન લાંબા વખત સુધી ફિલસૂફીમાં જડ મતાગ્રહથી મુક્ત રહી શક્યું, એ આશ્ચર્યજનક છે ભારતના ચિન્તકો પહેલાં વિચારપૂર્વક સુસંગત તાત્ત્વિક સિદ્ધાન્તનું એક દર્શન રચે છે, ને પછી પોતાના મનનું સમર્થન કરવા માટે પ્રાચીન યુગનાં શાસ્ત્રવચનો ખોળવા બેસે છે તેઓ કાં તો એ વચનોનો મારીમચડીને મનગમતો અર્થ ઘટાવી, તેને પોતાના સમર્થન માટે વાપરે છે; અથવા તો એ જ ઢબે, પ્રતિકૂળ દેખાતાં વચનોના પ્રતિકૂળ અંશનો ખુલાસો આપી, તે પોતાને અગવડ કર્તા નથી એમ બતાવે છે. આ વૈદિક પ્રણાલિકાની એક સારી અસર થઈ છે. ફિલસૂફીને વાસ્તવદર્શી ને જીવનીજાગતી રાખવામાં તેણે મદદ કરી છે. નિરર્થક વાદવિવાદમાં ઊતરવાને બદલે, ને જીવનની સાથે જેને કશી લેવાદેવા ન હોય એવી, જીવ, જગત ને ઈશ્વર વિષેની, ચર્ચાઓ કર્યા કરવાને બદલે, ભારતના વિચારકોને વિચારની ઈમારત રચવા માટે એક પાકો પાયો તૈયાર મળી ગયો. એ પાયો તે વેદમાં પ્રગટ થયેલું, સર્વોત્તમ ઋષિઓ ને દ્રષ્ટાઓનું, આત્મજ્ઞાન એ જ્ઞાને પાછળના સર્વ વિચારકોને જીવનનાં કેન્દ્રવર્તી સત્યોની સાથે દૃઢ સંપર્ક સાધી આપ્યો; ને કોઈ પણ દર્શનને એ જ્ઞાનની અવગણના કરવાનું પોસાય એવું ન રહ્યું

૫. સૃષ્ટિસર્જન વિષેના વાદ

સૃષ્ટિસર્જનના વિષયમાં બ્રાહ્મણગ્રન્થો એકંદરે ઋગ્વેદે પાડી આપેલે ચીલે ચાલે છે; પણ સાથેસાથે કેટલાંક તરંગી વર્ણનો પણ આપે છે. ઋગ્વેદને અનુસરીને તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ કહે છે: "અગાઉ કશું જ — આકાશ, અંતરિક્ષ કે પૃથ્વી એમાંનું કશું જ — હસ્તીમાં નહોતું." કામ એ સૃષ્ટિનું બીજ છે. પ્રજાપતિને સંતતિની ઇચ્છા થાય છે એટલે તે સૃષ્ટિ રચે છે. "શરૂઆતમાં પ્રજાપતિ એકલા જ હતા. તેમણે મનમાં વિચાર કર્યો કે 'હું કેવી રીતે પ્રજોત્પત્તિ કરું?' તેમણે શ્રમ કર્યો ને તપ કર્યું; ને તેમણે સજીવ પ્રાણીઓને સરજ્યાં."[૧]

૬. નીતિનિયમ અને સદાચાર

બ્રાહ્મણગ્રન્થોના ધર્મને ન્યાય કરવા ખાતર એમ કહેવું જોઈએ કે એમાં આપણે ઊંચી નીતિભાવના ને ઉન્નત વિચારોના અંશો ઘણી જગાએ જોઈએ

છીએ. મનુષ્યના કર્તવ્યની કલ્પના પહેલવહેલી અહીં ઉદ્‌ભવે છે. માણસ દેવો, મનુષ્યો, ને મનુષ્યેતર જીવો પ્રત્યેનાં કંઈક ઋણ કે કર્તવ્યો લઈને જન્મે છે, એમ કહેલું છે. ઋણના પ્રકાર આ પ્રમાણે ગણાવ્યા છેઃ (૧) દેવઋણ, (૨) ઋષિઋણ, (૩) પિતૃઋણ, (૪) મનુષ્યઋણ, (૫) મનુષ્યેતર જીવો પ્રત્યેનું ઋણ. એ તમામ ઋણ અદા કરે તે માણસ સદાચારી. રોજના ભોજનમાંથી અમુક ભાગ દેવો, પિતૃઓ, મનુષ્યો, ને મનુષ્યેતર જીવોને આપ્યા વિના, ને નિત્યસંધ્યા કર્યા વિના, કોઈ પણ માણસથી જમવા બેસાય નહીં. મનુષ્યે આસપાસના જગત સાથે હળીમળીને રહેવું હોય તો તેનો આ જ રસ્તો છે. જીવન એ કર્તવ્યો ને જવાબદારીઓથી ભરેલી એક ઘટમાળ છે. આ કલ્પના ઉચ્ચ ને ઉદાત્ત છે એમાં શંકા નથી; એ આદર્શનું વહેવારમાં આચરણ ભલે ગમે તેવું થતું હોય. આપણાં બધાં કામોમાં આપણે ધારીએ તો નિસ્વાર્થવૃત્તિ રાખી શકીએ. શતપથ બ્રાહ્મણમાં આત્માની વિમુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનરૂપે સર્વમેધ — જેમાં સર્વસ્વનો ભોગ આપવાનો હોય છે એવો — યજ્ઞ કરવાનું કહ્યું છે.[૧] પ્રભુપરાયણતા એ બેશક પ્રથમ કર્તવ્ય છે. તે નિશ્ચિત વિધિઓના યાન્ત્રિક પાલનમાં રહેલી નથી. તે તો ઈશ્વરસ્તવન અને સત્કર્મમાં રહેલી છે. પ્રભુપરાયણતા એટલે બને એટલા અધિક પ્રમાણમાં ઈશ્વરના જેવા અથવા દેવાંશી થવા મથવું. સાચું બોલવું એ પ્રભુપરાયણતાનું આવશ્યક અંગ છે. તે ધાર્મિક અને નૈતિક કર્તવ્ય છે. અગ્નિ તે વ્રતપતિ, ને વાક્ તે વાણીની દેવી છે. સત્યનું પાલન ન થાય તો એ બંને નારાજ થાય.[૨] યજ્ઞો એ સૃષ્ટિક્રમનાં રૂપકો છે એવા અર્થો ઘટાવવા શરૂ થયેલા જોવામાં આવે છે. યજ્ઞાદિ કર્મો સ્વભાવતઃ વ્યર્થ છે, એમ બતાવનારાં વચનો મળી આવે છે. "જે માણસ આ જાણતો નથી તેને યજ્ઞમાં આપેલાં દાન વડે કે તપ વડે પરલોક મળી શકતો નથી. જેણે આ જ્ઞાન મેળવ્યું છે તેને જ એ લોક પ્રાપ્ત થાય છે."[૩] વ્યભિચારને દેવો સામેનું — ખાસ કરીને વરુણ સામેનું — પાપ માની તેને નિંદ્ય ગણાવવામાં આવે છે. પાપકર્મના સર્વ પ્રસંગોમાં પાપની કબૂલાત કરવાથી અપરાધ ઓછો થતો મનાય છે.[૪] તપસ્યાને પણ સમુચિત આદર્શરૂપે રજૂ કરવામાં આવી છે, કેમકે દેવોએ તપના પ્રભાવ વડે જ દેવપદ પ્રાપ્ત કર્યું મનાય છે.[૫]

આશ્રમધર્મ આ યુગમાં દાખલ થયો; અથવા વધારે ખરું કહીએ તો,

તેનું ચોકસ રૂપ ઘડાયું.[1] વૈદિક આર્યનું જીવન ચાર વિભાગ અથવા 'આશ્રમ'-માં વહેંચાયેલું છે: (૧) બ્રહ્મચારી અથવા વિદ્યાર્થી. તે વખતે માણસને એક અથવા વધારે વેદનું અધ્યયન કરવાનું હોય છે. (૨) ગૃહસ્થ અથવા કુટુંબકબીલાવાળો સંસારી. આ આશ્રમમાં તેણે શાસ્ત્રોમાં જણાવેલાં સામાજિક ને યજ્ઞયાગાદિ ધાર્મિક કર્તવ્યો પાળવાનાં હોય છે. (૩) વાનપ્રસ્થ અથવા અરણ્યવાસી. આ આશ્રમમાં સાધક ઉપવાસ અને તપમાં સમય ગાળે છે. (૪) સન્યાસી અથવા પરિવ્રાજક. તે અનિકેત હોઈ તેને કોઈ ચોકસ રહેઠાણ હોતું નથી. તે અકિંચન હોઈ તેની પાસે ધનદોલત કે માલમતા હોતી નથી. તે પરમાત્મા સાથે તાદાત્મ્ય સાધવાની આતુરતા સેવે છે. વેદના ચાર ભાગ — સંહિતા, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક, અને ઉપનિષદ — એ વૈદિક આર્યના જીવનના ચાર ભાગ અથવા આશ્રમને મળતા છે.[2] વિધિઓથી ભરેલા કર્મકાંડી દેવાર્ચનની તળે સાચાં ધર્મ અને નીતિની ભાવના કામ કરી રહી હતી; ને તેમાંથી મનુષ્યનું હૃદય તૃપ્તિ મેળવતું હતું. આ જે નીતિધર્મરૂપી પાયો હતો તેણે જ બ્રાહ્મણધર્મને, તેની આટલી બધી નબળાઈઓ છતાં, આટલો લાંબો કાળ ટકી રહેવાનું સામર્થ્ય આપ્યું છે. તેને બાહ્ય વિશુદ્ધિનો આગ્રહ હતો ખરો, પણ તેની સાથેસાથે આંતર શુદ્ધિ પર તેણે ભાર દીધો હતો. સત્ય, પ્રભુપરાયણતા, માતપિતા પ્રત્યે સન્માન, પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે દયા, મનુષ્યો પ્રત્યે પ્રેમ, અસ્તેય, હિંસા અને વ્યભિચારનો ત્યાગ, એ સદ્‌ગુણોને તેણે સદાચારી જીવનનાં આવશ્યક અંગરૂપ ગણાવ્યાં હતાં.

ચાતુર્વર્ણ્યની વ્યવસ્થા એ સ્વાર્થી ને કપટી પુરોહિત વર્ગે શોધી કાઢેલી કરામત નથી, પણ એ યુગની પરિસ્થિતિ અનુસાર નૈસર્ગિક રીતે વિકસેલી વસ્તુ છે. બ્રાહ્મણોના યુગમાં એનો પાયો દૃઢ થયો. પુરુષસૂક્ત એ ઋગ્વેદનો ભાગ છે ખરો, પણ તેના વિચારો વસ્તુતાએ તો બ્રાહ્મણયુગના જ છે. આર્યો અને દસ્યુઓ વચ્ચે એ કાળે માંહોમાંહિ લગ્નો થતાં એ દેખીતું છે.[3] લોહીનો હદપારનો સંકર થતો રોકવાને આર્યોના અભિમાનને જાગૃત કરવામાં આવ્યું. જે વ્યવસ્થા મૂળે સામાજિક હતી તે ધાર્મિક બની ગઈ. તેને ઈશ્વરની સરજેલી ગણાવવામાં આવી, અને જ્ઞાતિભેદના નિયમો અવિચળ બની ગયા. અસલી વર્ણવ્યવસ્થામાં ફેરફારોને અવકાશ હતો, તેને ઠેકાણે હવે જાતિભેદની મજબૂત દીવાલો રચાઈ. આરંભકાળના વૈદિક યુગમાં ઋત્વિજો ને પુરોહિતોનો એક

નોખો વ્યવસાય હતો, પણ તેમનો નોખો વર્ણ ન હતો કોઈ પણ આર્ય ઋત્વિજ કે પુરોહિતનુ કામ કરી શકતો, અને એ વર્ગ લડવૈયા કે વેપારી વર્ગ કરતા હમેશા શ્રેષ્ઠ જ ગણાય એવુ નહોતુ/કેટલીકવાર તો એ વર્ગ પ્રત્યે તિરસ્કાર દાખવવામા આવતો [૧] પણ હવે અભિમાનમાથી જન્મેલી અળગા પણાની વૃત્તિ જાતિવ્યવસ્થાના પાયારૂપ થઈ પડી તેણે સ્વતંત્ર વિચારને દબાવી દેવાનું વલણ બતાવ્યુ, ને તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રગતિ પામતું અટકાવ્યુ નીતિ ને સદાચારનુ ધોરણ નીચુ ઊતર્યું જાતિના નિયમોનો ભગ કરનાર માણસ અળખામણો ને બહિષ્કૃત ગણાવા લાગ્યો શૂદ્રોને સર્વોચ્ચ ધર્મગ્રથરૂપ જે વેદ તેના અધ્યયનની મનાઈ કરવામા આવી જાતિઓનો એકબીજા પ્રત્યેનો તિરસ્કાર વધ્યો "આ તો ક્ષત્રીડાના શબ્દો છે," એ વિરોધીના વચનને ડામવાની બ્રાહ્મણોની રીતનો એક નમૂનો છે [૨]

૭. મરણોત્તર જીવન

બ્રાહ્મણોમા આપણે મરણ પછીની સ્થિતિને વિષે કોઈ એક જ મત જોતા નથી પિતૃયાન અને દેવયાન વચ્ચેનો ભેદ બતાવેલો છે [૩] પૃથ્વી પર થનારા પુનર્જન્મને કેટલીકવાર દુ ખરૂપ ને ત્યાજ્ય નહીં પણ આશીર્વાદરૂપ ગણાવ્યો છે કંઈક દૈવી ગૂઢતાનુ જ્ઞાન મેળવ્યાના પુરસ્કારરૂપે એવો પુનર્જન્મ મળે છે, એવુ વચન અપાયુ છે [૪] પણ આ વિષયમા સૌથી મુખ્ય ને પ્રબળ વિચાર એ છે કે મર્યા પછી દેવોના ધામ સ્વર્ગમા અમરપદ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે "જે માણસ યજ્ઞ કરે છે તે આ રીતે શાશ્વત સપત્તિ ને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, આદિત્ય અને અગ્નિ એ બે દેવની સાથે સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે, ને જે લોકમા એ દેવો વાસ કરે છે ત્યા જઈને વસે છે" [૫] અમુક યજ્ઞો અમુક દેવોની સાથે સાયુજ્ય ને સાલોક્ય અપાવે છે [૬] તારાઓને પણ મૃતાત્માઓના નિવાસરૂપ માનેલા છે હજુ ભલે આથી સારા લોકમા, પણ વ્યક્તિ તરીકેનુ સ્વતંત્ર જીવન મેળવવાનુ જ ધ્યેય રખાય છે વેબર લખે છે "બ્રાહ્મણોમા, જે લોકો યજ્ઞના વિધિ યથાર્થ રીતે સમજે ને કરે છે તેમને અમરત્વ, અથવા ઓછામા ઓછુ દીર્ઘાયુષ્ય, મળવાની આશા આપવામા આવી છે, જ્યારે એ વિષયમા ઊણપ રાખનાર લોકો અકાળે મૃત્યુ પામી પરલોકમા જાય છે, ત્યા તેમને ત્રાજવામા તોળવામા આવે છે, [૭] ને તેમના કર્મો અનુસાર તેમને સારા નરસા ફળ મળે છે માણસે જેટલા વધારે યજ્ઞો કર્યા હોય તેટલુ વધારે સૂક્ષ્મ

શરીર તેને મળે છે, અથવા, શતપથ બ્રાહ્મણમા કહ્યુ છે તેમ, તેને એ બીજીવાર ખાવાની જરૂર પડે છે [1] એથી ઊલટુ,[2] બીજા કેટલાક વચનોમા મોટામા મોટુ ઇનામ એ બતાવ્યુ છે કે યજ્ઞો કરનાર યજમાન આખુ શરીર લઈને (सर्वं तनूरेव) પરલોકમા જન્મે છે "[3] આટલે સુધી વેદ અને બ્રાહ્મણના વિચારોમા ફરક એ છે કે, ઋગ્વેદના મત અનુસાર પાપીનો સર્વથા નાશ થાય છે, અને સદાચારીને અમરત્વ મળે છે, જ્યારે બ્રાહ્મણોમા પાપી અપાપી બને પોત પોતાના કામોનું ફળ ભોગવવા ફરીવાર જન્મે છે વેબર કહે છે "છેક પ્રાચીન કાળમા એમ મનાતું કે દેવોના ધામમા, જ્યા દૂધમધની નદીઓ વહે છે, ત્યા અમરત્વ મળે એ સત્કર્મ અથવા જ્ઞાનનુ પારિતોષિક છે, જ્યારે પાપી અથવા અજ્ઞ જન, ઇહિલોકમા ટૂકુ આવરદા ભોગવે તે પછી, તેના વ્યક્તિત્વનો સર્વથા નાશ થવો નિર્માયેલો છે પણ બ્રાહ્મણગ્રન્થોનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે મૃત્યુ પછી સહુને પરલોકમા જન્મવાપણું રહે છે, ને ત્યા તેમના કર્મ અનુસાર તેમને બદલો અપાય છે, સારાને પારિતોષિક ને બૂરાને સજા મળે છે "[4] આમા ધ્વનિ એ છે કે ઇહિલોકના જીવન પછી એક જ જિંદગી ભોગવવાની રહે છે, અને તેનુ સ્વરૂપ આપણે ઇહિલોકમા કરેલા આચરણ પરથી નક્કી થાય છે "માણસે જે લોક (સ્વકર્મ વડે) રચ્યો હોય તેમા તે જન્મ લે છે "[5] "માણસ જે આહાર ઇહિલોકમા ખાય છે તે આહાર પરલોકમા તેને ખાય છે "[6] સારા ને નરસા કર્મોને માટે ઇનામ અને દડ ભાવિ જીવનમા મળે છે વળી કહ્યુ છે "પરલોકમા તેમણે અમને આ પ્રમાણે કર્યું હતુ, માટે અમે ફરી આ લોકમા આ પ્રમાણે કરીએ છીએ "[7] કર્મ અને ફળ વચ્ચે સમતોલપણાવાળી ન્યાયની કલ્પના ધીરેધીરે ઘડાય છે ઋગ્વેદમા કહેલુ તેમ પિતૃયાન એ મૃતાત્માઓને જવા માટેના બે રસ્તામાંનો એક હતો ખરો, પણ એક તરફ વૈદિક દેવો ને તેમનો દેવલોક, અને બીજી તરફ પિતૃયાન તથા કર્મનો બદલો આપનાર પિતૃલોક, એ બેની વચ્ચે ફરક ગણાવા લાગ્યો પરલોકમા પુન પુન જન્મ થયા કરે છે, અને માણસને ઇહિલોકમા કરેલા કામનુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવુ પડે છે, એ કલ્પના હજુ જન્મી નથી. પણ, દુર્જનો શાશ્વત કાળ લગી સજા ભોગવે છે ને સજ્જનો શાશ્વત કાળ લગી સુખ ભોગવે છે એ વાત સાચી છે કે કેમ, એ સવાલ ટાળી શકાય એવો નથી "ભાગ્યશાળીઓ જેવા સૌમ્ય સ્વભાવના

ને ચિન્તનશીલ માનસવાળા માણસોને એમ ન લાગે કે માણસોને મળનાર પારિતોષિક કે સજા શાશ્વત કાળ લગી ચાલે એવા હોઈ શકે તેમને તો એવો જ ખ્યાલ સૂઝે કે આ ટૂંકી જિંદગીમા કરેલા પાપ માટે પશ્ચાત્તાપ ને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી એ પાપની સજામાથી મુક્તિ મળવાનું શક્ય હોવુ જોઈએ એ જ રીતે તેઓ એમ પણ ન માને કે એટલા ટૂંકા કાળમા કરેલા સત્કર્મોનુ ઈનામ શાશ્વત કાળ લગી ટકી શકે " આપણે આપણા કામના સારા નરસાં ફળ ભોગવી રહીએ, એટલે આપણુ પરલોકનુ જીવન સમાપ્ત થાય છે, ને આપણે ફરી પૃથ્વી પર જન્મ લઈએ છીએ, એમ કહેવામા આવે છે જે નૈસર્ગિક તાલથી જીવનમાથી મૃત્યુ ને મૃત્યુમાથી જીવન નીપજે છે તે તાલ જોયા પછી આપણને અનાદિ ને અનન્ત ભવચક્રની કલ્પના સૂઝે છે [1] જીવનમરણના બધનમાથી મુક્તિ, અથવા સસારના ચકરાવામાથી છુટકારો, એ જીવનનો ખરો આદર્શ થઈ પડે છે " જે માણસ દેવોને માટે યજ્ઞ કરે છે તેને આત્માને માટે યજ્ઞ કરનાર માણસના જેટલો મોટો લોક મળી શકતો નથી "[2] " જે માણસ વેદનુ પઠન કરે છે તેને ફરી મરવાપણુ રહેતુ નથી, અને તેને બ્રહ્મના જેવુ જ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે "[3] જન્મ થાય એટલે મૃત્યુ પણ અવશ્ય નીપજે જ તેથી મૃત્યુ ને તેના કારણરૂપ જન્મ એ ટાળવા લાયક વસ્તુઓ ગણાતી થઈ દેખાય છે આગળ જતા એવી કલ્પના જોવામા આવે છે કે જેઓ જ્ઞાન વિના માત્ર કર્મકાડના વિધિઓ કરે છે તેઓ ફરી જન્મે છે, ને ફરીફરી મૃત્યુનો આહાર થઈ પડે છે [4] કામના ને તેની તૃપ્તિના કરતા ઉચ્ચતર એવી અવસ્થાની — સાચા અમૃતત્વની સ્થિતિની — જે કલ્પના ઉપનિષદમા છે તેનું પણ સૂચન શતપથ બ્રાહ્મણના એક વચનમા છે " આ આત્મા એ આ બધાનો છેડો છે તે પ્રાણીમાત્રની વચ્ચે વસે છે તેને સર્વ કામનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે . તે કામના વિનાનો છે, અને તેની સર્વ કામનાઓ તૃપ્ત થાય છે, કેમકે તે કશાની કામના રાખતો નથી "[5] " જે અવસ્થામા કામનાઓ શમી જાય છે તે અવસ્થાએ માણસો વિદ્યા — એટલે કે જ્ઞાન — વડે ચડી શકે છે ત્યા દાનદક્ષિણા પહોચતા નથી, તેમજ જ્ઞાન વિનાના તપસ્વીઓ પણ ત્યા પહોચી શકતા નથી જે માણસને આ જ્ઞાન નથી તે માણસ દાનદક્ષિણા આપીને કે તપ કરીને આ લોક પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી જેમને આવુ જ્ઞાન છે તેમને જ આ લોક પ્રાપ્ત થાય છે "[6]

પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તના વિકાસ માટે આવશ્યક એવાં સર્વ સૂચનો બ્રાહ્મણોમાં મોજૂદ છે. પણ એ માત્ર ગર્ભિત સૂચનો છે; અને વ્યક્તિગત અમરત્વ એ મુખ્ય વિચાર છે. એ બધાં બીજરૂપ સૂચનોને ભેગાં કરી, વ્યવસ્થિત રૂપ આપી, તેમાંથી પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત નિપજાવવાનું કામ આગળ જતાં ઉપનિષદોએ કરવાનું રહ્યું છે. કર્મ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તો એ નિર્વિવાદપણે આર્ય માનસની કૃતિ છે એ સાચું; પણ એનાં સૂચનો કદાચ આદિવાસી લોકો તરફથી મળ્યાં હોય એ વાતની ના પાડવાની જરૂર નથી, કેમકે એ લોકો માનતા કે મૃત્યુ પછી તેમના આત્માઓ જાનવરોનાં શરીરમાં વસે છે.

બ્રાહ્મણગ્રન્થોમાં ઉચ્ચતર નીતિ અને ધર્મના છૂટાછવાયા વિચારો છે એ ખરું; છતાં એમ કહેવું જોઇએ કે એ યુગ એકંદરે કર્મકાંડ અને બાહ્યાચારના આગ્રહનો હતો. એ યુગમાં લોકો પોતાના આત્માનું પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરવા કરતાં યજ્ઞો યથાવિધિ ને સાંગોપાંગ પાર ઉતારવાને વધારે આતુર હતા. જે આધ્યાત્મિક અનુભવના કેન્દ્રવર્તી રહસ્ય પર કાયદાબાજીવાળી સ્મૃતિ અને કર્મકાંડવાળા રૂઢિગત ધર્મને લીધે ઝાંખ વળી ગઈ હતી, તે અનુભવનું નવેસર નિવેદન કરવાની જરૂર હતી. એ કામ ઉપનિષદોએ ઉપાડી લીધું.

લેખકનાં ટિપ્પણો

वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ।

मनुस्मृति २; १६६.

(વિપ્રને માટે વેદનો અભ્યાસ એ જ આ લોકમાં પરમ તપ ગણાય છે.)

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः ।
यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत् तद् विदुस्त इमे समासते ॥

ऋग्वेद १; १६४; ३९.

(ઋક્‌માં એટલે કે વેદમાં જે અક્ષરનું — બ્રહ્મનું — વર્ણન કરેલું છે તે બ્રહ્મરૂપી પરમ વ્યોમમાં સર્વ દેવો સમાયેલા છે. જે માણસ એ બ્રહ્મને ન જાણે તે વેદની ઋચા ભણીને શું કરશે ? જેઓ એ બ્રહ્મને જાણે છે તેઓ જ સારી રીતે રહે છે — જીવન સાર્થક કરે છે.)

स्थाणुरयं भारहारः किलाभूत्, अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् । निरुक्त

(જે માણસ વેદ ભણે છે પણ તેનો અર્થ જાણતો નથી તે કેવળ લાકડાનો થાંભલો છે; તે કેવળ ભાર વહન કરે છે.)

નોંધ:—ટિપ્પણોની આગળ જે આંકડા આપ્યા છે તેમાંનો પહેલો આંકડો પાનાનો ક્રમાંક, અને બીજો આંકડો તે પાના પરની નોંધનો ક્રમાંક દર્શાવે છે.

સંક્ષેપોની સમજ

अ.	अथर्ववेद
ऋ.	ऋग्वेद
ऐ. ब्रा.	ऐतरेयब्राह्मण
तै. ब्रा.	तैत्तिरीयब्राह्मण
श. ब्रा.	शतपथब्राह्मण

૬; ૧. જર્નલ ઑફ ધી રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી, વૉ. ૧૩ ૧૮૫૨, પૃ. ૨૦૬.

૬; ૨. સાધારણ માન્યતા એવી છે કે ઋગ્વેદમાં સામેલ કરેલાં સૂક્તો હિંદુસ્તાનના વાયવ્ય ભાગમાં રચાયાં હતાં. જુઓ મેકડૉનેલ: 'સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ'.

૭; ૧. અમેરિકન ઓરિયેન્ટલ સોસાયટી પ્રોસીડિંગ્સ, વૉ ૩, પૃ. ૩૦૪.

૮; ૧. अचिकित्वाश्चिकितुषश्चिदत्र कवीन् पृच्छामि विद्मने न विद्वान्। वि यस्तस्तम्भ षळिमा रजांस्यजस्य रूपे किमपि स्विदेकम्। ऋ. ૧; ૧૬૪; ૬.

(અજાણ અને અજ્ઞાની એવો હું, જાણવા માટે, જ્ઞાની કવિઓને પૂછું છું કે જે જન્મરહિત દેવે આ ૭ લોકને ધારણ કર્યા છે તે દેવના રૂપમાં કશી એકતા છે ખરી?)

कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत्। सतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा। ऋ. ૧૦; ૧૨૯; ૪.

(એના મનનું જે રેત એટલે બીજ પહેલાં નીકળ્યું તે જ શરૂઆતમાં

'કામ' થયો અસતમાં સતનો એ પહેલો અમધ થયો, એમ કવિઓએ હૃદયમાં વિચાર કરીને બુદ્ધિથી નક્કી કર્યું)

૯, ૧ જુદા જુદા ધર્મવિચાર અને સામાજિક રીતરિવાજવાળા પાચ જુદા જુદા યુગમા આ સૂક્તોને વહેંચી નાખવાના પ્રયાસ કેટલીકવાર થાય છે આર્નલ્ડ આ પાચ વિભાગ પાડવા માટે મુખ્યત્વે છદ, ભાષા ને શબ્દસચય પર આધાર રાખે છે જુઓ આર્નલ્ડનુ 'વેદિક મીટર'

૯, ૨ એમાથી પાછળના દર્શનોના ઘણા પારિભાષિક શબ્દો નીકળ્યા છે — જેવા કે બ્રહ્મ, આત્મા, યોગ, મીમાસા

૧૦, ૧ વેદના સમય વિષે પોતે કરેલા સશોધનનો સાર અધ્યાપક વિન્ટરનીટ્ઝ આ પ્રમાણે આપે છે

૧ બૌદ્ધ ધર્મ અને જૈન ધર્મના પહેલા જ આખો વેદ હસ્તીમા આવેલો જૈન ધર્મનું મૂળ મહાવીરસ્વામીના પુરોગામી પાર્શ્વનાથ જેટલું પ્રાચીન હોવાનો સભવ છે તેમ હોય, તો ઈ સ પૂર્વે આઠમા સૈકા જેટલી વહેલી વેદના સકલના પૂરી થઈ હોવી જોઈએ, ને તેની બ્રાહ્મણ ધર્મના શાસ્ત્રગ્રન્થ તરીકે ગણના થવા લાગી હશે

૨ ઋગ્વેદના સૂક્તો બાકીના બધા ભારતીય સાહિત્ય કરતા પ્રાચીન છે

૩ ઋગ્વેદ સહિતાના ઉત્પત્તિ ને વિકાસને માટે લાબો કાળ — અનેક સૈકા — લાગ્યા હોવા જોઈએ

૪ અથર્વવેદ સહિતા અને યજુર્વેદ સહિતાના કરતા ઋગ્વેદ સહિતા ઘણી જૂની છે

૫ બધી સહિતાઓ બ્રાહ્મણગ્રન્થો કરતા જૂની છે

૬ બ્રાહ્મણો ને ઉપનિષદો બન્નેને તેમના વિકાસ માટે લાબા વખતની જરૂર પડી હોવી જોઈએ

૭ એક તરફ વેદની સહિતાઓની ભાષા, અને બીજી તરફ અવસ્તા ને પ્રાચીન ફારસી ભાષા, બે વચ્ચેનો ગાઢ સબન્ધ જોતા આપણાથી વૈદિક યુગનો આરભ હજારો વરસ પૂર્વેના અતિપ્રાચીન કાળમા મૂકી શકાય એમ નથી પણ ઈ સ. પૂર્વે લાખ વરસ પહેલા તો ક્યાથી જ

૮. બીજી તરફ, રાજકીય, ધાર્મિક, ને સાહિત્યને લગતો ઇતિહાસ જોતાં, ઋગ્વેદનાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સૂક્તો અને પ્રાચીન ઉપનિષદોના સૌથી છેવટના ભાગો ને બૌદ્ધ ધર્મના ઉદયની વચ્ચે ઓછામાં ઓછો હજાર વરસનો સમય વીત્યો હોવો જોઈએ.

૯. વૈદિક કવિતાના આરંભ માટે કશી ચોક્કસ સાલ આપવી શક્ય નથી. વૈદિક સાહિત્ય ભૂતકાળમાં ક્યારેક અજ્ઞાત સમયે શરૂ થયું ને ઇસવી સન પૂર્વે આઠમા સૈકા લગી ચાલ્યું, એ કરતાં વધારે કશી ચોક્કસ હકીકત આપણે જાણતા નથી.

૧૦. પણ વૈદિક સાહિત્યના આરંભનો આ અજ્ઞાત કાળ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ કે ૧૨૦૦ ના કરતાં ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ કે ૨૦૦૦ ની વધારે નજીક હોય એ વધારે સંભવિત છે.

(કલકત્તા રિવ્યુ, નવેંબર ૧૯૨૩)

પંજાબમાં હરપ્પા અને સિંધમાં મોહેન-જો-ડારોમાં થયેલા ખોદકામને પરિણામે જે અવશેષો મળી આવ્યા છે તે ભારતીય સંસ્કૃતિની પ્રાચીનતા પર નવો પ્રકાશ પાડે છે. હવે આપણી પાસે પુરાતત્ત્વનો જે ચોક્કસ પુરાવો છે તે પરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, પાંચ હજાર વરસ પૂર્વે, સિંધ અને પંજાબના લોકો સારી ને સુઘડ બાંધણીવાળાં શહેરોમાં રહેતા હતા; તેમની સંસ્કૃતિ પ્રમાણમાં સારી પેઠે વિકાસ પામેલી હતી; તેમની પાસે કળા ને કારીગરીનું ઊંચું ધોરણ હતું, ને સારી વિકસેલી લેખનકળા હતી. પંજાબ અને સિંધમાં મળી આવેલા પુરાતત્ત્વના અવશેષોમાં "પાકી ઈંટોનાં, પ્રચંડ ઘરો ને મન્દિરો પણ હતાં; અને તે ઘરોમાં આરસની શિલાઓથી ઢાંકેલી, સરસ રીતે બાંધેલી, પાણીની નીકો હતી." આ અવશેષોમાં, રંગીન અને સાદી બંને, કેટલીક હાથે ને કેટલીક ચાક પર ઘડેલી, કુંભારકામની ચીજો, બિલોરી કાચનાં રમકડાં ને બંગડીઓ, અને છીપલાં મળી આવે છે. તે ઉપરાંત કેટલીક મુદ્રાઓ એવી મળી આવી છે જેના પર અત્યારલગી અજ્ઞાત એવી ચિત્રલિપિમાં લખાણ અને કોતરકામ કરેલું છે. પુરાતત્ત્વ ખાતાના વડા સર જોન મારશલ કહે છે કે આ શોધે એ "કાયમને માટે પુરવાર કર્યું છે કે ભારતવર્ષની ભૂમિ પર ઇસવી સન પૂર્વે એથી ત્રણ હજાર વરસના ગાળામાં એક એવી સંસ્કૃતિ હસ્તીમાં હતી, જે મેસોપોટ-

મિયાની સુમેરિયન સંસ્કૃતિ જેટલો જ વિકાસ ને એટલો જ બહોળો ફેલાવો પામેલી હતી; ને એ બેની વચ્ચે નિકટનો સંસર્ગ હતો એવો ચોક્કસ પુરાવો મળ્યો છે." ઇસવી સન પૂર્વે બેથી ત્રણ હજાર વરસના ગાળામાં હિંદ અને મેસોપોટેમિયા વચ્ચેના સંબન્ધને વિષે કશું ચોક્કસ કહેવાનો સમય હજુ આવ્યો નથી, છતાં દ્રાવિડ સંસ્કૃતિને લગતા પ્રશ્ન વિષે જાણવાનું કંઇક સાધન કદાચ આ અવશેષોમાંથી મળી રહે.

૧૦; ૨. અષ્ટક એટલે આઠમો ભાગ.

૧૧; ૧. इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्। एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः। ऋ. ૧; ૧૬૪; ૪૬.

(કોઈ એને ઇન્દ્ર, કોઈ મિત્ર, કોઈ વરુણ, ને કોઈ અગ્નિ કહે છે. એ ૯ પાંખવાળો દિવ્ય સુપર્ણ છે. સત્ એક છે તેને વિપ્રો બહુ રીતે વર્ણવે છે. તેઓ એને અગ્નિ, યમ, માતરિશ્વા એમ અનેક નામ આપે છે.)

૧૨; ૧. 'આર્ય', વૉ. ૧, પૃ. ૬૦.

૧૬; ૧. देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो वा भवति। निरुक्त ૭; ૧૫. (દાન આપે તે દેવ; દીપે તે દેવ; તેજસ્વી હોય તે દેવ; અથવા તો આકાશ કે સ્વર્ગમાં રહે તે દેવ.)

દેવ શબ્દ લૅટિન શબ્દ દ્યુસ્ (deus) ની સાથે સંબન્ધ ધરાવે છે, ને જે ધાતુમાંથી તે નીકળેલો છે તેનો મૂળ અર્થ છે દીપવું કે પ્રકાશવું. નિરુક્તની વ્યાખ્યા તો પાછળની છે.

૧૬; ૨. સરખાવો અંગ્રેજી શબ્દ 'લેડી'; તેનો મૂળ અર્થ રોટી માટે લોટની કણક બાંધનારી એવો થતો. 'લૉર્ડ' શબ્દનો પણ મૂળ અર્થ રોટીનો રક્ષક એવો હતો.

૧૬; ૩. विद्वांसो हि देवाः।

૧૬; ૪. मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव, अतिथिदेवो भव। तैत्तिरीयोपनिषत् ૧; ૧૧; ૨.

૧૭; ૧. ટેલર કહે છે: "મનુષ્યનું શરીર તેમાં વસતા આત્માની શક્તિ વડે જીવે છે ને હાલેચાલે છે એવું જેમ મનાતું, તેમ સૃષ્ટિની ક્રિયાઓ બીજા

૧૮; ૪. વેદકાળના આરંભમા બોલાતી ભાષા એ પૂર્વાવસ્થાની ભાષા હશે, ને તેણે જ પાછળના યુગમા, ને ઘણે ભાગે જુદા પ્રદેશમાં, શિષ્ટ સરકૃતનું રૂપ ધારણ કર્યું હશે.

૧૯; ૧. જે જાતિઓ પોતાને પહેલવહેલી 'આર્ય' એ નામે ઓળખાવવા લાગી તેનાં ભ્રમણોની વીગતો અત્યારે મળતી હકીકતો પરથી ચોકસ નક્કી કરી શકાય એમ નથી વેદનાં સૂક્તોમાં સમાજજીવનની આગળ વધેલી અવસ્થા જોવા મળે છે. એ વખતે સરકૃત એ બોલાતી ભાષા હતી, ને આર્ય પ્રજા ઘણી શાખાઓમાં વહેંચાઈ ગઈ હતી. વળી, દ્રાવિડો એ ભારતના

દેવો ચલાવે છે એવો ભાસ થતો. " ('પ્રીમીટીવ કલ્ચર') 'નેચરલ હિસ્ટરી ઑફ રિલિજિયન્સ' નામના ગ્રંથમાં હ્યુમ લખે છે: "વિશ્વનાં સર્વ સત્ત્વોને પોતાના જેવાં કલ્પવાની વૃત્તિ આખા માનવસમાજમાં સર્વ દેશકાળમાં હોય છે...જે અજ્ઞાત કારણો વિષે તેમને નિરંતર વિચાર કરવો પડે છે તે તેમને હંમેશાં એક જ રૂપે દેખા દેતાં હોઈ, તે સર્વને એ લોકો એક જ પ્રકાર કે કોટિનાં માને છે. એ સત્ત્વોને વિચાર, બુદ્ધિ ને રાગદ્વેષ હોય છે એમ આપણે થોડા જ વખતમાં માનવા લાગીએ છીએ; ને તેમને મનુષ્યના જેવાં હાથપગ અને આકૃતિઓ હોય છે એવી પણ કલ્પના કેટલીકવાર કરીએ છીએ."

૧૮; ૧. જુઓ ગિલબર્ટ મરેનું 'ફોર સ્ટેઇજીસ ઑફ ગ્રીક રિલિજિયન', પૃ. ૧૭.

૧૮; ૨. યાસ્ક તેમના 'નિરુક્ત'માં કહે છે કે ઘણા વેદમંત્રોના ત્રિવિધ અર્થ થાય છે: આધિભૌતિક, આધિદૈવિક, અને આધ્યાત્મિક. દાખલા તરીકે અગ્નિનો આધિભૌતિક અર્થ છે બળતો દેવતા; આધિદૈવિક અર્થ છે પુરોહિત દેવ; અને આધ્યાત્મિક અર્થ છે પરમાત્માનું ભવ્ય તેજ. નિસર્ગનાં બળોનાં આવાહન અને સ્તુતિ કરવામાં આવતાં ત્યારે ઉપાસકોનું લક્ષ તેમનાં બાહ્ય રૂપ ઉપર નહી પણ તેના અંતસ્તલમાં રહેલી શક્તિ ઉપર રહેતું.

૧૮; ૩. હિંદીઓ અને ઈરાનીઓ હિંદી-યુરોપિયનોના વિશાળ કુટુંબના અંગભૂત હતા એમ કહેવાય છે. ટ્યુટૉનિક, કેલ્ટિક, સ્લાવૉનિક, ઈટાલિક, હેલેનિક, અને આર્મીનિયન પ્રજાઓ એ મહાકુટુંબની શાખાઓ હતી. આ પ્રજાઓના આચારવિચારની તુલના પરથી વિદ્વાનો એવા અનુમાન પર આવ્યા છે કે એક હિંદી-યુરોપી ધર્મ એ કાળે પ્રચલિત હતો. સચેતનવાદ (ઍનીમીઝમ) અને જાદુ, પિતૃપૂજા અને અમરત્વ વિષેની આસ્થા, એ આ હિંદી-યુરોપી ધર્મનાં મુખ્ય અંગો હતાં, એમ કહેવાય છે. રીપલી જેવા નવા નૃવંશશાસ્ત્રીઓ જાતિઓનું સહેજ જુદું વર્ગીકરણ કરે છે. કેટલાક આર્ય પ્રજાને ટ્યુટૉનિક કે નૉરડીક પ્રજાથી અભિન્ન માને છે. આ પ્રજાઓ સાથે આપણે અત્યારની ચર્ચામાં કશો સંબન્ધ નથી. મધ્ય એશિયાના આર્યો છૂટા પડીને બે સમૂહમાં વહેંચાઈ ગયા; અને એમાંનો એક અફઘાનિસ્તાનમાં થઈને હિંદમાં આવ્યો ને બીજો ઈરાનને નામે ઓળખાતા પ્રદેશમાં ફેલાઈ ગયો; ત્યારથી ભારતીય તત્ત્વવિચારના ઈતિહાસનો આરંભ થાય છે.

૧૮; ૪. વેદકાળના આરંભમાં બોલાતી ભાષા એ પૂર્વાવસ્થાની ભાષા હશે; ને તેણે જ પાછળના યુગમાં, ને ઘણે ભાગે જુદા પ્રદેશમાં, શિષ્ટ સંસ્કૃતનું રૂપ ધારણ કર્યું હશે.

૧૯; ૧. જે જાતિઓ પોતાને પહેલવહેલી 'આર્ય' એ નામે ઓળખાવવા લાગી તેનાં ભ્રમણોની વીગતો અત્યારે મળતી હકીકતો પરથી ચોક્સ નક્કી કરી શકાય એમ નથી. વેદનાં સૂક્તોમાં સમાજજીવનની આગળ વધેલી અવસ્થા જોવા મળે છે. એ વખતે સંસ્કૃત એ બોલાતી ભાષા હતી, ને આર્ય પ્રજા ઘણી શાખાઓમાં વહેંચાઈ ગઈ હતી. વળી, દ્રાવિડો એ ભારતના મૂળ વતની હતા એમ કબૂલ કરવાને પણ અમે તૈયાર નથી. દ્રાવિડો આર્યોની પહેલાં ઘણા જ જૂના વખતમાં હિંદમાં આવ્યા લાગે છે. આર્યોના આગમન પહેલાં તેમણે પોતાની સંસ્કૃતિ પાકે પાયે સ્થાપી હતી. દ્રાવિડોએ આર્યોના આચાર સ્વીકારેલા એ સાચું, પણ સામી તેમણે પણ આર્ય સંસ્કૃતિ પર અસર પાડી હતી. અવરજવરને માટે મુશ્કેલ એવા પહાડી પ્રદેશોમાં આજે પણ જે સંખ્યાબંધ કોમો વસે છે તેઓ કદાચ ભારતના મૂળ વતની આદિવાસીઓ હશે.

૧૯; ૨. દિવ્ એટલે પ્રકાશવું.

૨૦; ૧. उरुव्यचसा महिनी असश्चता पिता माता च भुवनानि रक्षतः। सुधृष्टमे वपुष्ये ३ न रोदसी पिता यत् सीमभि रूपैरवासयत्। ऋ. १; १६०; २.

(મહાવિશાળ, વિસ્તીર્ણ, એકબીજાથી છૂટાં, અત્યંત ધૈર્યશાળી, માતપિતાની પેઠે શરીરરક્ષક, એવાં માતપિતારૂપ દ્યાવાપૃથિવી ભુવનોનું રક્ષણ કરે છે. પિતા અનેક રૂપો વડે સહુને ઢાંકે છે.)

तव त्ये पितो ददतस्तव स्वादिष्ट ते पितो। प्र स्वाद्मानो रसानां तुविग्रीवा इवेरते। ऋ. १; १८७; ५.

(હે અત્યંત સ્વાદિષ્ટ અન્ન, તને જેઓ આપે છે અને રસોનો આસ્વાદ લે છે તેઓ જ માથુ ઊંચુ રાખીને જગતમાં ફરી શકે છે.)

स इत् स्वपा भुवनेष्वास य इमे द्यावापृथिवी जजान। उर्वी गभीरे रजसी सुमेके अवंशे धीरः शच्या समैरत्। ऋ. ४; ५६; ३.

(જેણે દ્યાવાપૃથિવીને ઉત્પન્ન કર્યાં તે જ આ જગતમાં કુશળ છે.

વિશાળ, અચળ, સુંદર, અને કશા આધાર વિના ટકી રહેલાં દ્યાવાપૃથિવીને તે બુદ્ધિમાને કુશળતાથી રચ્યાં છે.)

घृतवती भुवनानामभिश्रियोर्वी पृथ्वी मधुदुघे सुपेशसा। द्यावापृथिवी वरुणस्य धर्मणा विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा। असश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती घृतं दुहाते सुकृते शुचिव्रते। राजन्ती अस्य भुवनस्य रोदसी अस्मे रेत: सिंचतं यन्मनुर्हितम्। ऋ. ६; ७०; १–२.

(હે દ્યાવાપૃથિવી, તમે ઘીથી ભરેલાં છો; પ્રાણીમાત્રનાં આશ્રય છો; વિશાળ, પ્રસિદ્ધ, મધ આપનારાં, સુસ્વરૂપ, વરુણના નિયમ અનુસાર ચાલનારાં, જરારહિત, અને અત્યંત સામર્થ્યવાન છો. જુદાં જુદાં રહેલાં, અનેક ધારાવાળાં, દૂધથી ભરેલાં, અને પવિત્ર કાર્ય કરનારાં દ્યાવાપૃથિવી પુણ્યવાનોને માટે ઘી ઉત્પન્ન કરે છે. હે દ્યાવાપૃથિવી, તમને પ્રાણીમાત્ર પર સત્તા છે. તમે મનુષ્યોને હિતકારક એવા વીર્યનું સિંચન કરો.)

२०; २. प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधा मही स्तुषे विदथेषु प्रचेतसा। देवेभिर्ये देवपुत्रे सुदंससेत्था धिया वार्याणि प्रभूषतः। ऋ. १. १५९; १.

(ઋતની વૃદ્ધિ કરનારાં, મોટાં, અને સુજ્ઞ એવાં દ્યાવાપૃથિવીની યજ્ઞની સભામાં હું યજ્ઞ વડે સ્તુતિ કરું છું. દેવો જેમના પુત્રો છે, અને જેઓ અદ્દ્ભુત કામો કરે છે, તે દ્યાવાપૃથિવી દેવોની સાથે, બુદ્ધિ વડે, ઘણી જ સુન્દર ભેટો લાવે છે.)

ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुव ऋतावरी रजसो धारयत्कवी। सुजन्मनी धिषणे अन्तरीयते देवो देवी धर्मणा सूर्यः शुचिः। ऋ. १; १६०; १.

(સકળ વિશ્વને સુખ આપનારાં, નિયમ અનુસાર ચાલનારાં, અંતરિક્ષને ધારણ કરનારાં, સુજન્મ, પ્રગલ્ભ, અને દેદીપ્યમાન એવાં જે દ્યાવાપૃથિવી, તેમની વચ્ચે થઈને તેજસ્વી ને શુદ્ધ એવો સૂર્ય નિયમ અનુસાર જાય છે.)

देवी देवेभिर्यजते यजत्रैरमिनती तस्थतुरुक्षमाणे। ऋतावरी अद्रुहा देवपुत्रे यज्ञस्य नेत्री शुचयद्भिरर्कैः। ऋ. ४; ५६; २.

(પવિત્ર દેવોની સાથે, ઋતને અનુસરનારી, દ્રોહ ન કરનારી, દેવોને જન્મ આપનારી, તેજસ્વી ગાનો વડે યજ્ઞની નેતા, પવિત્ર દેવીઓ — દ્યાવાપૃથિવી — અવિરત ધારે પાણી સીંચતી ઊભી છે.)

ऊर्जं नो द्यौश्च पृथिवी च पिन्वतां पिता माता विश्वविदा सुदंससा। संरराणे रोदसी विश्वशम्भुवा सनिं वाजं रयिमस्मे समिन्वताम्॥ ऋ ६, ७०, ६

(પિતા ને માતા એવા દ્યાવાપૃથિવી અમને અન્ન આપો વિશ્વવેત્તા, સત્કર્મ કરનારા, સર્વનું કલ્યાણ કરનારા, અને એકબીજાનું હિત કરી એકત્ર રમનારા દ્યાવાપૃથિવી અમને લાભ, બળ અને ધન આપો)

૨૦, ૩ જુઓ મૅક્સમૂલરનું 'ઇંડિયા, વૉટ ઈટ કૅન ટીચ અસ?', પૃ ૧૫૬

૨૦, ૪ अतप्यमाने अवसावन्ती अनु ष्याम रोदसी देवपुत्रे। उभे देवाना-मुभयेभिरह्नां द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात्। ऋ १, १८५, ४

(દેવોને જન્મ આપનારા દ્યાવાપૃથિવીને બીજું કોઈ પીડી શકતું નથી પોતાની રક્ષણશક્તિથી તેઓ રક્ષણ કરે છે એવા દ્યાવાપૃથિવીની પાસે અમે રહીએ હે દ્યાવાપૃથિવી, તમે બંને દિવસ અને રાત દેવોની મધ્યે અમને ભયમાંથી બચાવો)

प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधा मही स्तुषे विदथेषु प्रचेतसा। देवेभिर्ये देवपुत्रे सुदंससेत्था धिया वार्याणि प्रभूषतः। उत मन्ये पितुरद्रुहो मनो मातुर्महि स्वतवस्तद्धवीमभिः। सुरेतसा पितरा भूम चक्रतुरुरु प्रजाया अमृतं वरीमभिः। ऋ १, १५९, १-२

(ઋતની વૃદ્ધિ કરનારા, મોટા, અને સુજ્ઞ એવા દ્યાવાપૃથિવીની યજ્ઞની સભામાં હું યજ્ઞ વડે સ્તુતિ કરું છું દેવો જેમના પુત્રો છે, અને જેઓ અદ્ભુત કામો કરે છે, તે દ્યાવાપૃથિવી દેવોની સાથે, બુદ્ધિ વડે, ઘણી જ સુંદર ભેટો લાવે છે પ્રેમાળ પિતાના મનનું અને માતાની મહાન સહજ શક્તિનું હું સ્તોત્રથી ધ્યાન ધરું છું એ મહાન અમોઘવીર્ય માતપિતાએ પ્રજા માટે દુનિયા અને ચોતરફ અમૃત પેદા કર્યાં છે)

अवन्तु नः पितरा सुप्रवाचना उत देवी देवपुत्रे ऋतावृधा। रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन। ऋ १, १०६, ३

(પુણ્યશ્લોક પિતરો અમારું રક્ષણ કરો તે જ પ્રમાણે ઋતના બળમાં વૃદ્ધિ કરનાર, દેવોના માતપિતા, દ્યાવાપૃથિવી પણ અમારું રક્ષણ કરો હે સપત્ન અને દાનશૂર દેવો, ખરાબ રસ્તામાંથી જેમ રથ પાર નીકળે, તેમ તમે અમને સર્વ સંકટોમાંથી પાર ઉતારો)

वैश्वानरस्य दंसनाभ्यो बृहदरिणादेकः स्वपस्यया कविः । उभा पितरा महयन्नजायताग्निर्द्यावापृथिवी भूरिरेतसा । ऋ. ३; ३; ११.

(વૈશ્વાનરનાં અદ્‌ભુત કાર્યોને માટે તે કવિ — અગ્નિએ જ પોતાની મહાન કુશળતાથી પોતાની શક્તિઓને જૂદી કરી છે. એવો એ અગ્નિ, મહારેતસવાળાં બને માતપિતાની પૂજા કરતો, જન્મ પામ્યો.)

पप्राथ क्षां महि दंसो व्युर्वीमुप द्यामृष्वो बृहदिन्द्र स्तभायः । अधारयो रोदसी देवपुत्रे प्रत्ने मातरा यह्वी ऋतस्य । ऋ. ६; १७; ७.

(હે ઇન્દ્ર, તમે મોટું પરાક્રમ કરીને પૃથ્વીને વિસ્તીર્ણ બનાવી છે. તે જ પ્રમાણે, હે ઇન્દ્ર, મહાન એવા તમે જ વિશાળ દ્યુલોકને સ્થિર કર્યો છે. તાત્પર્ય કે, દેવો જેમના પુત્ર છે, અને જે પ્રાચીન કાળથી ઋતની યુવાન માતાઓ છે, તે દ્યાવાપૃથિવીને એ ઇન્દ્રે જ સ્થિર રાખ્યાં છે.)

प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी नमोभिः सबाध ईळे बृहती यजत्रे । ते चिद्धि पूर्वे कवयो गृणन्तः पुरो मही दधिरे देवपुत्रे । प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीभिर्गीर्भिः कृणुध्वं सदने ऋतस्य । आ नो द्यावापृथिवी दैव्येन जनेन यातं महि वां वरूथम् । ऋ. ७; ५३; १-२.

(પૂજ્ય અને વિસ્તૃત એવાં દ્યાવાપૃથિવીનુ સાથેના લોક સહિત, યજ્ઞ અને સ્તોત્ર વડે, અમે સ્તવન કરીએ છીએ. મહાન અને દેવોને જન્મ આપનારાં એવાં દ્યાવાપૃથિવીને પહેલાંના કવિઓ તેમનાં સ્તવનોમાં મોખરે મૂકતા. હે સ્તોતાઓ, તમે નવાં સ્તોત્રો વડે પ્રાચીન અને જગતનાં માબાપ એવાં દ્યાવાપૃથિવીને યજ્ઞની જગાએ લાવો. હે દ્યાવાપૃથિવી, તમે દેવો સહિત અમારી પાસે આવો; તમારું છત્ર મહાન છે.)

ऊर्ध्वो गन्धर्वो अधि नाके अस्थाद् विश्वा रूपा प्रतिचक्षाणो अस्य । भानुः शुक्रेण शोचिषा व्यद्यौत् प्रारूरुचद्रोदसी मातरा शुचिः । ऋ ९; ८५; १२.

(સ્વર્ગમાં આદિત્યની ઉપરના ભાગમાં ઉત્કૃષ્ટ સોમ રહે છે. તે આદિત્યનાં સર્વ રૂપોને જોઈ રહે છે. આદિત્ય સફેદ તેજથી પ્રકાશે છે. અને નિર્મળ એવો તે માતારૂપ દ્યાવાપૃથિવીને પણ પ્રકાશિત કરે છે.)

आ हि द्यावापृथिवी अग्न उभे सदा पुत्रो न मातरा ततन्थ । प्र याह्यच्छोशतो यविष्ठाऽथा वह सहस्येह देवान् । ऋ १०; १; ७.

(હે અગ્નિ, પુત્ર જેમ માતપિતાને મદદ કરે છે તેમ તમે દ્યાવાપૃથિવીને સદા મદદ કરો છો, હે યુવાન, અમારી ઉપાસકોની પાસે તમે આવો, અને, હે બલપુત્ર, તમે ઇન્દ્રાદિ દેવોને અમારા યજ્ઞમા લઈ આવો)

द्यावा नो अद्य पृथिवी अनागसो मही त्रायेतां सुविताय मातरा । उषा उच्छन्त्यप बाधतामघं स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे । ऋ १०, ३५, ३

(મહાન અને માતારૂપ એવા દ્યાવાપૃથિવી આપણુ નિરપરાધીનુ આજે સુખને સારુ રક્ષણ કરો અંધકારને ફેડનારી ઉષા અમારા પાપનો નાશ કરો તેમજ પ્રજ્વલિત થયેલા અગ્નિની પાસે હુ કલ્યાણની યાચના કરુ છુ)

ते हि द्यावापृथिवी मातरा मही देवी देवाञ्जन्मना यज्ञिये इत । उभे बिभृत उभयं भरीमभिः पुरू रेतांसि पितृभिश्च सिंचत । ऋ १०, ६४, १४

(જગતને ઉત્પન્ન કરનાર, મોટા, અને યજ્ઞને પાત્ર એવા દ્યાવા-પૃથિવીએ દેવોને જન્મ આપ્યો તે બને અન્ન વડે સહુને પોષે છે, અને દેવોની સહાયતા વડે પુષ્કળ પાણીની વૃષ્ટિ કરે છે)

परिक्षिता पितरा पूर्वजावरी ऋतस्य योना क्षयतः समोकसा । द्यावापृथिवी वरुणाय सव्रते घृतवत्पयो महिषाय पिन्वतः । ऋ १०, ६५ ८

(સર્વવ્યાપી, માતપિતા જેવા પ્રાચીન, અને એકત્ર વસનારા દ્યાવા પૃથિવી યજ્ઞમા હોય છે અને એક જ કામ કરનાર તે બને પૂજ્ય વરુણને પ્રસન્ન કરવા માટે બગનાળા પાણીનુ સિંચન કરે છે)

श्रुधी नो अग्ने सदने सधस्थे युक्ष्वा रथममृतस्य द्रवित्नुम् । आ नो वह रोदसी देवपुत्रे माकिर्देवानामप भूरिह स्याः । ऋ १०, ११, ९

(હે અગ્નિ, સર્વ દેવો જેમા છે એવા ઘરમાથી તમે અમારુ સ્તોત્ર સાભળો અમૃત જેમાથી દ્રવે છે એવો રથ તમે જોડો, અને દેવો જેમના પુત્ર છે એવા દ્યાવાપૃથિવીને એ રથમા અમારી પાસે લાવો દેવોમાથી કોઈ પણ યજ્ઞમાથી દૂર ન રહે, માટે તમે અહીં હાજર રહો)

૨૦, ૫ अयं देवानामपसामपस्तमो यो जजान रोदसी विश्वशंभुवा । वि यो ममे रजसी सुक्रतूययाऽजरेभिः स्कम्भनेभिः समानृचे । ऋ १, १६० ४.

૨૦, ૬ अजो न क्षां दाधार पृथिवीं तस्तम्भ द्यां मन्त्रेभिः सत्यैः । प्रिया पदानि पश्वो नि पाहि विश्वायुरग्ने गुहा गुहं गाः । ऋ ૧, ६७, ૩

(અનાદિ અગ્નિ સત્યવાળા મંત્રો વડે વિશાળ પૃથ્વીને ધારણ કરે છે ને દ્યુલોકને ટકાવી રાખે છે. હે અગ્નિ, સર્વના પ્રાણરૂપ એવા તમે પશુના પ્રિય સ્થાનોનું રક્ષણ કરો. એક ગૂઢ સ્થાનમાંથી બીજામાં પ્રવેશો.)

૨૦, ૭ इन्द्राय गिरो अनिशितसर्गा अपः प्रेरयं सगरस्य बुध्नात् । यो अक्षेणेव चक्रिया शचीभिर्विष्वक् तस्तम्भ पृथिवीमुत द्याम् । ऋ ૧૦, ૮૯, ૪

(જેમ ધરી વડે પૈડાં સ્થિર થાય છે, તે પ્રમાણે પોતાનાં કામ વડે પૃથ્વી અને સ્વર્ગને જે ઇન્દ્રે સર્વ પ્રકારે ટકાવી રાખ્યાં છે, તે ઇન્દ્રની ઘણી સ્તુતિ કરીને અમે આકાશમાંથી વરસાદ પાડીશું.)

૨૦, ૮ स वीरो दक्षसाधनो वि यस्तस्तम्भ रोदसी । हरिः पवित्रे अव्यत वेधा न योनिमासदम् । ऋ ९, १०१, १५

(જે સોમે દ્યાવાપૃથિવીને સ્થિર કર્યાં છે તે વીર સોમ સમર્થ છે. તે પિશંગ સોમ યજમાનની પેઠે પોતે પણ પોતાને સ્થાને બેસવા સારુ ગળણીમાં જાય છે.)

૨૦, ૯ पित्रे चिच्चक्रुः सदनं समस्मै महि त्विषीमत् सुकृतो वि हि ख्यन् । विष्कभ्नन्त स्कम्भनेना जनित्री आसीना ऊर्ध्वं रभसं वि मिन्वन् । ऋ ૩, ૩૧, ૧૨

(અંગિરસોએ આ પિતારૂપ ઇન્દ્રને માટે મોટું ને તેજસ્વી સ્થાન તૈયાર કર્યું. સત્કર્મ કરનારા અંગિરસોએ એ સ્થાન પર નજર નાખી. યજ્ઞમાં બેસીને દ્યાવાપૃથિવીને અંતરિક્ષનો આધાર આપતાં તેમણે ઇન્દ્રને ઉચ્ચ સ્થાને સ્થાપ્યા.)

૨૧, ૧ य आस्वत्क आशये विश्वा जातान्येषाम् । परि धामानि मर्मृशद् वरुणस्य पुरो गये विश्वे देवा अनु व्रतं नभन्तामन्यके समे । ऋ ૮, ૪૧, ૭

(જે વરુણ ઝભ્ભાની પેઠે આખા જગતને, તેમાંનાં સર્વ પ્રાણીઓ તથા તેમનાં નિવાસસ્થાન સહિત, ઢાંકી દે છે, અને સર્વનાં સામર્થ્યનો વિચાર કરનાર જે વરુણને સહુ દેવો અનુસરે છે, તેની કૃપાથી અમારા દુષ્ટ શત્રુઓ નાશ પામો.)

૨૧, ૨ आत्मा ते वातो रज आ नवीनोत् पशुर्न भूर्णिर्यवसे ससवान् । अन्तर्मही बृहती रोदसीमे विश्वा ते धाम वरुण प्रियाणि । ऋ ७, ८७, २

(હે વરુણ, વાયુ તમારો શ્વાસ — આત્મા — છે. તે પાણીને પ્રેરે છે. જગતનો પોષક એ વાયુ ઘાસ ખાધેલા પશુની પેઠે સમર્થ હોય છે. હે વરુણ, તમે આ વિશાળ ને મહાન દ્યાવાપૃથિવીની અંદર રહો છો. એ સર્વ ધામો તમને પ્રિય છે.)

૨૧; ૩. उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ । अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित् । ऋ. ૧; ૨૪; ૮.

(સૂર્યને જવા માટે રાજા વરુણે પહોળો રસ્તો કરી આપ્યો, અને [અંતરિક્ષમાં] પગ મૂકીને જવા માટે, પગ ન મૂકી શકાય ત્યાં માર્ગ કર્યો. હૃદયનું વિદારણ કરનારા શત્રુને તે દૂર કરે છે.)

प्र सीमादित्यो असृजद् विधर्ता ऋतं सिन्धवो वरुणस्य यन्ति । न श्राम्यन्ति न वि मुचन्त्येते वयो न पप्तू रघुया परिज्मन् । ऋ. ૨; ૨૮; ૪.

(ધારણ કરનારા આદિત્યે — વરુણે — તેમને વહેતી કરી. વરુણની નદીઓ ઋતને માર્ગે જાય છે. તે થાકતી નથી કે થભી જતી નથી, પણ પક્ષીની પેઠે વેગથી દોડે છે.)

तिस्रो द्यावो निहिता अन्तरस्मिन् तिस्रो भूमीरुपराः षड्विधानाः । गृत्सो राजा वरुणश्चक्र एतं दिवि प्रेङ्खं हिरण्ययं शुभे कम् । ऋ. ૭; ૮૭; ૫.

(આ વરુણમાં ત્રણ દ્યુલોક અને ૭ પ્રકારના ત્રણ ભૂલોક સમાઈ ગયેલા છે. પ્રશંસાને પાત્ર એવા રાજા વરુણે જ પ્રકાશને માટે આ આકાશમાં લટકતો સોનેરી ગોળો — સૂર્ય — ટાંગ્યો છે.)

૨૧; ૪. अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददृश्रे कुह चिद् दिवेयुः । अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि विचाकशच्चन्द्रमा नक्तमेति । ऋ. ૧; ૨૪; ૧૦.

(આ જે આકાશમાં ઊંચે રહેલાં નક્ષત્રો રાતે દેખાય છે તે દિવસે ક્યાંક જતાં રહે છે. વરુણની આજ્ઞાથી જ વિશેષ પ્રકાશવાળો ચંદ્રમા રાતે આવે છે. એમ વરુણના નિયમો કોઈ તોડતું નથી.)

तदित् समानमाशाते वेनन्ता न प्र युच्छतः । धृतव्रताय दाशुषे । ऋ. ૧; ૨૫; ૬.

(વરુણનાં વ્રતો — નીતિના નિયમો — પાળનારા ભક્ત પર પ્રસન્ન થયેલા મિત્રાવરુણ સાથે મળીને એક જ હવિ ગ્રહણ કરે છે, તેમાં કદી પ્રમાદ કરતા નથી.)

शृण्वन्तु स्तोम मरुत सुदानवोऽग्निजिह्वा ऋतावृध । पिबतु सोम वरुणो धृतव्रतोऽश्विभ्यामुषसा सजू । ऋ १, ४४, १४

(સારુ દાન દેનારા, અગ્નિરૂપી જીભવાળા, ને ઋતને વધારનારા મરુતો અમારુ સ્તોત્ર સાભળો અશ્વિનો અને ઉષાને સાથે રાખીને ધૃતવ્રત વરુણ સોમરસ પીઓ)

त्वमग्ने राजा वरुणो धृतव्रत । ऋ २, १, ४

(હે અગ્નિ, જેણે વ્રત ધારણ કર્યું છે એવા વરુણ રાજા તમે જ છો)

नम पुरा ते वरुणोत नूनमुतापर तुविजात ब्रवाम । त्वे हि क पर्वते न श्रिता न्यप्रच्युतानि दूळभ व्रतानि । ऋ. २, २८, ८

(હે બળવાન વરુણ અમે તમને અગાઉ નમન કર્યું છે, હમણા કરીએ છીએ, ને હવે પછી પણ કરીશુ હે દુર્દમ વરુણ પર્વતની પેઠે તમારે આશ્રયે રહેના વ્રતો કદી તેના સ્થાનથી ચળતા નથી)

अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि । ऋ ३, ५४, १८

(વરુણના વ્રતો — નિયમો — અવિનાશી છે)

मित्रा तना न रथ्या ३ वरुणो यश्च सुक्रतु । सनात् सुजाता तनया धृतव्रता । ऋ ८, २५ २

(ધન આપનારા, રથવાળા, સારો જન્મ પામેલા, કાર્યકુશળ, પૃથ્વી માથી ઉત્પન્ન થયેલા, ને જેમણે વ્રત ધારણ કર્યું છે એવા, મિત્રાવરુણની તુ પૂજા કર)

૨૧, ૫ यो मृळयाति चक्रुषे चिदागो वय स्याम वरुणे अनागा । अनु व्रतान्यदितेर्ऋधन्तो यूय पात स्वस्तिभि सदा न । ऋ ७, ८७, ७

(તે વરુણ પાપ કરનાર પ્રત્યે પણ દયા રાખે છે અમારે હાથે એ વરુણનો અપરાધ ન થાઓ અમે વરુણના વ્રતો — નિયમો — પાળીએ હે દેવો ! કલ્યાણો વડે સર્વદા અમારુ રક્ષણ કરો)

૨૧, ૬ बृहन्नेषामधिष्ठातान्तिकादिव पश्यति ।
यस्तायन्मन्यते चरन्त्सर्वे देवा इद विदु ॥
यस्तिष्ठति चरति यश्च वञ्चति यो निलाय चरति य प्रतङ्कम् ।

द्वौ संनिषद्य यन्मन्त्रयेते राजा तद्वेद वरुणस्तृतीयः ॥
उतेयं भूमिर्वरुणस्य राज्ञ उतासौ द्यौर्बृहती दूरेअन्ता ।
उतो समुद्रौ वरुणस्य कुक्षी उतास्मिन्नल्प उदके निलीनः ॥
उत यो द्यामतिसर्पात्परस्तान्न स मुच्याते वरुणस्य राज्ञः ।
दिव स्पशः प्र चरन्तीदमस्य सहस्राक्षा अति पश्यन्त भूमिम् ॥
सर्वं तद्राजा वरुणो वि चष्टे यदन्तरा रोदसी यत्परस्तात् ।
संख्याता अस्य निमिषो जनानामक्षानिव श्वघ्नी नि मिनोति तानि ॥
ये ते पाशा वरुण सप्तसप्त त्रेधा तिष्ठन्ति विषिता रुशन्तः ।
छिनन्तु सर्वे अनृतं वदन्तं यः सत्यवाद्यति तं सृजन्तु ॥
अ. ४; १६; १–६.

(આ વિશ્વનો અધિષ્ઠાતા છેક જ પાસે રહીને જોતો હોય એવી રીતે બધું જુએ છે. માણસ વિકાસ પામે છે ને પાલન કરે છે, ફરે છે ને ફેરવે છે, તેમજ વિચાર કરે છે, તે બધું દેવો જાણે છે. માણસ ઊભો રહે છે કે ચાલે છે, ઠગે છે, ગુપ્ત આચરણ કરે છે કે ખુલ્લમખુલ્લા વર્તે છે, તથા બે જણ સાથે બેસીને કંઈ વિચાર કરે છે, તે બધું ત્રીજો રાજા વરુણ જાણે છે. આ પૃથ્વી, અને આ ઘણે દૂર દેખાતું આકાશ, એ બન્ને વરુણ રાજાનાં છે. બે સમુદ્રો વરુણની બે કૂખો છે. છતાં તે આ અલ્પ ઉદકમાં પણ વસે છે. કોઈ માણસ આકાશથી પણ પાર ચાલ્યો જાય તેથી કંઈ તે વરુણ રાજાના શાસનમાંથી છટકી શકતો નથી. સ્વર્ગમાંથી એના દૂત જગતમાં સંચાર કરે છે. તે હજારો આંખવાળો હોઈ આખી પૃથ્વીને નિહાળે છે. ધરતી અને આકાશની વચ્ચેના ભાગમાં, તથા તે બંનેની પાર પણ, જે કંઈ છે તે બધાને વરુણ રાજા જુએ છે. માણસોની પાંપણોના પલકારાને પણ તે ગણે છે. જુગારી જેમ પાસાને ફેંકે છે તેમ, હે વરુણદેવ! ત્રણ રીતે બાંધેલા જે તમારા સાત સાત પાશ છે તે સર્વ અસત્યવાદીઓને બાંધો, પણ સત્યવાદીઓને જતા કરો.)

उत स्वया तन्वा३ सं वदे तत् कदा न्वऽन्तर्वरुणे भुवानि ।
किं मे हव्यमहृणानो जुषेत कदा मृळीकं सुमना अभि ख्यम् ॥
पृच्छे तदेनो वरुण दिदृक्षूपो एमि चिकितुषो विपृच्छम् ।
समानमिन्मे कवयश्चिदाहुरयं ह तुभ्यं वरुणो हृणीते ॥

किमाग आस वरुण ज्येष्ठं यत् स्तोतारं जिघांससि सखायम् ।
प्र तन्मे वोचो दूळभ स्वधावोऽव त्वानेना नमसा तुर इयाम् ॥
अव द्रुग्धानि पित्र्या सृजा नोऽव या वयं चकृमा तनूभिः ।
अव राजन् पशुतृपं न तायुं सृजा वत्सं न दाम्नो वसिष्ठम् ॥
न स स्वो दक्षो वरुण ध्रुतिः सा सुरा मन्युर्विभीदको अचित्तिः ।

ऋ ७, ८६, ३-६

(હુ પોતે થઈને તેમનો પીછો પકડુ ? હુ વરુણની સાથે એક વિચારનો ક્યારે થઈશ ? તે ક્રોધ ભરાયા વિના મારા હવિનો સ્વીકાર કરશે ખરા ? પ્રસન્ન મન વડે સુખદાતા વરુણને હું ક્યારે જોઈશ ? હે વરુણ, હુ તમારુ દર્શન કરવાને ઉત્સુક છુ, એટલે અનેક જ્ઞાનીઓ પાસે જઈને પૂછુ છુ કે 'મારાથી એવુ શુ પાપ થયુ છે જેને લીધે વરુણ મને દર્શન દેતા નથી ?' સર્વ કવિઓએ મને કહ્યુ કે 'વરુણ તારા પર કોપેના છે' હે વરુણ, મેં એવુ તે શુ મોટુ પાપ કર્યું છે કે જેને લીધે તમે તમારી સ્તુતિ કરનાર મિત્રનો નાશ કરવા તૈયાર થયા છો ? હે દુર્દમ તેજસ્વી વરુણ એ પાપ શુ છે તે તમે મને જલદી કહો, એટલે નમન કરી, નિષ્પાપ થઈને હું તમારી સ્તુતિ કરવા માડુ હે વરુણ અમારા વડવાઓને કે અમારે હાથે જે પાપ થયા હોય તેમાથી તમે અમને મુક્ત કરો હે રાજા, પશુને તૃપ્ત કરનારા ચોરની જેમ અથવા દામણાના બધનમાથી વાછડાને છોડે તે પ્રમાણે, તમે વસિષ્ઠને છોડો હે વરુણ એ પાપ અમે જાતે જાણીબૂજીને નથી કર્યું એ તો અમારી ચૂક થઈ ગઈ દારૂ, ક્રોધ, પાસા, ને અવિચારને લીધે એ પાપ થઈ ગયુ)

૨૨, ૧ 'વેદિક માઈથૉલૉજી', પૃ ૩

૨૨ ૨ आ यात्विन्द्रो दिव आ पृथिव्या मक्षू समुद्रादुत वा पुरीषात् ।
स्वर्णरादवसे नो मरुत्वान् परावतो वा सदनादृतस्य । ऋ ४, २१, ३

(ઇન્દ્ર મરુતોની સાથે સ્વર્ગમાથી, પૃથ્વી પરથી, સમુદ્રમાથી, અંતરિક્ષમાથી, સૂર્યલોકમાથી, દૂરથી કે ઋતના સદનમાથી અમારા રક્ષણ માટે આવો)

૨૨, ૩ ऋतस्य गर्भम् । ऋ १, १६४, २

૨૨, ૪ स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमाम् । ऋ १०, १२१, १

(એણે આ પૃથ્વીને તેમજ આકાશને ટકાવી રાખેલા છે)

૨૨; ૫ ઋતની કલ્પના હિંદી — ઈરાની યુગ જેટલી જૂની છે

૨૩, ૧ एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि ज्योतिर्वसाना समना पुरस्तात्। ऋतस्य पन्थामन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति। ऋ १, १२४, ३

(શુભ કામનાવાળી અદ્યૌની દીકરી ઉષા જ્યોતિર્મય વસ્ત્ર પહેરીને પૂર્વમા દેખા દે છે. તે ઋતના માર્ગને જાણતી હોય એવી રીતે રસ્તા પર સારી રીતે ચાલે છે, અને દિશા ચૂકતી નથી)

૨૩, ૨. ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीर्ऋतस्य धीतिर्वृजिनानि हन्ति । ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द कर्णा बुधानः शुचमान आयोः ॥ ऋतस्य दृळ्हा धरुणानि सन्ति पुरूणि चन्द्रा वपुषे वपूंषि । ऋतेन दीर्घमिषणन्त पृक्ष ऋतेन गाव ऋतमा विवेशुः ॥ ऋतं येमान ऋतमिद् वनोत्यृतस्य शुष्मस्तुरया उ गव्युः । ऋताय पृथ्वी बहुले गभीरे ऋताय धेनू परमे दुहाते ॥ ऋ ४, २३, ९–१०

(દેહધારી ઋતના બળવાન, આધારભૂત અને આહ્‌લાદક એવા અનેક રૂપો છે ઋતને લીધે સ્તોતાઓ ઘણુ અન્ન ઇચ્છે છે ઋતને લીધે ગાયો ઋતમા પ્રવેશ કરે છે ઋતને વશ કરવા ઇચ્છનાર ઋતની જ ઉપાસના કરે છે ઋતનુ બળ તામડતોબ ગાય ઇચ્છનારુ બને છે ઋતને માટે જ વિસ્તૃત અને ગભીર (દ્યાવાપૃથિવી હસ્તી ધરાવે છે એ બે ઉત્કૃષ્ટ ધેનુઓ — દ્યાવાપૃથિવી — ઋતને માટે જ પોતાનુ દોહન થવા દે છે)

૨૩, ૩ ऋतस्य न पथा नयाऽति विश्वानि दुरिता। ऋ १०, १३३ ६

૨૪, ૧ एष स्य मित्रावरुणा नृचक्षा उभे उदेति सूर्यो अभि ज्मन्। विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च गोपा ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन्॥ ऋ ७, ६०, २

(હે મિત્રાવરુણ! આ પ્રસિદ્ધ સૂર્ય — મનુષ્યોને નિહાળનાર, અંતરિક્ષમા ફરનાર, સર્વ સ્થાવર અને જંગમ વસ્તુઓનુ રક્ષણ કરનાર — દ્યાવાપૃથિવીને લક્ષમા રાખીને, મનુષ્યોમા થતા પુણ્ય અને પાપ જોતો જોતો ઉદય પામે છે)

૨૪, ૨ ઋ ૭, ૬૩

૨૫, ૧ अचित्ती यच्चकृमा दैव्ये जने दीनैर्दक्षैः प्रभूती पूरुषत्वता। देवेषु च सवितर्मानुषेषु च त्वं नो अत्र सुवतादनागसः ॥ ऋ ४, ५४, ३

२९, १ प्र वामन्धांसि मद्यान्यस्थुरर गन्त हविषो वीतये मे। तिरो अर्यो हवनानि श्रुत न ॥ ऋ ७, ६८, २

અશ્વિનો, તમારે માટે આહ્‌લાદજનક અન્ન તૈયાર કર્યું છે તમે

૨૫; ૨. एको दाधार भुवनानि विश्वा । ऋ. १; १५४; २.

૨૫; ૩. त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । ऋ. १; २२; १८.

न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति । उभे ते विद्म रजसी पृथिव्या विष्णो देव त्वं परमस्य वित्से। न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमाप ॥ ऋ. ७; ९९; १-२.

૨૫; ૪. चतुर्भिः साकं नवतिं च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतीँरवीविपत् । बृहच्छरीरो विमिमान ऋक्वभिर्युवाकुमारः प्रत्येत्याहवम् ॥ ऋ. १; १५५; ६.

(વિષ્ણુ ગોળ પૈડાની પેઠે જુદી જુદી ચોરાણુ રીતે ફરે છે. તે વિષ્ણુ વિરાટ શરીરવાળા છે, જુદાં જુદાં અનેક રૂપવાળા છે, તરુણ છે, કુમાર છે. તેમને બોલાવતાંવેંત તે આવે છે.)

૨૫; ૫. वि चक्रमे पृथिवीमेष एतां क्षेत्राय विष्णुर्मनुषे दशस्यन् । ध्रुवासो अस्य कीरयो जनास उरुक्षितिं सुजनिमा चकार ॥ ऋ ७; १००; ४.

૨૬; ૧. 'અશ્વિન્' નો અક્ષરાર્થ છે ઘોડેસવાર.

૨૬; ૨. अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः । विश्वे देवा अदितिः पंच जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ ऋ. १; ८९; १०.

૨૭; ૧. આ અર્થનો લેટિન શબ્દ છે 'ઇગ્નીસ' (Ignis).

૨૭; ૨. यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान । ऋ. २; १२; ३.

(જેણે ચકમકના બે પથ્થરમાંથી અંદર રહેલા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કર્યો.)

૨૭; ૩. ભૃગુ એ એક જાતિસમૂહનું નામ છે.

૨૭; ૪. आमे वह वरुणमिष्टये न इन्द्रं दिवो मरुतो अन्तरिक्षात् । ऋ. १०; ७०; ११.

૨૭; ૫. अग्निं मन्ये पितरमग्निमापिमग्निं भ्रातरं सदमित् सखायम् । ऋ. १०; ७; ३.

૨૮; ૧. જર્નલ ઑફ ધી અમેરિકન ઓરિયેન્ટલ સોસાયટી, ૩; ૨૯૨.

૨૮; ૨. स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया । इन्द्राय पातवे सुतः ॥ ऋ. ९; १; १.

૨૮; ૩. अपाम सोमममृता अभूमागन्म ज्योतिरविदाम देवान् । ऋ. ८;४८;३.

૨૯, ૧ प्र वामन्धासि मद्यान्यस्थुरर गन्त हविषो वीतये मे । तिरो अर्यो हवनानि श्रुत न ॥ ऋ ७, ६८, २

(હે અશ્વિનો, તમારે માટે આહ્લાદજનક અન્ન તૈયાર કર્યું છે તમે મારો હવિ આરોગવા માટે જલદી આવો અમારા શત્રુનું નિમંત્રણ ન સાંભળતા અમારી હાક સાંભળો)

अय विप्राय दाशुषे वाजाँ इयर्ति गोमत । अय सप्तभ्य आ वर वि वो मदे प्रान्ध श्रोण च तारिषद्विवक्षसे ॥ ऋ १० २५, ११.

(આ સોમ વિદ્વાન દાતાને ગાયોવાળુ અન્ન આપે છે તેણે સાત હોતાઓને ઉત્તમ ધન આપ્યુ આંધળા દીર્ઘતમસ્‌ને તેણે આંખો આપી, પાંગળા પરાવૃજને પગ આપ્યા, ને બંનેને તાર્યા તુ ખરેખર મહાન છે)

૨૯, ૨ यत्र ज्योतिरजस्र यस्मिन् लोके स्वर्हितम् ।
तस्मिन् मां धेहि पवमानाऽमृते लोके अक्षिते ॥
यत्र राजा वैवस्वतो यत्रावरोधन दिव ।
यत्रामूर्यह्वतीरापस्तत्र माममृत कृधी ॥
यत्रानुकाम चरण त्रिनाके त्रिदिवे दिव ।
लोका यत्र ज्योतिष्मन्तस्तत्र माममृत कृधी ॥
यत्र कामा निकामाश्च यत्र ब्रध्नस्य विष्टपम् ।
स्वधा च यत्र तृप्तिश्च तत्र माममृत कृधी ॥
यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुद प्रमुद आसते ।
कामस्य यत्राप्ता कामास्तत्र माममृत कृधी ॥
ऋ ९, ११३, ७-११

૨૯, ૩ पितृयाण ऋ १०, २, ७

૨૯, ૪ ऋ १०, १४

૩૦, ૧ माता भूमि पुत्रो अह पृथिव्या । पर्जन्य पिता स उ न पिपर्तु ।
अ १२, १, १२

(ભૂમિ માતા છે, ને હું પૃથ્વીનો પુત્ર છુ પર્જન્ય પિતા છે તે અમારુ પાલન કરો)

३०; २. भूम्यै पर्जन्यपत्न्यै नमोऽस्तु वर्षमेदसे । अ. १२; १; ४२.
(વર્ષાથી જેનું પાલન થાય છે, અને જે પર્જન્યની પત્ની છે, તે ભૂમિને નમસ્કાર.)

३०; ३. यत् पर्जन्यः कृणुते वर्ष्यं १ नभः । ऋ. ५; ८३; ३.

३०; ४. यो विश्वस्य जगतो देव ईशे । ऋ. ७; १०१; २.
यस्मिन् विश्वानि भुवनानि तस्थुः । ऋ. ७; १०१; ४.
आत्मा जगतस्तस्थुषश्च । ऋ. ७; १०१; ६.

३०; ५. भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति । ऋ १; १६४; ५१.

३०; ६. 'ઈંડિયાઃ વૉટ કેન ઈટ ટીચ અસ ?', વ્યાખ્યાન ૬.

३०; ७. હિંદી–ઈરાની યુગમાં પણ ઈન્દ્ર જાણીતો હતો. જુઓ કીથ : 'ધી રિલિજિયન ઍન્ડ ફિલૉસૉફી ઑફ ધી વેદ', વૉ. ૧, પૃ. ૧૩૩.

३१; १. एकराळस्य भुवनस्य राजसि शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।
ऋ. ८; ३७; ३.

जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः । ऋ. ८; ३६; ४.

क्षेमस्य च प्रयुजश्च त्वमीशिषे शचीपत इन्द्र । ऋ. ८; ३७; ५.

विश्वं शृणोति पश्यति । ऋ. ८; ७८; ५.

स मन्युं मर्त्यानामदब्धो न चिकीषते । पुरा निदश्चिकीषते । ऋ ८;७८; ६.
(નિર્ભય ઈન્દ્ર મનુષ્યોનો ક્રોધ દૂર કરે છે. નિંદા શરૂ થતા પહેલાં જ તે ક્રોધને શમાવે છે.)

३१; २. यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान् क्रतुना पर्यभूषयत् ।
यस्य शुष्माद् रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य मह्ना स जनास इन्द्रः ॥ १ ॥
यः पृथिवीं व्यथमानामदृंहद् यः पर्वतान् प्रकुपितॉं अरम्णात् ।
यो अन्तरिक्षं विममे वरीयो यो द्यामस्तभ्नात् स जनास इन्द्रः ॥ २ ॥
यो हत्वाहिमरिणात् सप्त सिन्धून् यो गा उदाजदपधा वलस्य ।
यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान संवृक् समत्सु स जनास इन्द्रः ॥ ३ ॥
यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेति घोरमुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम् ।
सो अर्यः पुष्टीर्विज इवा मिनाति श्रदस्मै धत्त स जनास इन्द्रः ॥ ५ ॥

यस्याश्वास॰ प्रदिशि यस्य गावो यस्य ग्रामा यस्य विश्वे रथास. ।
यः सूर्यं य उषसं जजान यो अपां नेता स जनास इन्द्र ॥ ७ ॥
यस्मान्न ऋते विजयंते जनासो यं युध्यमाना अवसे हवन्ते ।
यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव यो अच्युतच्युत् स जनास इन्द्र ॥ ९ ॥
य शश्वतो मह्येनो दधानानमन्यमानाञ्छर्वा जघान ।
य शर्धते नानुददाति शृध्यां यो दस्योर्हन्ता स जनास इन्द्र ॥१०॥
ऋ २; १२

३१, ३ इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत् पर्वतानाम् ।
ऋ १०, ८९, १०

३१, ४ अहं राजा वरुणो मह्य तान्यसुर्याणि प्रथमा धारयन्त ।
क्रतु सचन्ते वरुणस्य देवा राजामि कृष्टेरुपमस्य वव्रे ॥
अहमिन्द्रो वरुणस्ते महित्वोर्वी गभीरे रजसी सुमेके ।
त्वष्टेव विश्वा भुवनानि विद्वान्त्समैरयं रोदसी धारयं च ॥
अहमपो अपिन्वमुक्षमाणा धारयं दिवं सदन ऋतस्य ।
ऋतेन पुत्रो अदितेर्ऋतावोत त्रिधातु प्रथयद्वि भूम ॥
मा नर स्वश्वा वाजयन्तो मा वृता समरणे हवन्ते ।
कृणोम्याजिं मघवाहमिन्द्र इयर्मि रेणुमभिभूत्योजा ॥
अहं ता विश्वा चकरं नकिर्मा दैव्यं सहो वरते अप्रतीतम् ।
यन्मा सोमासो ममदन्यदुक्थोभे भयेते रजसी अपारे ॥
विदुष्टे विश्वा भुवनानि तस्य ता प्र ब्रवीषि वरुणाय वेध ।
त्वं वृत्राणि शृण्विषे जघन्वान्त्वं वृतॉ अरिणा इन्द्र सिन्धून् ॥
ऋ ४, ४२, २–७

([વરુણ કહે છે] "હું રાજા વરુણ છુ પ્રથમની આ દૈવી શક્તિઓ મને જ અપાઈ છે દેવો વરુણની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલે છે હું સૌથી ઉચ્ચ છત્રનો [ઊંચા આકાશનો] ધણી છુ)

"હું વરુણ તે જ ઇન્દ્ર છુ આ બે વિશાળ, ગભીર, અને સુંદર લોક — ઘાવાપૃથિવી — સર્વ પ્રાણીઓને જાણનાર એવા ત્વષ્ટાની પેઠે મે જોડ્યા છે ને ટકાવી રાખ્યા છે

" વાદળાં પાસે વરસાદ મેં પડાવ્યો છે. મેં દ્યુલોકને ઋતના સ્થાનમાં સ્થાપ્યો છે. મેં ઋતને અનુસરીને ચાલનાર અદિતિપુત્ર થઈને ઋત વડે સૃષ્ટિને ત્રણગણી વિસ્તારી છે."

[ઇન્દ્ર કહે છે :] "ઘોડા પર બેઠેલા, લડવા ઇચ્છનાર લોકો મને અનુસરે છે. સંગ્રામમાં ઘેરાઈ ગયેલા મને જ ધા નાખીને બોલાવે છે. મઘવા—દાનશીલ એવો હું ઇન્દ્ર યુદ્ધ કરું છું, અને પ્રચંડ બળવાળો હોઈ ધૂળ ઉડાડું છું. મેં એ બધાં કામો કર્યાં. મને ન જિતાયેલાને દેવોનું બળ પણ રોકી શકે એમ નથી. સોમરસ અને સૂક્તોનું ગાયન જ્યારે મને આનંદિત કરે છે ત્યારે અપાર એવાં દ્યાવાપૃથિવી કંપે છે."

[ઋષિ કહે છે :] "તમે આ બધાં કામો કર્યાં તે આખું જગત જાણે છે. હે રાજા! તમે હવે તે વરુણને કહી સંભળાવ્યાં. તમને ઇન્દ્રને માણસો વૃત્રના હણનાર તરીકે વખાણે છે. ઘેરાઈ ગયેલાં પાણીને તમે છોડ્યાં છે."

३२; १. आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महेरणाय चक्षसे ॥ यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ॥ तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ॥ ऋ. १०; ९; १-३.

(હે પાણી, તમે સુખદાયક છો; તેથી અન્ન અને પવિત્ર ને રમણીય એવા આત્મજ્ઞાનને માટે મારું રક્ષણ કરો. બાળકનું કલ્યાણ ઇચ્છનારી માતાઓ કરે છે તેમ તમારો જે સૌથી કલ્યાણકારક રસ હોય તે અમને આપો. હે પાણી, જે રોગનો નાશ થવાથી અમને આનંદ થાય તેના નાશ માટે અમે તમારું ગ્રહણ કરીએ છીએ. અમને પ્રજોત્પાદનનું સામર્થ્ય આપો.)

३२; २. अत्राह तद् वहेथे मध्व आहुतिं यमश्वत्थमुपतिष्ठन्त जायवोऽस्मे ते संतु जायवः । साकं गावः सुवते पच्यते यवो न ते वाय उप दस्यन्ति धेनवो नाप दस्यन्ति धेनवः । ऋ. १; १३५; ८.

(સ્વાદિષ્ટ રસની આહુતિ, જે અશ્વત્થની ચોતરફ વિજેતા વિપ્રો બેસે છે તે તરફ તમે આવો. હજી પણ અમારે માટે તે વિજેતા થાઓ. ગાયો એકદમ વિયાય છે. જવનો પુરોડાશ તૈયાર થાય છે. હે વાયુ, ગાયો ક્ષીણ થતી નથી; ગાયો તમારે માટે ઊડી જવાની નથી)

૩૨; ૩. वृत्रा समस्तु सासहदमित्रान्। ऋ. ६; ३३; १.

(યુદ્ધમાં તમે વૃત્ર શત્રુને હરાવ્યો.)

एवा हि जातो असमात्योजाः पुरु च वृत्रा हनति नि दस्यून्। ऋ. ६; २९; ६.

(આ રીતે પ્રગટ થયેલા અસાધારણ પરાક્રમી ઇન્દ્ર વૃત્રને અને દસ્યુઓને હણે છે.)

૩૨; ૪. अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदियानः कृष्णो दशभिः सहस्रैः। आवत् इन्द्रः शच्या धमन्तमप स्नेहितीर्नृमणा अधत्त। ऋ. ८, ९६; १३.

૩૨; ૫. પાછળથી, સાપ, નાગ આદિની, ઊતરતા પ્રકારની પૂજા, અને પાળની ઇન્દ્રની પૂજા, એના કરતાં કૃષ્ણપૂજાને ઊંચુ સ્થાન મળ્યુ. ભગિની નિવેદિતા લખે છે:

" કૃષ્ણ કાળીનાગને જીતે છે ને પોતાના પગલાની નિશાની તેના માથા પર પાડે છે. નવો ભક્તિ સંપ્રદાય, અને સાપ, નાગ આદિની પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી પૂજા, એ બે વચ્ચેનો જે સંઘર્ષ આપણે નાગેશ્વર શિવના સ્વરૂપમાં જોઈ શકીએ છીએ તેજ સંઘર્ષ અહીં પણ દેખાય છે. કૃષ્ણ ગોપ લોકોને ઇન્દ્રની પૂજા છોડી દેવા સમજાવે છે. આવી રીતે તે પરભાર્યું પ્રાચીન વૈદિક દેવોનુ સ્થાન લે છે. હિમાલયના કેટલાક ભાગમાં, વૈદિક દેવો ને કૃષ્ણની વચ્ચે બ્રહ્માએ મેળ મેળવેલું, એ વાતની લોકોને આજે પણ ખબર નથી "

(ફૂટફૉલ્સ ઑફ ઇંડિયન હિસ્ટરી, પૃ. ૨૧૨)

૩૨; ૬. क स्विज्जातः कुत आ बभूव। आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथावशं चरति देव एषः। घोषा इदस्य शृण्विरे न रूपं तस्मै वाताय हविषा विधेम।

ऋ. १०; १६८; ३-४

૩૩; ૧. ' ઇંડિયા: વૉટ કૅન ઇટ ટીચ અસ ?', પૃ ૧૮૦.

૩૩; ૨. मरुतो यद्ध वो बलं जनाँ अचुच्यवीतन। गिरीँरचुच्यवीतन।

ऋ १; ३७; १२.

(હે મરુતો, તમારી પાસે જે બળ છે તેનાથી તમે લોકોને હલાવી નાખ્યા છે, અને પર્વતોને પણ હલાવ્યા છે.)

पिन्वन्त्यपो मरुतः सुदानवः पयो घृतवद् विदथेष्वाभुवः। अत्यं न मिहे वि नयन्ति वाजिनमुत्सं दुहन्ति स्तनयन्तमक्षितम्। ऋ. १; ६४; ६.

(દાની મરુતો — યજ્ઞમાં પ્રભાવશાળી — પાણી જે (વાદળાંનું) ઘટ્ટ દૂધ છે તેને વર્ષાવે છે; મજબૂત ઘોડાને — વાદળને દોરી જતા દેખાય છે; અને ગર્જના કરતા ને અક્ષય એવા ઝરાનું દોહન કરે છે.)

गूहता गुह्यं तमो वि यात विश्वमत्रिणम्। ज्योतिष्कर्ता यदुश्मसि।

ऋ. १; ८६; १०.

(હે મરુતો ! ગુફામાં રહેનાર તિમિરને ઢાંકી રાખો. તમે સર્વ મોટા દાંતવાળા શત્રુને ભગાડી મૂકો. અમે જે જ્યોતિની ઇચ્છા કરીએ છીએ તે તમે પ્રગટ કરો.)

૩૩; ૩. रुद्रस्य मर्याः। ऋ. १; ६४; २.

૩૩; ૪. या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परि क्ष्मया चरति परि सा वृणक्तु नः।

ऋ. ७; ४६; ३.

(હે રુદ્ર ! આકાશમાંથી પડનારું તમારું વીજળીરૂપી હથિયાર પૃથ્વી પર આવે છે તે વેળા તે અમારા પર ન પડશો.)

आरे ते गोघ्नमुत पूरुषघ्नं क्षयद्वीर सुम्नमस्मे ते अस्तु।
मृळा च नो अधि च ब्रूहि देवाधा च नः शर्म यच्छ द्विबर्हाः।

ऋ १; ११४; १०.

(હે વીર પુત્રવાળા રુદ્ર ! તમારું પેલું, ગાયને મારનારું ને માણસને મારનારું, હથિયાર જરા આઘું મૂકો, ને તમારી કૃપા અમારા પર થવા દો. હે દેવ, તમે અમારા પર કૃપા કરો ને અમારો પક્ષ લઇને બોલો. અમને બેવડું સુખ આપો.)

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्र भरामहे मतीः।
यथा शमसद् द्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामे अस्मिन्ननातुरम्।

ऋ. १; ११४; १.

(આ બળવાન, જટાધારી, ને પરાક્રમી પુત્રોવાળા, વીરોના અધિપતિ રુદ્રની આપણે સ્તુતિ કરીએ; જેથી આ ગામમાં બેપગાં ને ચોપગાંનું કલ્યાણ થાય, ને સહુ કોઈ પુષ્ટ ને નીરોગી થાય.)

૩૩; ૫. प्र सत्वरीणामति सिन्धुरोजसा । ऋ. १०; ७५; १.

(વહેનારી નદીઓમાં સિંધુ બળમાં શ્રેષ્ઠ છે.)

૩૩; ૬. प्र णो देवी सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । धीनामवित्र्यवतु ।

ऋ. ६; ६१; ४

(અન્નથી સમૃદ્ધ અને વિચારોને ઉત્તેજન આપનાર સરસ્વતી દેવી, અમારું સારી પેઠે રક્ષણ કરો.)

વાક્‌ને ઉદ્દેશેલા સૂક્ત (૧૦; ૧૨૫) માં આપણે વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલા શબ્દની — વસ્તુમાત્રમાં રહેનારી ને કામ કરનારી શક્તિ, જેના અંતસ્તલમાં મનુષ્યમાત્ર અજાણે વસે છે તેની — કલ્પના જોઈએ છીએ.

૩૩; ૭. अरण्यान्यरण्यान्यसौ या प्रेव नश्यसि ।

कथा ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीरिव विन्दतीइँ ।

ऋ. १०; १४६; १.

(હે અરણ્યાની, તું અરણ્યમાં જ ભરાઈ રહે છે! તું ગામની પૂછપરછ કેમ કરતી નથી? તને બીક નથી લાગતી?)

૩૩; ૮. आयातु वरदा देवी, अक्षरं ब्रह्मसंमितम् ।

तैत्तिरीय आरण्यक १०; ३४; ५२

૩૩; ૯. अभीहि मन्यो तवसस्तवीयान् तपसा युजा वि जहि शत्रून् ।

ऋ. १०; ८३; ३.

(હે મન્યુ, બળવાનમાં બળવાન એવો તું આવ. તપની સહાયતા વડે તું શત્રુઓનો નાશ કર.)

૩૩; ૧૦. श्रद्धां प्रातर्हवामहे श्रद्धां मध्यंदिनं परि ।

श्रद्धां सूर्यस्य निम्रुचि श्रद्धे श्रद्धापयेह नः ॥

ऋ. १०; १५१; ५.

(અમે પ્રાતઃકાળે શ્રદ્ધાને બોલાવીએ છીએ. મધ્યાહ્ને શ્રદ્ધાને બોલાવીએ છીએ. સૂર્ય આથમતી વેળાએ શ્રદ્ધાને બોલાવીએ છીએ હે શ્રદ્ધા, તું અમને શ્રદ્ધાળુ બનાવ)

૩૩; ૧૧. देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुपोष प्रजाः पुरुधा जजान ।
इमा च विश्वा भुवनान्यस्य महद् देवानामसुरत्वमेकम् ॥
ऋ. ३; ५५; १९.

(વિશ્વરૂપ દેવ ત્વષ્ટાએ — એટલે કે સવિતાએ — અનેક પ્રકારની પ્રજા ઉત્પન્ન કરી ને તેનું પોષણ કર્યું આ બધાં ભુવનો એ ત્વષ્ટાનાં જ છે. દેવોનું એ એક અદ્ભુત કામ છે.)

૩૪; ૧. રોથ લખે છે: "જે દેવોનાં નામની સાથે 'પતિ' શબ્દ જોડાયેલો છે તેને પાછળના ગણવા જોઈએ. માણસે વિચાર અને ચિન્તન કરીને એ દેવો નિર્માણ કરેલા." પણ આ વાત બધા દેવોને લાગુ પડતી નથી. સરખાવો વાસ્તોષ્પતિ. આ માહિતી માટે હું અધ્યાપક કીથનો આભારી છું.

૩૪; ૨. त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा नव चासपर्यन् ।
ऋ. ३; ९; ९.

(૩, ૩૩૯ દેવે અગ્નિની પૂજા કરી.)

૩૭; ૧. 'ધી રિલિજિયન ઑફ ધી વેદ', પૃ. ૧૯૯.

૩૮; ૧. विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् ।
सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः ॥
ऋ. १०; ८१; ३.

(તેનાં ચક્ષુ સર્વ બાજુએ છે. તેનાં મુખ સર્વ બાજુએ છે. તેના બાહુ સર્વ બાજુએ છે. તેના પગ સર્વ બાજુએ છે. તે બાહુ અને પાંખો વડે દ્યાવાભૂમિને ઉત્પન્ન કરે છે. એવી રીતે ઉત્પન્ન કરનારો દેવ એક જ છે.)

यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा। यो देवानां नामधा एक एव तं संप्रश्नं भुवना यन्त्यन्या । ऋ. १०; ८२; ३.

(જે આપણો પિતા છે, જનક છે, વિધાતા છે, જે આપણું તેજ જાણે છે, એટલું જ નહીં પણ સર્વ ભુવનોને જાણે છે, જે દેવોનાં પણ નામ પાડનારો એક ને અદ્વિતીય છે, તેને વિષે આખું જગત પ્રશ્ન કરે છે કે તે કોણ છે?)

परो दिवा पर एना पृथिव्या परो देवेभिरसुरैर्यदस्ति । कं स्विद् गर्भं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवाः समपश्यन्त विश्वे । ऋ. १०; ८२; ५

(જે આકાશની પાર, આ પૃથ્વીની પાર, દેવ અને અસુરોની પાર છે, તેણે — વિશ્વકર્માએ — પાણીમાં ગર્ભ મૂકયો ત્યારે બધા દેવો નિહાળી રહ્યા.)

૩૮; ૨. ऋ. ૧૦; ૭૨.

૩૮; ૩. आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिः। ऋ. ૧૦; ૮૫; ૪૩.

(પ્રજાપતિ અમારે માટે પ્રજા ઉત્પન્ન કરો.)

आ सिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते। ऋ. ૧૦; ૧૮૪; ૧.

प्रजापतिः प्रजा असृजत। स ऊर्ध्वेभ्य एव प्राणेभ्यो देवानसृजत।

श. ब्रा. ૧૦; ૧; ૩; ૧.

(પ્રજાપતિએ પ્રાણીમાત્રને ઉત્પન્ન કર્યાં. તેણે પોતાના શ્વાસોચ્છ્વાસમાંથી જ દેવોને ઉત્પન્ન કર્યા.)

વળી જુઓ શ. બ્રા. ૬; ૬; ૮; ૧–૧૪.

૩૮; ૪. हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्।

ऋ. ૧૦; ૧૨૧; ૧.

(શરૂઆતમાં ભૂતમાત્રનો એક પતિ હિરણ્યગર્ભ હતો.)

૩૯; ૧. ऋ. ૧; ૨૪; ૧૦. જુઓ પૃ. ૧૦૩, લીટી ૨૦.

कतरा पूर्वा कतरापरायोः कथा जाते कवयः को वि वेद।
विश्वं त्मना बिभृतो यद्ध नाम वि वर्तेते अहनी चक्रियेव॥ ऋ. ૧; ૧૮૫; ૧.

(હે કવિઓ! આ બે — રાત અને દિવસ — માં પહેલું કોણ, ને પછીનું કોણ? આ બે કેવી રીતે પેદા થયાં એ કોણ જાણે છે? આ દિવસ અને રાત, જે પોતા વડે વિશ્વને ટકાવી રાખે છે, તે રથની પેઠે એક પછી એક આવ્યાં કરે છે.)

૩૯; ૨. कस्मै देवाय हविषा विधेम। ऋ. ૧૦; ૧૨૧.

૩૯; ૩. श्रद्धे श्रद्धापयेह नः। ऋ. ૧૦; ૧૫૧; ૫.

(હે શ્રદ્ધા, અમને શ્રદ્ધાળુ બનાવ.)

૩૯; ૪. वि हि सोतोरसृक्षत नेन्द्रं देवममंसत। ऋ. ૧૦; ૮૬; ૧.

(સોમ માટે યજ્ઞ કરાવવા બેસાડેલા સ્તોતાઓએ ઈન્દ્રદેવની સ્તુતિ કરી નહીં.)

વળી જુઓ ऋ. ७; १००–३; तथा २; १२; ५.

૪૦; ૧. को ददर्श प्रथमं जायमानमस्थन्वन्तं यदनस्था बिभर्ति । भूम्या असुरसृगात्मा क स्वित् को विद्वांसमुप गात् प्रष्टुमेतत् । ऋ. १; १६४; ४.

૪૧; ૧. एजद् ध्रुवं पत्यते विश्वमेकं चरत् पतत्रि विषुणं वि जातम् ।
ऋ. ३; ५४, ८.

૪૧; ૨. एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ।
ऋ. १; १६४; ४६.

૪૧; ૩. न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत् प्रकेतः । आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किं चनास । ऋ. १०; १२९; २.

(તે વેળાએ નહોતું મૃત્યુ કે નહોતું અમૃત. રાતદિવસનો ભેદ કળવાનું કશું સાધન નહોતું. જે કંઈ હતું તે એકલું જ સ્વધા વડે, એટલે કે પોતાની શક્તિ વડે, વાયુ સિવાય શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતું હતું. તેના સિવાય બીજું કશું જ ન હતું.)

૪૨; ૧. यो देवेष्वधिदेव एक आसीत् । ऋ. १०; १२१; ८.

(જે એક હોઈ દેવોમાં અધિદેવ હતો.)

न तं विदाथ य इमा जजान । ऋ. १०; ८२; ७.

पाकः पृच्छामि मनसाविजानन् देवानामेना निहिता पदानि । अचिकित्वाश्चिकितुषश्चिदत्र कवीन् पृच्छामि विद्मने न विद्वान् । ऋ. १; १६४; ५–६.

૪૨; ૨. सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति ।
ऋ. १०; ११४; ५.

माहाभाग्याद्देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते । यास्क—निरुक्त ७; १.

(મહાઐશ્વર્યને કારણે એક જ આત્મતત્ત્વની બહુ પ્રકારે સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.)

૪૩; ૧. 'આઉટલાઈન્સ ઑફ ઇન્ડિયન ફિલોસોફી', પૃ. ૧૩.

૪૩; ૨. 'સિક્સ સિસ્ટિમ્સ ઑફ ઇંડિયન ફિલોસૉફી', પૃ. ૫૧, ૫૨.

૪૬; ૧. ऋतं च सत्यं चाभीद्धात् तपसोऽध्यजायत। ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः। समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत। अहोरात्राणि विदधद् विश्वस्य मिषतो वशी। सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्। दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः। ऋ. १०; १९०; १–३.

(તે પછી તરત જ તપમાંથી ઋત અને સત્યને ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યાં. તેમાંથી રાત્રીનો જન્મ થયો; ને રાત્રીમાંથી સમુદ્રનો. સમુદ્રમાંથી સંવત્સરનો જન્મ થયો. આંખના પલકારા કરનાર પ્રાણીમાત્રના અધિપતિએ દિવસ અને રાત પેદા કર્યાં. તેણે પહેલાંની પેઠે સૂર્ય તથા ચન્દ્રને, તેમજ દ્યુલોક, પૃથ્વી, અંતરિક્ષ તથા સ્વર્ગને પણ પેદા કર્યાં.)

૪૭; ૨. ઋ. ૧૦; ૧૬૮.

૪૭; ૩. असतः सदजायत। ऋ. १०; ७२; ३

(અસતમાંથી સત્ ઉત્પન્ન થયું.)

ઋગ્વેદમાં, જ્યાં સૃષ્ટિનો સર્જનક્રમ ને તેની સ્વરૂપરચના જણાવવાનો મુખ્ય હેતુ છે, ત્યાં 'સત્' નો અર્થ દૃશ્ય અથવા ઇન્દ્રિયગોચર જગત છે; અને 'અસત્' નો અર્થ વર્તમાન વિશ્વવ્યવસ્થાની પૂર્વેની અવ્યાકૃત અવસ્થા છે. જુઓ તૈત્તિરીયોપનિષદનું નીચેનું વચન:

असद्वा इदमग्र आसीत्। ततो वै सदजायत। २; ७.

અહીં સત્ એટલે કે નામરૂપવાળું જગત અસતમાંથી ઉત્પન્ન થયું એમ કહ્યું છે.

૪૮; ૧. अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः परि। अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्ष या दुहिता तव। ऋ. १०; ७२; ४–५.

(અદિતિમાંથી દક્ષ ઉત્પન્ન થયો; અને દક્ષમાંથી અદિતિ ઉત્પન્ન થઈ. હે દક્ષ, તારી જે દીકરી હતી તે અદિતિ જ હતી.)

૪૮; ૨. धीरा त्वस्य महिना जनूंषि वि यस्तस्तंभ रोदसी चिदुर्वी। प्र नाकमृष्वं नुनुदे बृहन्तं द्विता नक्षत्रं पप्रथच्च भूम। ऋ. ७; ८६; १.

(જે વરુણે વિશાળ દ્યાવાપૃથિવીને પોતપોતાને સ્થાને સ્થિર કર્યાં

જન્મ ઘણો મહત્ત્વવાળો છે. કેમકે તેણે જ મહાન સૂર્યને અને રમણીય નક્ષત્રને ગતિ આપી ને પૃથ્વીને વિશાળ બનાવી.)

दाधार यः पृथिवीं द्यामुतेमां जजान सूर्यमुषसं सुदंसाः। ऋ. ३; ३२; ८.

(એ પરાક્રમી ઈન્દ્રે દ્યાવાપૃથિવીને ધારણ કર્યાં, ને સૂર્ય તથા ઉષાને ઉત્પન્ન કર્યાં.)

यतो भूमिं जनयन् विश्वकर्मा वि द्याम्। ऋ. १०; ८१; २.

(વિશ્વકર્માએ ભૂમિ અને દ્યુલોકને ઉત્પન્ન કર્યાં.)

ब्रह्मणस्पतिरेता सं कर्मार इवाधमत्। ऋ. १०; ७२; २.

(બ્રહ્મણસ્પતિ કે અદિતિએ કુંભારની પેઠે આ દેવોને પેદા કર્યા.)

स (हिरण्यगर्भः) दाधार पृथिवीं द्यामुतेमाम्। ऋ. १०; १२१; १.

(તેણે પૃથ્વી અને દ્યુલોકને ઉત્પન્ન કરીને તેમનું રક્ષણ કર્યું.)

૪૮; ૩. किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः।
ऋ. १०; ३१; ७. ऋ. १०; ८१; ४.

(જેમાંથી દ્યાવાપૃથિવી ઉત્પન્ન થયાં તે વન કયું ને તે વૃક્ષ કયું?)

૪૮; ૪. જુઓ તૈ. ब्रा.

૪૮; ૫. ऋ. १०; १२३; १.

૪૯; ૧. સરખાવો:

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः॥
ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तो व्यंजयन्निदम्।
महाभूतादि वृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः॥
योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः।
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्बभौ॥
सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः।
अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत्॥
मनुस्मृति १; ५-८.

(આ જે કંઈ હતું તે તિમિરરૂપ, ઓળખાય નહીં એવું, લક્ષણ વિનાનું, જેને વિષે તર્ક ન ચલાવી શકાય એવું, ને અવિજ્ઞેય હતું. જાણે બધી બાજુએથી સૂઈ ગયેલું હોય એવું હતું. પછી અવ્યક્ત, ને અપ્રતિહત સામર્થ્યવાળા, એવા ભગવાન સ્વયંભૂ પ્રગટ થયા. તેમણે તિમિરને હઠાવી કાઢ્યું ને આ મહાભૂતો વગેરેને પ્રગટ કર્યાં. એ જે પરમાત્મા ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય નહોતા, જે સૂક્ષ્મ, અવ્યક્ત, સનાતન, સર્વભૂતમય ને અચિન્ત્ય હતા, તે જાતે પ્રગટ થયા. તેમણે ધ્યાન ધરીને, પોતાના શરીરમાંથી અનેકવિધ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની ઈચ્છાથી, શરૂઆતમાં પાણી પેદા કર્યું, અને તેમાં બીજ મૂક્યું.)

प्रजापतिर्वा एकोऽग्रेऽतिष्ठत् नारमतैकः स आत्मानमभिध्यायद् बह्वीः प्रजा असृजत्। मैत्रायण्युपनिषद् २; ५.

(શરૂઆતમાં પ્રજાપતિ એકલા હતા. તેમને ચેન પડ્યું નહીં. તેમણે પોતાના મનમાં ધ્યાન ધર્યું, ને ઘણી પ્રજા ઉત્પન્ન કરી.)

૪૯; ૨. [મૂળ અંગ્રેજીમાં આ સંદર્ભ આપવામાં સરતચૂક થયેલી છે. આ અવતરણ ક્યાંથી લીધેલું છે તે શોધી શકાયું નથી. —અનુવાદક]

૫૦; ૧. नासदासीन्नो सदासीत् तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यत्।
किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्नम्भः किमासीद् गहनं गभीरम्॥
न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत् प्रकेतः।
आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किं चनास॥
तम आसीत् तमसा गूळ्हमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम्।
तुच्छ्येनाभ्वपिहितं यदासीत् तपसस्तन्महिनाजायतैकम्॥
कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत्।
सतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा॥
तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषामधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३त्।
रेतोधा आसन् महिमान आसन् त्स्वधा अवस्तात् प्रयतिः परस्तात्॥
को अद्धा वेद क इह प्र वोचत् कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः।
अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाऽथा को वेद यत आबभूव॥
इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न।
यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन् त्सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद॥
ऋ. १०; १२९.

વળી જુઓ શ. બ્રા. ૧૦; ૫; ૩; ૧.

૫૦; ૨. तस्माद्धान्यन्न परः किं चनास । ऋ. ૧૦; ૧૨૯; ૨.

૫૧; ૧. એક જાણવા જેવી હકીકત એ છે કે ગ્રીક દેવસૃષ્ટિમાં કામને મળતો જે ઇરોસ દેવ છે તેને સૃષ્ટિસર્જનની સાથે સંબન્ધ છે એવી ગ્રીક કલ્પના છે. પ્લેટો 'સિંપોસિયમ' માં કહે છે: "ઇરોસને માતપિતા ન હતાં. તેમ કોઈ અન્ય લોકોએ કે કોઈ પણ કવિએ કહ્યું નથી કે તેને માતપિતા હતાં." ઍરિસ્ટૉટલના મત પ્રમાણે ઇશ્વર એ કામનાના વિષયરૂપે વિચરે છે.

૫૨; ૧. આની સાથે સરખાવો બાઈબલના 'સૃષ્ટિસર્જન'ના અધ્યાયનાં વચનો: "સાગરના પૃષ્ઠભાગ પર અંધકાર હતો; ને પાણીની સપાટી પર ઇશ્વરનો આત્મા વિહરતો હતો." વળી જુઓ ઋગ્વેદના દસમા મંડળનાં સૂક્ત ૧૨૧ ને ૭૨.

ઑરફીક સંપ્રદાયમાં જણાવેલા વિશ્વોત્પત્તિના ક્રમમાં એ કલ્પના મળે છે કે આરંભમાં આદિજળ હતું, તેમાંથી 'અંડ' ઉત્પન્ન થયું, ને તેમાંથી પ્રથમ પ્રાણી — દેવ ફેનીસ — ઉત્પન્ન થયું. જુઓ નીલ્સન: 'એ હિસ્ટરી ઑફ ગ્રીક રિલિજિયન', પૃ. ૭૩.

૫૩; ૧. આની સાથે સરખાવો પ્લેટોએ 'ટિમિયસ'ના અધ્યાયમાં વાપરેલી 'ડેમીઅર્જ'ની કલ્પના. વળી ડગલસ ફૉસેટે તેનાં બે પુસ્તક 'ધી વર્લ્ડ ઍઝ ઇમેજિનેશન' અને 'ડિવાઇન ઇમેજિનિંગ' માં રજૂ કરેલો 'સર્જનાત્મક કલ્પનાશક્તિ'નો ખ્યાલ પણ આની સાથે સરખાવી શકાય.

૫૩; ૨. इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते । ऋ. ૬; ૪૭; ૧૮.

૫૩; ૩. प्रादेवीर्मायाः सहते दुरेवाः शिशीते शृंगे रक्षसे विनिक्षे ।

ऋ. ૫; ૨; ૯.

(તે દુર્ગમ રાક્ષસી માયાનું નિરસન કરે છે, ને રાક્ષસોના નાશને માટે પોતાનાં શિંગડાં — જ્વાળાઓ — તીક્ષ્ણ બનાવે છે.)

प्रजां विश्वस्य बृसयस्य मायिनः । ऋ. ૬; ૬૧; ૩.

(માયાવાળા — કપટી — બૃસયના દીકરા વૃત્રને તમે હાર કરો.)

दिन्द्राहन् प्रथमजामहीनामान्मायिनाममिनाः प्रोत मायाः । ऋ. ૧; ૩૨; ૪.

(હે ઇન્દ્ર ! અહિઓમા જે સૌથી મોટો તેને તમે માર્યો, અને એ માયાવીની માયાઓનો પણ નાશ કર્યો)

यदेदद्वीरसहिष्ट माया । ऋ ७, ९८, ५

(ઇન્દ્રે રાક્ષસી માયાનો નાશ કર્યો)

त्वष्टा माया वेदपसामपस्तम । ऋ १० ५३, ९

(કુશળમા કુશળ એવા ત્વષ્ટા બધી માયાઓ — કારીગરીઓ — જાણે છે)

૫૩, ૪ मायेन् सा ते यानि युद्धान्याहु । १०, ५४, २

(તેઓ તમારા યુદ્ધના જે વર્ણન કરે છે તે માયા છે — ખોગ છે)

૫૪, ૧ મેકડોનેલ, 'વેદિક રીડર', પૃ ૨૦૭ વેદકાળના કેટલાક વિચારકો પ્રત્યક્ષ અનુભવગોચર જગતના આદિકારણ તરીકે સત્ અથવા અસત્‌ને માને છે કદાચ એમાથી જ પાછળના ન્યાયદર્શનના સત્કાર્યવાદ ને અસ કાર્યવાદ એ બે વાદ નીકળ્યા હશે સત્કાર્યવાદ એટલે કારણમા કાર્યનો અંતર્ભાવ અસત્કાર્યવાદ એટલે કારણમા કાર્યનો અંતર્ભાવ ન હોવો તે

૫૪, ૨ यत् पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत । ऋ. १०, ९०, ६

(એ પુરુષરૂપી હવિ વડે દેવોએ યજ્ઞ કર્યો)

૫૪, ૩ पुरुष एवेद सर्व यद् भूत यच्च भव्यम् । ऋ १०, ९०, २

૫૬, ૧ ઓલ્ડનબર્ગ 'એનશન્ટ ઇંડિયા', પૃ ૭૧

૫૬, ૨ ગિલબર્ટ મરે 'ફોર સ્ટેઇજીસ ઑફ ગ્રીક રિલિજિયન', પૃ ૮૮

૫૭, ૧ जगृम्भा ते दक्षिणमिन्द्र हस्त वसूयवो वसुपते वसूनाम् । विद्मा हि त्वा गोपतिं शूर गोनामस्मभ्य चित्र वृषण रयिं दा । ऋ १०, ४७, १

(હે ધનપતિ ઇન્દ્ર, અમે ધનની ઇચ્છાવાળા હોઈ તમારી આગળ જમણો હાથ લાંબો કરીએ છીએ હે શૂર, તમે અનેક ગાયમગદના માલિક છો એ અમે જાણીએ છીએ માટે અમને ભરપૂર ને આશ્ચર્યકારક ધન આપો)

वयमिन्द्र त्वे सचा वय त्वाभि नोनुम । अस्माँ अस्माँ इदुदव । ऋ ४, ३२, ४

વળી જુઓ શ ब्रा ૧૦, ૫, ૩, ૧

૫૦, ૨ तस्माद्धान्यन्न पर किं चनास । ऋ ૧૦, ૧૨૯, ૨

૫૧, ૧ એક જાણવા જેવી હકીકત એ છે કે ગ્રીક દેવસૃષ્ટિમા કામને મળતો જે ઇરોસ દેવ છે તેને સૃષ્ટિસર્જનની સાથે સબન્ધ છે એવી ગ્રીક કલ્પના છે પ્લેટો 'સિપોસિયમ' મા કહે છે "ઇરોસને માતપિતા ન હતા તેમ કોઈ અજ્ઞ લોકોએ કે કોઈ પણ કવિએ કહ્યુ નથી કે તેને માત પિતા હતા" ઍરિસ્ટોટલના મત પ્રમાણે ઈશ્વર એ કામનાના વિષયરૂપે વિચરે છે

૫૨, ૧ આની સાથે સરખાવો બાઇબલના 'સૃષ્ટિસર્જન'ના અધ્યાયના વચનો "સાગરના પૃષ્ઠભાગ પર અન્ધકાર હતો, ને પાણીની સપાટી પર ઈશ્વરનો આત્મા વિહરતો હતો" વળી જુઓ ઋગ્વેદના દસમા મડળના સૂક્ત ૧૨૧ ને ૭૨

ઓરફીક સપ્રદાયમા જણાવેના વિશ્વોત્પત્તિના ક્રમમા એ કલ્પના મળે છે કે આરભમા આદિજળ હતુ, તેમાથી 'અડ' ઉત્પન્ન થયુ, ને તેમાથી પ્રથમ પ્રાણી — દેવ ફેનીસ — ઉત્પન્ન થયુ જુઓ નીનસન 'એ હિસ્ટરી ઑફ ગ્રીક રિલિજ્યિન', પૃ ૭૩

૫૩, ૧ આની સાથે સરખાવો પ્લેટોએ 'ટિમિયસ'ના અધ્યાયમા વાપરેલી 'ડેમીઅર્જ'ની કલ્પના વળી ડગ્લસ ફ્રૅમેટે તેના બે પુસ્તક 'ધી વર્ડ ઍઝ ઇમેજિનેશન' અને 'ડિવાઇન ઇમેજિનિંગ' મા રજૂ કરેલ 'સર્જનાત્મક કલ્પનાશક્તિ'નો ખ્યાલ પણ આની સાથે સરખાવી શકાય

૫૩, ૨ इन्द्रो मायाभि पुरुरूप ईयते । ऋ ૬, ૪૭ ૧૮

૫૩, ૩ प्रादेवीमाया सहते दुरेवा शिशीते शृगे रक्षसे विनिक्षे ।

ऋ ५ २ ९

(તે દુર્ગમ રાક્ષસી માયાનુ નિરસન કરે છે, ને રાક્ષસોના નાશને માટે પોતાના શિગડા — જ્વાળાઓ — તીક્ષ્ણ બનાવે છે)

प्रजां विश्वस्य वृसयस्य मायिन । ऋ ૬, ૬૧ ૩

(માયાવાળા — કપટી — બૃસયના દીકરા વૃત્રને તમે હાર કરો)

यदिन्द्राहन् प्रथमजामहीनामान्मायिनाममिना प्रोत माया । ऋ १, ३२ ४

(હે ઇન્દ્ર ! અહિઓમાં જે સૌથી મોટો તેને તમે માર્યો, અને એ માયાવીની માયાઓનો પણ નાશ કર્યો.)

यद्देवीरसहिष्ट मायाः । ऋ. ૭; ૬૮; ૫.

(ઇન્દ્રે રાક્ષસી માયાનો નાશ કર્યો.)

त्वष्टा माया वेदपसामपस्तमः । ऋ. ૧૦; ૫૩; ૬.

(કુશળમાં કુશળ એવા ત્વષ્ટા બધી માયાઓ — કારીગરીઓ — જાણે છે.)

૫૩; ૪. मायेत् सा ते यानि युद्धान्याहुः । ૧૦; ૫૪; ૨.

(તેઓ તમારા યુદ્ધનાં જે વર્ણન કરે છે તે માયા છે — ખોટાં છે.)

૫૪; ૧. મૅકડોનેલ, 'વૈદિક રીડર', પૃ. ૨૦૭. વેદકાળના કેટલાક વિચારકો પ્રત્યક્ષ અનુભવગોચર જગતના આદિકારણ તરીકે સત્ અથવા અસત્‌ને માને છે. કદાચ એમાંથી જ પાછળના ન્યાયદર્શનના સત્કાર્યવાદ ને અસત્કાર્યવાદ એ બે વાદ નીકળ્યા હશે. સત્કાર્યવાદ એટલે કારણમાં કાર્યનો અંતર્ભાવ. અસત્કાર્યવાદ એટલે કારણમાં કાર્યનો અંતર્ભાવ ન હોવો તે.

૫૪; ૨. यत् पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत । ऋ. ૧૦; ૬૦; ૬.

(એ પુરુષરૂપી હવિ વડે દેવોએ યજ્ઞ કર્યો.)

૫૪; ૩. पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भव्यम् । ऋ. ૧૦; ૬૦; ૨.

૫૬; ૧. ઓલ્ડનબર્ગ : 'એનશન્ટ ઈંડિયા', પૃ. ૭૧.

૫૬; ૨. ગિલબર્ટ મરે : 'ફોર સ્ટેઇજીસ ઑફ ગ્રીક રિલિજિયન', પૃ. ૮૮.

૫૭; ૧. जगृम्भा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तं वसूयवो वसुपते वसूनाम् । विद्मा हि त्वा गोपतिं शूर गोनामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः । ऋ. ૧૦; ૪૭; ૧.

(હે ધનપતિ ઇન્દ્ર, અમે ધનની ઇચ્છાવાળા હોઈ તમારી આગળ જમણો હાથ લાંબો કરીએ છીએ. હે શૂર, તમે અનેક ગાયબળદના માલિક છો એ અમે જાણીએ છીએ. માટે અમને ભરપૂર ને આશ્ચર્યકારક ધન આપો.)

वयमिन्द्र त्वे सचा वयं त्वाभि नोनुमः । अस्माँ अस्माँ इदुदव । ऋ. ૪; ૩૨; ૪.

(હે ઇન્દ્ર, અમે તમારી સાથે એકરૂપ થયા છીએ ને ફરીફરી તમારી સ્તુતિ કરીએ છીએ. તમે અમારું જ રક્ષણ કરો.)

ये स्तोतृभ्यो गोअग्रामश्वपेशसमग्ने रातिमुपसृजन्ति सूरयः । अस्मांच तांश्च प्र हि नेषि वस्य आ बृहद् वदेम विदथे सुवीराः । ऋ. २; १; १६.

(હે અગ્નિ, જે દાતાઓ સ્તોતાઓને ગાય ઘોડા વગેરે દક્ષિણામાં આપે છે તે દાતાઓને અને અમને ઋત્વિજોને તમે શ્રેષ્ઠ સ્થાનમાં લઈ જાઓ. અમે સુપુત્રોવાળા થઈને સભામાં મોટેથી બોલીએ.

स नो वृष्टिं दिवस्परि स नो वाजमनर्वाणम् । स नः सहस्रिणीरिषः ।

ऋ. २; ६; ५.

(તે અગ્નિ જ અમારે માટે આકાશમાંથી વૃષ્ટિ કરે છે. તે જ અમને ઘણું બળ આપો, તથા હજાર જાતનાં અન્ન આપો.)

एवा न इन्द्र वार्यस्य पूर्धि प्र ते महीं सुमतिं वेविदाम । इषं पिन्व मघवद्भ्यः सुवीरां यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः । ऋ. ७; २४; ६.

(હે ઇન્દ્ર, તમે અમને શ્રેષ્ઠ ધનથી પરિપૂર્ણ બનાવો. તમારી કૃપા અમને જરૂર પ્રાપ્ત થશે. અમને દાતાઓને પરાક્રમી પુત્રાદિ અને અન્ન આપો. અમારું કલ્યાણ અને રક્ષણ કરો.)

५७; २. त्वां जना मम सत्येष्विन्द्र संतस्थाना वि ह्वयन्ते समीके । अत्रा युजं कृणुते यो हविष्मान् नासुन्वता सख्यं वष्टि शूरः । ऋ. १०; ४२; ४.

(હે ઇન્દ્ર, લોકો તમને યુદ્ધમાં બોલાવે છે. યુદ્ધમાં વિજય મેળવનારા લોકો પણ તમને બોલાવે છે. જે માણસ હવિ તૈયાર રાખે છે તેની સાથે ઇન્દ્ર મૈત્રી કરે છે; સોમ તૈયાર ન રાખનારની સાથે શૂર ઇન્દ્ર સખ્ય કરતા નથી.)

५७; ३. द्वे स्रुती अशृणवं पितॄणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदं विश्वमेजत् समेति यदन्तरा पितरं मातरं च । ऋ. १०; ८८; १५.

(દેવોનો અને પિતૃઓનો એમ બે માર્ગ મેં સાંભળ્યા છે. આ જે જગત દ્યાવાપૃથિવીમાં સમાસ પામેલું છે તે કાં તો દેવયાનથી અથવા પિતૃયાનથી જાય છે.)

नाकस्य पृष्ठे अधि तिष्ठति श्रितो य पृणाति स ह देवेषु गच्छति ।

ऋ १, १२५, ५.

(જે દક્ષિણા આપે છે તે સ્વર્ગને શિખરે પહોંચે છે, તે દેવોની વચ્ચે જાય છે — અર્થાત્ પોતે જ દેવ બને છે)

उच्चा दिवि दक्षिणावन्तो अस्थुर्ये अश्वदा सह ते सूर्येण । हिरण्यदा अमृतत्व भजन्ते वासोदा सोम प्र तिरन्त आयु । ऋ १०, १०७, २

(દક્ષિણા આપનારા ઉપર સ્વર્ગમા જાય છે ઘોડા આપનારા સૂર્યની સાથે વસે છે સોનુ આપનારા અમર બને છે વસ્ત્ર આપનારા સોમ પ્રાપ્ત કરે છે આ બધુ આયુષ્યમા વધારો કરે છે)

स गच्छस्व पितृभि स यमेनेष्टापूर्तेन परमे व्योमन् । हित्वायावद्य पुनरस्तमेहि स गच्छस्व तन्वा सुवर्चा । ऋ १०, १४, ८

(પિતૃઓને જઈને મળ યમને મળ ઊંચા વ્યોમમા તારા ઇષ્ટ અને પૂર્તને ભેળો થા એ નકામુ સ્થળ છોડી ફરી ઘરમા આવ, અને તેજસ્વી શરીરથી સયુક્ત થા)

'ઇષ્ટ' (યજ્ઞમા આપેલુ) અને 'પૂર્ત' (પુરોહિતોને દાનરૂપે આપેલુ) ની કલ્પનાઓમા પાછળના કર્મકાડના અકુરો રહેલા છે 'ઇષ્ટાપૂર્ત'ને સ્વતત્ર દેહરૂપે અસ્તિત્વ છે, ને આપણે મરણ પછી તેની સાથે ભળી જઈએ છીએ આપણા ધર્મકાર્યો વડે આપણને જે પુણ્યપાપ પ્રાપ્ત થાય તે ઇષ્ટાપૂર્ત કર્મના સિદ્ધાન્ત પર આ કલ્પનાની ઘણી અસર પડેલી છે

૫૭, ૪ स नो मह्या अदितये पुनर्दात् पितर च दृशेय मातर च ।

ऋ १, २४, २

(એ જ મને ફરી અદિતિ પાસે લઈ જશે એને પ્રતાપે જ હુ માતપિતાને જોઈશ)

૫૮, ૧ ઋ મડલ ૨ તથા ૬

૫૮, ૨. अधा चन श्रद् दधति त्विषीमत इन्द्राय । ऋ १, ५५ ५

(એ દીપ્તિમાન ઇન્દ્ર પર લોકો શ્રદ્ધા રાખે છે)

श्रद्दित ते महत इन्द्रियाय । ऋ १, १०४, ६

(તમારા મહાન સામર્થ્ય પર અમને શ્રદ્ધા છે)

૫૮, ૩ “હોમરના કાવ્યોમા કર્મકાડ સાદો ને એકધારો છે તેમા પ્રાર્થનાની સાથે દાણા છટાય છે, ને પછી પશુને યજ્ઞાગ્નિમા હોમનામા આવે છે એના માંસનો અમુક ભાગ ઉપાસકો ચાખે છે, ને તે અગ્નિમા નાખી દેવોને અર્પણ કરનામા આવે છે બાકીનો, પુષ્કળ દારૂની સાથે, મિજબાનીની તરીકે ખનાય છે” (હેરીસન ‘સ્ટેડીઝ ઓફ ગ્રિશિયન લાઇફ્’, પૃ ૮૭–૮) ભારતવર્ષમાં અગ્નિ એ યજ્ઞનો મુખ્ય દેવ છે પ્રાચીન ગ્રીસમા પણ તેમ જ છે અગ્નિ પૃથ્વી પરથી હવિ સ્વર્ગવાસી દેવો પાસે લઈ જાય છે આ બધી વસ્તુઓમા ભારતવર્ષની કશી વિશેષતા છે એવુ નથી

૫૮, ૪ शुन शेपो यमहद् गृभीत सो अस्मान् राजा वरुणो मुमोक्तु । शुन शेपो ह्यवद् गृभीतस्त्रिष्वादित्य द्रुपदेषु वद्ध । अवैनं राजा वरुण ससृज्याद् विद्वाँ अदब्धो वि मुमोक्तु पाशान् । ऋ १, २४, १२–३

(બધનમા પડેના શુન શેપે જેમને ધા નાખી હતી તે વરુણ રાજા અમને મુક્ત કરો ત્રણ ખીને બાધેના શુન શેપે અદિતિપુત્ર વરુણને પ્રાર્થના કરી હતી કે ‘વિદ્વાન અને કોઈથી ન હરાવી શકાય એવા વરુણ રાજા મારા પાશ છેદીને મને મુક્ત કરો ’)

૫૮; ૫ ઋગ્વેદ મડળ ૨, ૩, ૬, ૭

૫૮, ૬ सामवेद २, ९, २

૫૮, ૭ ऋ ६, २ જુઓ પુરુરવાની કથા

૫૯, ૧ ये सत्यासो हविरदो हविष्पा इन्द्रेण दवै सरथ दधाना । आग्ने याहि सहस्र देववन्दै परै पूर्वै पितृभिर्घर्मसद्भि । ऋ १०, १५, १०

(સત્ય, હવિ ખાનારા ને હવિ પીનારા, એવા જે પિતૃઓ છે તે ઇન્દ્ર અને દેવોની સાથે એક રથમા બેઠેલા છે હે અગ્નિ, એ પિતૃઓ સાથે તમે આવો હજારો સ્તોત્રોએ તમારુ સ્તવન કર્યું છે શ્રેષ્ઠ એવા અમારા યજ્ઞસ્થ પૂર્વજોએ તમને વર્ણવેના છે)

૫૯, ૨ બિહારીનાથ ‘ધી વેદઝ’, પૃ ૧૦૧

૫૯, ૩ ऋ ७, ८६, ६ જુઓ પાછળ પૃ ૧૦૬

क्व १ त्यानि नौ सख्या बभूवुः सचावहे यदवृकं पुरा चित्।
बृहन्तं मानं वरुण स्वधावः सहस्रद्वारं जगमा गृहं ते॥
य आपिर्नित्यो वरुण प्रियः सन् त्वामागांसि कृणवत् सखा ते।
मा त एनस्वन्तो यक्षिन् भुजेम यन्धि ष्मा विप्रः स्तुवते वरूथम्॥

ऋ. ७; ८८; ५–६.

(હે વરુણ, પહેલાંનું આપણું સખ્ય ક્યાં ગયું? પહેલાં આપણું જે અત્યંત ગાઢ સખ્ય હતું તે અમારે જોઈએ છે. હે સંપત્તિમાન વરુણ, તમારા હજાર દ્વારવાળા ને સહુનો સમાસ કરનારા ઘરમાં હું આવું છું. હે વરણ, જે તમારો કાયમનો પોતીકો છે, ને જેણે તમારો પ્રિય હોવા છતાં તમારો અપરાધ કર્યો છે તેને તમે તમારો સખા માનો. તમે જ્ઞાની છો. એટલે અમને સ્તુતિ કરનારને તમે ઘર આપો.)

૫૯; ૪. इदमापः प्र वहत यत् किं च दुरितं मयि। यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतम्। ऋ. १; २३; २२.

(હે પાણી, મારામાં જે કંઈ પાપ હોય, અથવા મેં જાણીજોઈને કોઈનો દ્રોહ કર્યો હોય, કે કોઈને ગાળ દીધી હોય, કે હું જૂઠું બોલ્યો હોઉં, તે સર્વ તમે વહીને ધોઈને નાખો.)

વળી જુઓ ઋ. ૧; ૮૫.

૬૦; ૧. સરખાવો બ્લૂમફીલ્ડનું કથન: "ઋતને અંગે આપણને લગભગ પૂરેપૂરી નીતિવ્યવસ્થા, સંપૂર્ણતાનો ઉપદેશ, મળી રહે છે." — 'ધી રિલિજિયન ઑફ ધી વેદ', પૃ ૧૨૬.

ઋગ્વેદમાં પાપનું ભાન નથી એવું નથી. સરખાવો:

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय। अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम। ऋ. १; २४; १५.

(હે વરુણ, જે પાશ મને બાંધી રહ્યા છે તેને ઢીલા કરો. ઉપલા, વચલા ને નીચલા પાશ ઢીલા કરો. એટલે, હે આદિત્ય, તમારા વ્રતમાં નિષ્પાપ થયેલા અમે અદિતિના થઈએ.)

इमामग्ने शरणिं मीमृषो न इममध्वानं यमगाम दूरात्। आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भृमिरस्यृषिकृन् मर्त्यानाम्। ऋ. १; ३१; १६.

(હે અગ્નિ, અમારું આ પાપ માફ કરો, કેમકે અમે દૂરથી ઘણો રસ્તો કાપીને તમારી પાસે આવ્યા છીએ. તમે પ્રિય સ્વજન છો, પિતા છો, પુણ્યશાળીની સભાળ રાખો છો, ને મર્ત્ય મનુષ્યોને પ્રેરણા આપો છો.)

अचित्ती यच्चकृमा दैव्ये जने दीनैर्दक्षैः प्रभूती पूरुषत्वता । देवेषु च सवितर्मानुषेषु च त्वं नो अत्र सुवतादनागसः ।। ऋ. ४; ५४; ३.

અર્થ માટે જુઓ પૃ. ૨૫, લીટી ૩.

६०; २. स इद् भोजो यो गृहवे ददात्यन्नकामाय चरते कृशाय ।
अरमस्मै भवति यामहूता उतापरीषु कृणुते सखायम् ॥
न स सखा यो न ददाति सख्ये सचाभुवे सचमानाय पित्वः ।
अपास्मात् प्रेयान्न तदोको अस्ति पृणन्तमन्यमरणं चिदिच्छेत् ॥
मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत् स तस्य ।
नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी ॥
ऋ. १०; ११७; ३, ४, ६.

(ભૂખ્યો ને કૃશ અતિથિ બારણે અન્ન માગવા આવે ત્યારે તેને અન્ન આપે તે ખરો દાતા છે. યજ્ઞનું ફળ તેને મળે છે, ને શત્રુઓ પણ તેના મિત્ર બને છે.

હંમેશાં પાસે રહી સેવા કરનારને જે અન્ન આપતો નથી તે સખા નથી. એવા કૃપણને છોડીને બાંધવો દૂર જાય તો પછી એ ઘર તે ઘર રહેતું નથી. તેમજ દૂર ગયેલા લોકો અન્ન મેળવવા માટે બીજાની પાસે જાય છે.

કૃપણ મનુષ્યને સંપત્તિ મળે તે નકામી છે. એ હું સાચું કહું છું. જે દેવોને અને મિત્રોને અન્ન ન આપતાં એકલો જ ખાય છે તે સાવ પાપી થાય થાય છે. તેનું એ અન્ન પણ વિષ જેવું જાણવું.)

६१; १. पापासः सन्तो अनृता असत्या इदं पदमजनता गभीरम् ।
ऋ. ४; ५; ५.

(પાપી, ને મન વચનમાં અસત્યથી ભરેલા, લોકોએ આ ઊંડું સ્થાન — એટલે કે નરક — પેદા કર્યું.)

વળી જુઓ ऋ. ७; ५६; १२. ८; ६; २, ८.

૬૧; ૨. व्रतानि जनानाम् । ऋ. ९; ११२; १.

सुगः पन्था अनृक्षर आदित्यास ऋतं यते । ऋ. १; ४१; ४.

(જેઓ ઋતનો રસ્તો ખોળે છે તેમનો રસ્તો સુગમ થઈ જાય છે.)

त्वं सोम महे भगं त्वं यून ऋतायते । दक्षं दधासि जीवसे । ऋ १; ९१; ७.

(હે સોમ ! જે જુવાન કે વૃદ્ધ ઋતને અનુસરે છે તેને તું સુખ અને શક્તિ આપે છે, જેથી તે સારી રીતે જીવી શકે.)

૬૧; ૩. इन्द्र धेनाभिरिह मादयस्व धीभिर्विश्वाभिः शच्या गृणानः ।
ऋ. १०; १०४; ३.

(તમારા શક્તિને કારણે અસંખ્ય સ્તુતિઓથી પ્રશંસા પામતાં, હે ઈન્દ્ર, દૂધ સાથે મેળવેલા સોમ વડે આનંદ પામો.)

स इज्जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजं भरते धना नृभिः । देवानां यः पितरमाविवासति श्रद्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिम् । ऋ. २; २६; ३.

(જે માણસ મનમાં શ્રદ્ધા રાખીને દેવોના પિતા બ્રહ્મણસ્પતિની હવિ વડે સેવા કરે છે તેને માણસો, બન્ધુજનો, પુત્રો, ધન અને બળ મળી રહે છે.)

श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः । ऋ. १०; १५१; १.

(શ્રદ્ધા રાખીને અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરવામાં આવે છે. શ્રદ્ધા રાખીને હવન કરવામાં આવે છે.)

૬૧; ૪. જુઓ ૧૦ મા મંડળનું ૧૧૭ મું સૂક્ત.

૬૧; ૫. ऋ. १०; ११७.

૬૧; ૬. ऋ. ७; १०४; ८ અને પછીની ઋચાઓ.

૬૧; ૭. अर्यम्यं वरुण मित्र्यं वा सखायं वा सदमिद् भ्रातरं वा ।
वेशं वा नित्यं वरुणारणं वा यत् सीमागश्चकृमा शिश्रथस्तत् ॥
ऋ. ५; ८५; ७.

૬૨; ૧. त्वं परितप्याजयः स्वः । ऋ. १०; १६७; १.

(હે ઈન્દ્ર, તમે તપ કરીને સ્વર્ગને જીત્યું.)

૬૨; ૨. ऋ. १०; ८६; २.

૬૨; ૩. उन्मदिता मौनयेन। ऋ १०; १३६; ३.

વળી જુઓ ऋ. ७; ५९; ६. १०; ११४; २. १०; १६७; १. १०; १०९; ४.

૬૪; ૧. कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणी नना। ऋ. ९; ११२; ३.

૬૪; ૨. स इत् क्षेति सुधित ओकसि स्वे तस्मा इळा पिन्वते विश्वदानीम्। तस्मै विशः स्वयमेवा नमन्ते यस्मिन् ब्रह्मा राजनि पूर्व एति। ऋ. ४; ५०; ८.

૬૪; ૩. જુઓ ફારખ્વાર : 'આઉટલાઈન ઑફ ધી રિલિજિયસ લિટરેચર ઑફ ઇંડિયા', પૃ ૬.

૬૪; ૪. વર્ણોએ જડ બનીને જાતિનું રૂપ ધારણ કર્યું, એને વિષે ર્‌હીસ ડેવિડ્ઝ લખે છે: "અનાર્ય જાતિઓનો કોઈ પણ માણસ આર્ય કુટુંબમાં પરણી શકે નહીં કે તેને આર્ય પ્રજામાં લઈ શકાય નહીં, એવો જે કડક પ્રતિબંધ અગાઉથી ચાલ્યો આવતો હતો તેની પાછળ, ને મુખ્યત્વે તેને લીધે જ, આ મહત્ત્વની ઘટના બનવા પામી હતી. આર્યો જે જાતિઓને વિષે તિરસ્કાર ધરાવતા હતા તેમની સામે તેઓ આ જે પેઢીઉતાર પ્રતિબંધ મૂકી શક્યા હતા તેની પ્રતિક્રિયા તેમના પોતાના સમાજ ઉપર થઈ, ને તેમણે જે અસહિષ્ણુતાને જન્મ આપ્યો તેણે જ એમાં ઉમેરો કર્યો; અને તેણે જ આટલાં બધાં સૈકાં થયાં આવું કડવું ફળ નિપજાવ્યું છે." (હિબર્ટ લેક્ચર્સ, પૃ. ૨૩)

૬૫; ૧. शतं जीवन्तु शरदः पुरूचीः। ऋ. १०; १८; ४.
(લોકો સો શરદ જીવો.)

૬૬; ૧. अति सेतुं दुराव्यम्। ऋ. ९; ४१; २.

૬૬; ૨. दक्षिणावतामिदिमानि चित्रा दक्षिणावतां दिवि सूर्यासः
दक्षिणावन्तो अमृतं भजन्ते दक्षिणावन्तः प्र तिरन्त आयुः॥
ऋ. १; १२५; ६.

૬૬; ૩. (" હે અમારા સ્વર્ગસ્થ પિતા !) તું આજે અમને અમારો રોજનો રોટલો આપ."— મેથ્યુ ૬; ૧૧.

૬૬; ૪. "પણ હું તમને કહું છું કે હું આજ પછી આ દ્રાક્ષફળનો

દારૂ પીવાનો નથી, એ તો તમારી સાથે મારા પિતાના રાજ્યમાં નવો પીશ ત્યારે જ ખરો "— મૅથ્યુ ૨૬, ૨૯

૬૬ ૫ 'ધી ફિલોસોફી ઑફ ધી ઉપનિષદ્ઝ', પૃ ૩૨૦

૬૭, ૧ तमुक्षमाण रजसि स्व आ दमे चन्द्रमिव सुरुच ह्वार आ दधु ।
ऋ २, २, ४

૬૭, ૨ आह्लादक सर्वेषाम् ।

૬૭, ૩ चन्द्र एव भवति ।

૬૭ ૪ स नो मह्या अदितये पुनर्दात् पितर च दृशेय मातर च ।
ऋ १ २४, २

(એ અગ્નિ મને ફરી અદિતિ પાસે લઈ જશે તેને પ્રતાપે હું પિતાને અને માતાને જોઈ શકીશ)

૬૭, ૫ यो अस्मा अभिदासत्यधर गमया तम । ऋ. १०, १५२ ४

વળી જુઓ ऋ ४, ५, ५ ऋ ९, ७३, ८

૬૮, ૧ अनच्छये तुरगातु जीवमेजद् ध्रुव मध्य आ पस्त्यानाम् ।
जीवो मृतस्य चरति स्वधाभिरमर्त्यो मर्त्येना सयोनि ॥
ऋ १, १६४, ३०

(શ્વાસ લેનારુ, સચેતન અને વેગથી ચાલનારુ જે તત્ત્વ છે તે દેહની અદર નિશ્ચળ પડી રહે છે આ જીવતું તત્ત્વ મૃત પદાર્થના બળ વડે ચાલે છે અમર્ત્ય અને મર્ત્ય એક જ ઠેકાણે રહે છે)

૬૯, ૧ હોપિકન્સ 'ધી રિલિજિયન્સ ઑફ ઇંડિયા', પૃ ૧૫૧

૬૯, ૨ सस्तु माता सस्तु पिता सस्तु श्वा सस्तु विश्पति । ससन्तु सर्वे ज्ञातय सस्त्वयमभितो जन । ऋ ७, ५५, ५,

(માતા ઊંઘી જાઓ, પિતા ઊંઘી જાઓ, કૂતરો ઊંઘી જાઓ, ઘરનો માલિક ઊંઘી જાઓ, સહુ સગાવહાલા ઊંઘી જાઓ, આસપાસના લોકો ઊંઘી જાઓ)

૭૦, ૧ ब्रह्मणाग्नि सविदानो रक्षोहा बाधतामित ।
अमीवा यस्ते गर्भे दुर्णामा योनिमाशये ॥

यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये ।
अग्निष्टं ब्रह्मणा सह निष्क्रव्यादमनीनशत् ॥
यस्ते हन्ति पतयन्तं निषत्स्नुं यः सरीसृपम् ।
जातं यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥

ऋ. १०; १६२; १-३.

૭૦; ૨. अंगादंगाल्लोम्नो लोम्नो जातं पर्वणि पर्वणि ।
यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं वि वृहामि ते ॥ ऋ. १०; १६३; ६.

(તારા અંગેઅંગમાંથી, રોમેરોમમાંથી, સાંધેસાંધામાંથી, અને તારા આખા શરીરમાંથી હું આ યક્ષ્મા રોગને બહાર કાઢું છું.)

૭૧; ૧. 'સેક્રેડ બૂક્સ ઑફ ધી ઈસ્ટ', વૉ. ૪૩.

૭૨; ૧. આવો વિચાર કાયમ ટકી રહ્યો હોય, તો તેનું કારણ એ હતું કે તેમાં સત્યનો કંઈક અંશ હતો. શરીરના રોગોના — ખાસ કરીને જ્ઞાનતંતુના વ્યાધિઓના — ઇલાજ તરીકે માનસિક ઉપચારની શક્તિ આધુનિક માનસશાસ્ત્ર સ્વીકારતું થયું છે.

૭૨; ૨. 'વેદિક ઇંડિયા', પૃ ૧૧૭–૧૧૮.

૭૩; ૧. 'જર્નલ ઑફ ધી અમેરિકન ઑરિયેન્ટલ સોસાયટી', ૩, પૃ. ૩૦૭-૮.

૭૪; ૧. यस्मिन्स्तब्ध्वा प्रजापतिर्लोकान्सर्वो अधारयत् ।
स्कंभं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव सः ॥ अ. १०; ७, ७.

(જેના આધાર પર રહીને પ્રજાપતિએ સર્વ લોકને ધારણ કર્યા છે તે સ્કંભને વિષે કહો કે તે કેવો છે?)

यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा अंगे सर्वे समाहिताः ।
स्कभं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव सः ॥ अ. १०; ७, १३.

(તેત્રીસે દેવ જેના અંગમાં સમાઈ ગયેલા છે તે સ્કંભને વિષે કહો કે તે કેવો છે?)

ये पुरुषे ब्रह्म विदुस्ते विदुः परमेष्ठिनम् ।
यो वेद परमेष्ठिनं यश्च वेद प्रजापतिम् ।
ज्येष्ठं ये ब्राह्मणं विदुस्ते स्कंभमनुसंविदुः ॥ अ. १०; ७; १७.

(જેઓ મનુષ્યમા બ્રહ્મનુ દર્શન કરે છે તેઓ પરમેષ્ઠીને જાણે છે જે માણસ પરમેષ્ઠીને જાણે છે, જે પ્રજાપતિને જાણે છે, અને જેઓ જ્યેષ્ઠ બ્રાહ્મણને જાણે છે, તેઓ સ્કમ્ભને સારી રીતે જાણે છે)

૭૪, ૨ ब्रव कद्मे रुद्राय नृने। ऋ ४, ३, ६.

(હે અગ્નિ, મનુષ્યને હણનાગ રુદ્રને કેવી રીતે કહેશે ?)

ऋ १, ११४, १० જુઓ પાછળ પૃ ११४, નોધ ન 33, ४

૭૪, ૩ यस्य वात प्राणापानौ। अ १०, ७, ३४

(જેના પ્રાણ અને અપાન તે વાયુ છે)

૭૫, ૧ अ १९, ७१, १

૭૫, ૨ सर्वान् कामान् यमराज्ये वशा प्रददुषे दुहे।
अथाहुर्नारक लोक निरुन्धानस्य याचिताम् ॥ अ १२, ४, ३६

(યમરાજ્યમા ગાય દાતાની સર્વ કામનાઓ તૃપ્ત કરે છે યાચના કરવા છતા ન આપનારને માટે નરક લોક છે એમ કહેવાય છે)

૭૫, ૩ भेषजानि। अ ११, ६, १४

૭૫, ૪ ઘણા પ્રાચીન શાસ્ત્રગ્રન્થોમા આપણને ત્રણ જ વેદ (ત્રયી) નો ઉલ્લેખ મળે છે

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत ऋच सामानि जज्ञिरे ।
छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ऋ १०, ९०, ९

(એ યજ્ઞ, જેમા સર્વ કઈ હોમવામા આવ્યુ, તેમાથી ઋગ્વેદ અને સામવેદ ઉત્પન્ન થયા છન્દો તેમાથી ઉત્પન્ન થયા, ને યજુર્વેદ પણ એ યજ્ઞમાથી જ ઉત્પન્ન થયો)

भूरिति वा ऋच । भुव इति सामानि। सुवरिति यजूंषि। तैत्तिरीयोपनिषत् १ ५, २

(ભૂ એટલે ઋગ્વેદ, ભુવ એટલે સામવેદ, સ્વ એટલે યજુર્વેદ)

બૌદ્ધ આગમગ્રન્થોમા અથર્વવેદનો ઉલ્લેખ નથી આગળ જતા અથર્વવેદને પણ વેદપદનો દરજ્જો પ્રાપ્ત થયો.

૮૦; ૨. योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवनेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ मनुस्मृति २; १६८.

(જે દ્વિજ વેદનો અભ્યાસ ન કરતાં બીજા વિષયો પાછળ મહેનત કરે છે તે આ ભવે જ કુટુંબપરિવાર સહિત જલદી શૂદ્રત્વને પામે છે.)

મહાભારતમાં કહ્યું છે કે "અરણ્યમાં વસી ફળમૂળ ને વાયુ ભક્ષણ કરીને રહેનારા મુનિઓનો વાનપ્રસ્થાશ્રમ ત્રણ દ્વિજ વર્ણોને માટે રાખ્યો છે, જ્યારે ગૃહસ્થાશ્રમ તો સર્વ વર્ણોને માટે છે."

૮૦; ૩. नोहं वाऽएषा स्वर्या । यद् बहिष्पवमानं तस्या ऋत्विज एव स्पयाश्च अरित्राश्च स्वर्गस्य लोकस्य संपारणाः । तस्या एक एव मज्जयित य एव निन्द्यः । स यथा पूर्णामभ्यारुह्य मज्जयेदेवं हैनां स मज्जयति । तद्वै सर्व एव यज्ञो नौः स्वर्या । तस्मादु सर्वस्मादेव यज्ञान्निन्द्यं परिबिबाधिषेत । श. ब्रा. ४; २; ५; १०.

૮૨; ૧. 'વેદ' શબ્દ જે विद् ધાતુમાંથી નીકળ્યો છે તેનો અર્થ છે 'જોવું'. સરખાવો vision (લેટિન vides પરથી); ideas (ગ્રીક eidos અર્થાત્ બુદ્ધિ પરથી). विद्‌નો ચોક્કસ અર્થ તો 'જાણવું' છે.

૮૨; ૨. બિટોવન કહે છે: "કલાકૃતિમાત્ર ઇશ્વિર પાસેથી આવે છે; અને જેટલે અંશે તે મનુષ્યમાં રહેલા અંતર્યામીની પ્રવૃત્તિની સાક્ષી પૂરે છે તેટલે અંશે જ તેને મનુષ્યની કૃતિ કહી શકાય."

૮૨; ૩. જુઓ મ્યુર: 'સંસ્કૃત ટેક્સ્ટ્સ', વૉ. ૩.

૮૨; ૪. यो वामश्विना मनसो जवीयान् रथः स्वश्वो विश आजिगाति। येन गच्छथः सुकृतो दुरोणं तेने नरा वर्तिरस्मभ्यं यातम् । ऋ. १; ११७; २.

(હે અશ્વિનો, તમારો જે રથ મન કરતાં પણ અધિક વેગવાળો છે, જેને જોરાવર ઘોડા જોડેલા છે, ને જેમાં બેસીને તમે સત્કર્મીનું ઘર શોધો છો, તે રથમાં બેસીને, હે વીરો, અમારે ત્યાં આવો.)

इमं स्वस्मै हृद आ सुतष्टं मन्त्रं वोचेम कुविदस्य वेदत् । ऋ. २; ३५; २.

(હૃદયમાંથી સારી રીતે રચેલો આ મન્ત્ર અમે સારી રીતે બોલીશું. એ મન્ત્રને તે માન્ય કરશે નહિ?)

૮૨; ૫. इमां धियं सप्तशीर्ष्णी पिता न ऋतप्रजातां बृहतीमविन्दत् । तुरीयं स्विज्जनयद्विश्वजन्योऽयास्य उक्थमिन्द्राय शंसन् । ऋ. १०; ६७; १.

૭૭; ૧. यो वै विष्णुः स यज्ञः । श. ब्रा. ५; २; ३; ६. (જે વિષ્ણુ છે તે જ યજ્ઞ છે.) एष विष्णुर्यज्ञः । श. ब्रा. ५; ४; ५; १. વળી જુઓ શ. બ્રા. ૧૨; ૪; ૧; ૪; તથા ૧૪; ૧; ૧; ૬; તથા ૧૪; ૧; ૧; ૧૫.

૭૭; ૨. कौषीतकिब्राह्मण ६; १-६.

૭૭; ૩. नमो गिरिशाय च । तैत्तिरीयसंहिता ४; ५; ५. વળી જુઓ वाजसनेयीसंहिता ९.

૭૭; ૪. प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा । श. ब्रा. ८; २; १; १०; તથા ८; २; ३; १३. (પ્રજાપતિ તે જ વિશ્વકર્મા છે.)

૭૮; ૧. કેટલીયે જગાએ 'બ્રહ્મ' શબ્દ આ અર્થમાં વપરાયો છે. 'શરૂઆતમાં આ વિશ્વ તે બ્રહ્મ જ હતું; તેણે દેવોને ઉત્પન્ન કર્યા.' (श. ब्रा. ११; २: ३; १. તથા श. ब्रा. १०; ६; ३.) તથા सर्वं खल्विदं ब्रह्म । छांदोग्योपनिषत् ३; १४; १. (આ બધું બ્રહ્મ જ છે.)

૭૮; ૨. यज्ञेन वै देवाः इमां जितिं जिग्युः । श. ब्रा. ३; १; ४; ३.

स्वर्गं वा एतेन लोकमुपप्रयन्ति यत्प्रायणीयः । ऐ. ब्रा. २; १; १.

(આ પ્રાયણીય નામનો યજ્ઞ કરનારાઓ સ્વર્ગલોકને પામે છે.)

देवा वै यज्ञेन श्रमेण तपसाऽऽहुतिभिः स्वर्गं लोकमजयन् । ऐ. ब्रा. ७; ३; ६.

(દેવોએ યજ્ઞ વડે, શ્રમ વડે, તપ વડે, ને આહુતિઓ વડે સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત કર્યો.)

૭૮; ૩. स जुहोति । देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधे । निहारं च हरासि मे निहारं निहराणि ते स्वाहेति । श. ब्रा. २; ५; ३; १९.

(તે આ મંત્ર બોલીને આહુતિ આપે છે: 'તમે મને આપો, ને હું તમને આપું. તમે મને ભેટ આપો, ને હું તમને ભેટ આપું. તમે મને સારી ચીજ આપો, ને હું તમને આપું.')

૭૯; ૧. द्वया वै देवाः । देवा अहैव देवाः । अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवाः । श. ब्रा. २; २; २; ६. श. ब्रा. २; ४; ३; १४.

૭૯; ૨. तैत्तिरीयसंहिता १; ६; १०; ४. અને ऐ. ब्रा. ३; २१; २.

૮૦; ૧. ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति । मनुस्मृति ३; १६८.

૮૦; ૨. योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ मनुस्मृति २; १६८.

(જે દ્વિજ વેદનો અભ્યાસ ન કરતાં બીજા વિષયો પાછળ મહેનત કરે છે તે આ ભવે જ કુટુંબપરિવાર સહિત જલદી શૂદ્રત્વને પામે છે.)

મહાભારતમાં કહ્યું છે કે "અરણ્યમાં વસી ફળમૂળ ને વાયુ ભક્ષણ કરીને રહેનારા મુનિઓનો વાનપ્રસ્થાશ્રમ ત્રણ દ્વિજ વર્ણોને માટે રાખ્યો છે, જ્યારે ગૃહસ્થાશ્રમ તો સર્વ વર્ણોને માટે છે."

૮૦; ૩. नौर्ह वाऽएषा स्वर्ग्या । यद् बहिष्पवमानं तस्या ऋत्विज एव स्फ्याश्च अरित्राश्च स्वर्गस्य लोकस्य संपारणाः । तस्या एक एव मज्जयित य एव निन्द्यः । स यथा पूर्णामभ्यारुह्य मज्जयेदेवं हैनां स मज्जयति । तद्वै सर्व एव यज्ञो नौः स्वर्ग्या । तस्माद् सर्वस्मादेव यज्ञान्निन्द्यं परिविवाधिषेत । श. ब्रा. ४; २; ५; १०.

૮૨; ૧. 'વેદ' શબ્દ જે विद् ધાતુમાંથી નીકળ્યો છે તેનો અર્થ છે 'જોવું'. સરખાવો vision (લેટિન vides પરથી); ideas (ગ્રીક eidos અર્થાત્ બુદ્ધિ પરથી). विद्‌નો ચોક્કસ અર્થ તો 'જાણવું' છે.

૮૨; ૨. સ્ટિવન કહે છે: "કલાકૃતિમાત્ર ઈશ્વર પાસેથી આવે છે; અને જેટલે અંશે તે મનુષ્યમાં રહેલા અંતર્યામીની પ્રવૃત્તિની સાક્ષી પૂરે છે તેટલે અંશે જ તેને મનુષ્યની કૃતિ કહી શકાય."

૮૨; ૩. જુઓ મ્યુર: 'સંસ્કૃત ટેક્સ્ટ્સ', વૉ. ૩.

૮૨; ૪. यो वामश्विना मनसो जवीयान् रथः स्वश्वो विश आजिगाति। येन गच्छथः सुकृतो दुरोणं तेन नरा वर्तिरस्मभ्यं यातम् । ऋ. १; ११७; २.

(હે અશ્વિનો, તમારો જે રથ મન કરતાં પણ અધિક વેગવાળો છે, જેને જોરાવર ઘોડા જોડેલા છે, ને જેમાં બેસીને તમે સત્કર્મીનું ઘર શોધો છો, તે રથમાં બેસીને, હે વીરો, અમારે ત્યાં આવો.)

इमं स्वस्मै हृद आ सुतष्टं मन्त्रं वोचेम कुविदस्य वेदत् । ऋ. २; ३५; २.

(હૃદયમાંથી સારી રીતે રચેલો આ મન્ત્ર અમે સારી રીતે બોલીશું. એ મન્ત્રને તે માન્ય કરશે નહિ?)

૮૨; ૫. इमां धियं सप्तशीर्ष्णी पिता न ऋतप्रजातां बृहतीमविन्दत् । तुरीयं स्विज्जनयद्विश्वजन्योऽयास्य उक्थमिन्द्राय शंसन् । ऋ. १०; ६७; १.

૮૨; ૬. अयं मे पीत उदियर्ति वाचमयं मनीषामुशतीमजीगः ।
ऋ ६; ४७; ३.

(આ સોમરસ પીવાથી મારી વાણીને સ્ફૂર્તિ ચડે છે. તે સુંદર બુદ્ધિને જાગૃત ને પ્રકાશિત કરે છે.)

૮૨; ૭. प्र वः शर्धाय घृष्वये त्वेषद्युम्नाय शुष्मिणे । देवत्तं ब्रह्म गायत ।
ऋ. १; ३७; ४.

(હે ઋત્વિજો, સહનશીલ, શત્રુનાશક, દેદીપ્યમાન કીર્તિવાળા, ને બળવાન એવા મરુદ્‌ગણને ઉદ્દેશીને દેવોનું આપેલું સ્તોત્ર ગાઓ.)

इध्मेनाग्न इच्छमानो घृतेन जुहोमि हव्यं तरसे बलाय ।
यावदीशे ब्रह्मणा वन्दमान इमां धियं शतसेयाय देवीम् ॥ ऋ. ३; १८; ३.

(હે અગ્નિ, ધનની ઇચ્છા રાખનારો હું, તમારી જ્વાળામાં વેગ અને બળ આવે એટલા માટે, લાકડાં અને ઘી સાથે હવિ તમને અર્પણ કરું છું. મારી શક્તિ પ્રમાણે સ્તુતિ કરતો હું સોગણા ધન માટે આ (મારું) દૈવી સૂક્ત અર્પણ કરું છું.)

મ્યુરની ‘ સંસ્કૃત ટેક્સ્ટ્સ ’ (વૉ. ૩, પૃ. ૨૧૭–૮૬) માં કેટલાંક સૂક્તોનો સંગ્રહ છે, તે પરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે “ પોતાની ધાર્મિક ભાવના ને કલ્પનાઓ પ્રગટ કરવાની પ્રેરણા ઈશ્વર તરફથી મળે છે, એમ કંઈ નહીં તો કેટલાક ઋષિઓ માનતા ખરા; પણ સાથેસાથે તેઓ એ સૂક્તોને પોતાની અથવા (કદાચ) પોતાના પૂર્વજોની કૃતિઓ માનતા, અને તેમાં જૂનાંનવાંનો ભેદ પાડતાં જે શબ્દો વાપરતા તે પરથી એમ જ દેખાઈ આવે કે તેઓ ખરેખર પોતાને એ સૂક્તોના કર્તા માનતા હશે. ”

૮૩; ૧. स (प्रजापतिः) एतामृचमपश्यत् । ऐ. ब्रा. ७; ६; १.

(પ્રજાપતિને આ ઋચાનું દર્શન થયું.)

प्रजापतेर्वा एतान्यंगानि यच्छन्दांसि । ऐ. ब्रा. ७; ८, २.

(આ છન્દો છે તે પ્રજાપતિનાં અંગો છે, કેમકે તે પ્રજાપતિએ પેદા કરેલા છે.)

૮૩; ૨. वेदानां माता । तै. ब्रा. २; ८; ८; ५. (બાઈબલના નવા કરારમાંની જોનની સુવાર્તાનું આરંભનું વાક્ય સરખાવો: ‘ આરંભમાં શબ્દ હતો.’ ·

૮૩; ૩. સરખાવો श. ब्रा. ૧૧; ૫; ૮૧ અને તે પછીના મન્ત્રો; તથા ऋ. ૧૦; ૯૦; ૯.

૮૪; १. प्रजापतिर्ह वा इदमग्र एक एवास । स ऐक्षत कथं नु प्रजायेयेति । सोऽश्राम्यत्, स तपोऽतप्यत, स प्रजा असृजत । २; ५; १; १.

(શરૂઆતમાં પ્રજાપતિ એકલા જ હતા. તેમણે મનમાં વિચાર કર્યો કે 'હું કેવી રીતે પ્રજોત્પત્તિ કરું ?' તેમણે શ્રમ કર્યો ને તપ કર્યું. તેમણે સજીવ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન કર્યાં.)

૮૫; १. ब्रह्म वै स्वयंभूस्तपोऽतप्यत । तदैक्षत न वै तपस्यानन्त्यमस्ति । हन्ताहम्भूतेष्वात्मानञ्जुहुवानि भूतानि चात्मनीति । तत्सर्वेषु भूतेष्वात्मानं हुत्वा भूतानि चात्मनि सर्वेषां भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यम्पर्यैत् । श ब्रा. १३; ७; १; १.

(સ્વયંભૂ બ્રહ્માએ તપ કર્યું. તેમણે વિચાર કર્યો: 'તપમાં અનંતત્વ રહેલું નથી. માટે હું મારા પંડને ભૂતોમાં હોમી દઉં, ને ભૂતોને મારા પંડમાં હોમી દઉં.' તે પ્રમાણે તેમણે પોતાના પડને ભૂતોમાં હોમ્યો ને ભૂતોને પોતાના પંડમાં હોમ્યાં; ને એમ કરીને ભૂતમાત્ર પર શ્રેષ્ઠત્વ, સ્વારાજ્ય, અને આધિપત્ય પ્રાપ્ત કર્યાં.)

૮૪; ૨. एतद्ध वै देवा व्रतं चरन्ति यत्सत्यम् । श. ब्रा. १; १; १; ५.

(દેવો એક વ્રત પાળે છે — સત્ય.)

૮૫; ૩. श. ब्रा. ૧૦; ૫; ૪; ૧૫.

ઋતને લૌકિક ને નૈતિક બંને ક્ષેત્ર સાથે સંબન્ધ છે એવી વેદની જૂની કલ્પના હતી, તેનું રૂપાન્તર બ્રાહ્મણોમાં ધર્મની કલ્પનામાં થયું છે, ને એ ધર્મનો સંબન્ધ ખાસ કરીને વિશ્વની નૈતિક વ્યવસ્થા સાથે છે. પાછળથી કર્મકાંડ, સ્મૃતિ, કાયદો, રૂઢિ ને શિષ્ટાચાર એ જે વિભાગો પડ્યા તે સર્વનો સમાવેશ એ ધર્મની કલ્પનામાં થાય છે. કેટલીકવાર 'ધર્મ' દેવરૂપે પણ દેખા દે છે. જુઓ. श. ब्रा. ૧૩; ૪; ૩; ૧૪.

૮૫; ૪. अथ प्रतिप्रस्थाता प्रतिपरैति । स पत्नीमुदानेष्यन्पृच्छति केन चरसीति । वरुण्यं वा एतत् स्त्री करोति यदन्यस्य सत्यन्येन चरति । अथो नेन्मेऽन्तःशल्या जुहवदिति तस्मात्पृच्छति । निरुक्तं वा एनः कनीयो भवति । सत्यं हि भवति ।

तस्माद्व पृच्छति । सा यत्र प्रतिजानीत ज्ञातिभ्यो ह्यस्यैतदहितं स्यात् । श ब्रा २, ५ २ २०

(પછી પ્રતિપ્રસ્થાતા [જ્યા યજમાનની પત્ની બેઠેલી છે ત્યા] આવે છે તે પત્નીને લઈ જવા માડે છે ત્યા પૂછે છે 'તુ કોની સાથે સભોગ કરે છે ?' એક પુરુષની પત્ની બીજા પુરુષ સાથે સભોગ કરે ત્યારે તે વરુણની સામે પાપ કરે છે એટલે પ્રતિપ્રસ્થાતા તેને આ પ્રમાણે પૂછે છે, જેથી રખેને તે મનમા ખટકો રાખીને યજ્ઞ કરે પાપ જ્યારે કબૂલ કરવામા આવે છે ત્યારે ઓછુ થાય છે, કેમકે તે સત્ય બને છે તેથી જ તે પત્નીને પૂછે છે જે [સભોગ] તે કબૂલ ન કરે તે તેના સગાઓને હાનિકારક નીવડે છે)

૮૫, ૫ तपसा देवा देवतामग्र आयन् । तै ब्रा ३, १२, ३

૮૬, ૧ 'આશ્રમ' શબ્દ મૂળ 'श्रम्' એટલે મહેનત કરવી એ ધાતુ પરથી નીકળેલો હોઈ, બતાવે છે કે પ્રગતિમાત્રને અગે કષ્ટ તો વેઠવુ જ પડે એ સત્ય ભારતવાસીઓ સમજ્યા હતા

૮૬, ૨ આ આશ્રમોનુ વર્ણન જુદા જુદા ગ્રન્થોમા જુદુ જુદુ આવે છે

एत वै तमात्मान विदित्वा ब्राह्मणा पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति । बृहदारण्यकोपनिषत् ३, ५, १

(એવા આત્માને જે બ્રાહ્મણો જાણે છે તેઓ દીકરા મેળવવાની ઇચ્છા છોડી દે છે, ધન મેળવવાની ઇચ્છા છોડી દે છે, સ્વર્ગ વગેરે લોકમા જવાની ઇચ્છા છોડી દે છે, અને ભિક્ષા માગી તેના પર નિર્વાહ કરે છે)

चत्वार आश्रमा गार्हस्थ्यमाचार्यकुल मौनं वानप्रस्थ्यमिति ।

आपस्तम्बधर्मसूत्र २, ९, २१, १

(આશ્રમ ચાર છે ગાર્હસ્થ્ય, આચાર્યકુલ, મૌન એટલે મુનિનો, અને વાનપ્રસ્થ)

ब्रह्मचारी गृहस्थो भिक्षुर्वैखानस । गौतमधर्मसूत्र १, ३, २

(આશ્રમ ચાર છે બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, ભિક્ષુ અને વૈખાનસ)

एतच्छौच गृहस्थानां द्विगुण ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुण स्यात् वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ मनुस्मृति ५ १३७

(આટલો શૌચનો વિધિ તો ગૃહસ્થે કરવાનો બ્રહ્મચારીએ એથી બમણો, વાનપ્રસ્થે ત્રણગણો, ને યતિએ ચારગણો)

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वार पृथगाश्रमा ॥ मनुस्मृति ६, ८७.

(બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને યતિ એ ચાર જુદા જુદા આશ્રમ છે તે બધા ગૃહસ્થાશ્રમમાથી ઉત્પન્ન થયેલા છે)

चत्वार आश्रमा ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थपरिव्राजका । वसिष्टस्मृति ७, २

(આશ્રમ ચાર છે — બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ ને પરિવ્રાજક)

વળી જુઓ બૌધાયનધર્મસૂત્ર ૨, ७, ११, १२

८६, ३. उत यत् पतयो दश स्त्रिया पूर्वे अब्राह्मणा । ब्रह्मा चद्धस्तामग्रहीत् स एव पतिरेकधा ॥ અ ५, १७, ८

(અગાઉ બ્રાહ્મણ સિવાયના દસ પતિ સ્રીને ભલે હોય, પણ જો બ્રાહ્મણ તેની સાથે લગ્ન કરે તો તે એનો એકમાત્ર પતિ બને છે)

८७, १ सवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिण । वाच पर्जन्यजिन्विनां प्र मण्डूका अवादिषु ॥ ऋ ७, १०३, १

(વરસ દહાડો તપ કરનાર વ્રતચારી બ્રાહ્મણોની પેઠે આ દેડકાએ મેઘરાજાએ જાગૃત કરેલી વાણી બોલે છે)

ब्राह्मणासो अतिरात्रे न सोमे सरो न पूर्णमभितो वदन्त ।
सवत्सरस्य तदह परि ष्ठ यन्मण्डूका प्रावृषीण बभूव ॥
ब्राह्मणास सोमिनो वाचमक्रत ब्रह्म कृण्वन्त परिवत्सरीणम् ।
अध्वर्यवो घर्मिण सिष्विदाना आविर्भवन्ति गुह्या न के चित् ॥
ऋ ७, १०३, ७-८

(અતિરાત્ર નામના સોમયાગમા જેમ બ્રાહ્મણો મન્ત્ર બોલે છે તેમ ભરેલા સરોવરની આસપાસ આ દેડકા અવાજ કરે છે ચોમાસુ આવે છે ત્યારે વરસાદને એ દિવસે દેડકા ઠેરઠેર પેદા થાય છે સોમ પીને વાર્ષિક સ્તોત્ર બોલનારા બ્રાહ્મણોની પેઠે દેડકા બોલે છે પ્રવર્ગ્ય ઋત્વિજોની પેઠે પરસેવાથી રેબઝેબ થયેલા ને સતાઈ બેઠેલા દેડકા વરસાદ પડતાંવેંત દેખા દે છે)

चातुर्मास्ययाजी षट्सु षट्सु पशुबन्धयाजी संवत्सरे संवत्सरे सोमयाजी । श. ब्रा. १०; १; ५; ४.

(હવે યજ્ઞ કરવાથી પ્રાપ્ત થતી શક્તિને વિષે જે માણસ નિયમિત રીતે અગ્નિહોત્ર કરે છે તે પરલોકમા જાય ત્યારે સાંજસવાર ખાય છે; એટલું પોષણ આપનારી શક્તિ એ યજ્ઞમા છે. અમાસ અને પૂનમને દિવસે યજ્ઞ કરનાર — પરલોકમાં જાય ત્યારે — અડધે અડધે મહિને ખાય છે. ચાતુર્માસનો યજ્ઞ કરનાર ચાર ચાર મહિને ખાય છે. પશુબન્ધ યજ્ઞ — વરસમાં બેવાર — કરનાર ૭ ૭ માસે ખાય છે. અને સોમયાગ કરનાર વરસે એકવાર ખાય છે.)

८८; २. प्रजापतिर्वा एष यदंशुः सोऽस्यैष आत्मैव । आत्मा ह्यय प्रजापतिः । तदस्यैतमात्मान कुर्वन्ति यन्नैतं गृह्णन्ति तस्मिन्नेतान्प्राणान्दधाति । यथा यथैते प्राणा ग्रहा व्याख्यायन्ते । स ह सर्वतनूरेव यजमानोऽमुष्मिंल्लोके संभवति । श. ब्रा. ४, ६; १; १.

(હવે આ જે અંશુ [પ્યાલો] છે તે પ્રજાપતિ જ છે. એ [યજ્ઞનો કે

૮૭, ૨. राजन्यबन्धुरिव त्वेव तदुवाच । श. ब्रा. ८; १; ४; १०.

૮૭, ૩. एषा ह्योभयेषां देवमनुष्याणां दिग्यदुदीची प्राची । एतस्यां ह दिशि स्वर्गस्य लोकस्य द्वारम् । श. ब्रा ६; ६; २, ४.

(ઈશાનકોણ એ દેવો અને મનુષ્યો બંનેની દિશા છે. એ જ દિશામાં સ્વર્ગલોકનુ દ્વાર છે.)

૮૭; ૪. तद्वा एतद्वसन्त एव हेमन्तात्पुनरसुः । एतस्माद्ध्येष पुनर्भवति । पुनर्ह वा अस्मिंल्लोके भवति य एवमेतद्वेद । श. ब्रा. १; ५; ३; १४.

(હેમન્તમાંથી વસન્ત ફરી જન્મે છે, કેમકે એકમાંથી બીજી ફરી જન્મે છે. તેથી જે આ પ્રમાણે જાણે છે તે આ લોકમાં ફરી જન્મ પામે છે.)

૮૭; ૫. य एवं जुहोतीति तेजस्वी यशस्व्यन्नादो भवत्येतयोश्च देवतयोः सायुज्यं सलोकतां जयति । श. ब्रा. ११; ६; २; ३.

૮૭; ૬. स यद्वैश्वदेवेन यजते । अग्निरेव तर्हि भवत्यग्नेरेव सायुज्यं सलोकतां जयति । अथ यद्वरुणप्रघासैर्यजते वरुण एव तर्हि भवति वरुणस्यैव सायुज्यं सलोकतां जयति । अथ यत्साकमेधैर्यजते इन्द्र एव तर्हि भवतीन्द्रस्यैव सायुज्यं सलोकतां जयति । श. ब्रा. २; ६; ४; ८.

(તે જ્યારે વૈશ્વદેવ કરે છે ત્યારે તે અગ્નિ બને છે, અને અગ્નિ સાથે સાયુજ્ય પામે છે તથા અગ્નિના લોકમાં તેની સાથે વસે છે. તે જ્યારે વરુણપ્રઘાસ યજ્ઞ કરે છે ત્યારે તે વરુણ બને છે, અને વરુણ સાથે સાયુજ્ય પામે છે તથા વરુણના લોકમાં તેની સાથે વસે છે. તે જ્યારે સાકમેધ યજ્ઞ કરે છે ત્યારે તે ઈન્દ્ર બને છે, અને ઈન્દ્ર સાથે સાયુજ્ય પામે છે તથા ઈન્દ્રના લોકમાં તેની સાથે વાસ કરે છે.)

૮૭; ૭. तुलायां ह वामुष्मिंल्लोक आदधानो यतरद्यंस्यति तदन्वेष्यति यदि साधु वासाधु । श. ब्रा. ११; २; ७; ३३.

(તેઓ એને પરલોકમાં ત્રાજવામાં મૂકે છે. એમાંથી જે પલ્લુ ઊંચું જાય તે પરથી તે જુએ છે કે એ માણસ સારો છે કે નરસો.)

૮૮; १. अथातो यज्ञवीर्याणामेव । सायंप्रातर्ह वाऽअमुष्मिंल्लोकेऽग्निहोत्रहुदश्नाति तावती ह तस्मिन्त्यज्ञ अर्धमासेऽर्धमासे दर्शपूर्णमासयाजी चतुःषु चतुःषु मासेषु

चातुर्मास्ययाजी परस्तु परस्तु पशुबन्धयाजी सवत्सरे सवत्सरे सोमयाजी। श ब्रा १०, १, ५, ४

(હવે યજ્ઞ કરવાથી પ્રાપ્ત થતી શક્તિને વિષે જે માણસ નિયમિત રીતે અગ્નિહોત્ર કરે છે તે પરલોકમા જાય ત્યારે સાજ્સવાર ખાય છે, એટલુ પોષણ આપવાની શક્તિ એ યજ્ઞમા છે અમાસ અને પૂનમને દિવસે યજ્ઞ કરનાર — પરલોકમા જાય ત્યારે — અડધે અડધે મહિને ખાય છે ચાતુર્માસનો યજ્ઞ કરનાર ચાર ચાર મહિને ખાય છે પશુબન્ધ યજ્ઞ — વરસમા બેવાર — કરનાર ૭ ૭ માસે ખાય છે અને સોમયાગ કરનાર વરસે એકવાર ખાય છે)

૮૮, ૨ प्रजापतिर्वा एष यदग्र सोऽस्यैष आत्मैव। आत्मा ह्यय प्रजापति । तदस्यैतमात्मान कुर्वन्ति यदैत गृह्णन्ति तस्मिन्नेताप्राणान्दधाति। यथा यथैते प्राणा ग्रहा व्याख्यायन्ते। स ह सर्वतनूरेव यजमानोऽमुष्मिल्लोके सभवति। श ब्रा ४, ६, १, १

(હવે આ જે અશુ [પ્યાલો] છે તે પ્રજાપતિ જ છે એ [યજ્ઞનો કે યજમાનનો) આત્મા જ છે, કેમકે પ્રજાપતિ એ જ આત્મા છે એટલે જ્યારે તેઓ એ પ્યાલો લે છે ત્યારે તેઓ એના આત્માને જ લે છે તેમા તેઓ આ પ્રાણોને મૂકે છે આ પ્રમાણે આ પ્રાણો તે જ ગ્રહો છે એમ સમજાવ્યુ છે તે યજમાન પોતાનુ આખુ શરીર લઇને પરલોકમા જન્મે છે)

વળી જુઓ શ બ્રા ૧૧ ૧ ૮, ૬ તથા શ બ્રા ૧૨, ૮, ૬, ૩૧

૮૮, ૩ વેબર જર્નલ ઑફ ધી રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી, ૧,૧૮૬૫, પૃ ૩૦૬ થી

૮૮, ૪ વેબર એગ્લ

૮૮, ૫ कृत लोक पुरुषोऽभि जायते। श ब्रा ६, २, २ २७

૮૮ ૬ स यद्ध वास्मिंल्लोके पुरुषोऽन्नमत्ति तदेनममुष्मिंल्लोके प्रत्यत्ति।
श ब्रा १२, ९, १, १

૮૮, ૭ श ब्रा २, ६

૮૯ ૧ જુઓ ए ब्रा ३, ४४

૮૯, ૨ आत्मयाजी श्रेयान्देवयाजी। इत्यात्मयाजीति ह ब्रूयात्।
श ब्रा ११, २, ६, १३

૮૯, ૩ श ब्रा १०, ५, ६, ९

૮૯, ૪ ते य एवमेतद्विदु । ये वै तत्कर्म कुर्वते मृत्वा पुन सभवन्ति ते सभवन्त एवामृतमभिसभवन्त्यथ य एव न विदुर्ये वै तत्कर्म न कुर्वते मृत्वा पुन सभवन्ति । त एतस्यैवान पुन पुनर्भवन्ति । श ब्रा १०, ४, १, १०.

(જેઓ આ પ્રમાણે જાણીને — જ્ઞાનપૂર્વક — આ કર્મ કરે છે તેઓ મરી ગયા પછી ફરી જન્મે છે, અને જન્મ પામીને મૃતઅત્વ પામે છે પણ જેઓ આ પ્રમાણે જાણ્યા વિના — જ્ઞાન વિના — કર્મ કરે છે તેઓ મરી ગયા પછી ફરી જન્મે છે, અને ફરીફરી તેનુ — મૃત્યુનુ — ભક્ષ થઈ પડે છે)

૮૯, ५ सोऽस्यैष सर्वस्यान्तमेवात्मा स एष सर्वासामपां मध्ये स एष सर्वै कामै सपन ....स एषोऽकाम सर्वकाम न ह्यत कस्यचन काम । श ब्रा १०, ५, ४, १५

૮૯, ६ विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामा परागता । न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विन । न ह वै त लोक दक्षिणाभिर्न तपसा नैवविदश्नुते । एवविदां हैव स लोक । श ब्रा १० ५, ४, १६

આ વિચાર પોતાના મતને કેટલો બધો મળતો આવે છે એ બતાવવા શકરે આ વચનનો વેદાન્તસૂત્ર પરના તેમના ભાષ્યમા ઉલ્લેખ કર્યો છે .

न हि केवलाभ्या श्रद्धातपोभ्यामन्तरेण विद्यावलमेषा गतिर्लभ्यते । 'विद्यया तदारोहन्ति नाविद्वासस्तपस्विन ' इति श्रुत्यन्तरात् । ब्रह्मसूत्रशाकर-भाष्य ३, ३, ३१

(વિદ્યાબળ વિના કેવળ શ્રદ્ધા અને તપ વડે આ ગતિ પ્રાપ્ત થતી નથી કેમકે બીજા એક શ્રુતિવચનમા કહ્યુ છે કે ' જે સ્થાનમા કામમાત્ર શમી જાય છે તે સ્થાન સુધી માણસો વિદ્યા વડે ચડી શકે છે જેમનામા વિદ્યા એટલે કે જ્ઞાન ન હોય એવા, કેવળ કર્મ અથવા તપ કરનારા, ત્યા જતા નથી ')

અનુવાદકનાં ટિપ્પણો

[ટિપ્પણની આગળ આપેલા બે આંકડામાંનો પહેલો આ પુસ્તકનો પૃષ્ઠાંક, ને બીજો આંકડો લીટીની સંખ્યા સૂચવે છે.]

૫; ૧૯. સરખાવો : "આપણે જેટલે અંશે વાણીમાં — એટલે કે વિચારમાં — આર્યો છીએ તેટલે અંશે ઋગ્વેદ એ આપણો પોતાનો જૂનામાં જૂનો ગ્રન્થ છે." — મૅક્સમૂલર. આ વચન યુરોપવાસીઓને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવેલું છે. વળી : "આર્ય પ્રજાનું, બલ્કે મનુષ્યજાતિનું, એ સર્વથી પ્રાચીન પુસ્તક છે, અને હિંદુસ્તાનના ધાર્મિક ઇતિહાસનાં સર્વ બીજ એમાં ભરેલાં છે." — આ. બા. ધ્રુવ : 'આપણો ધર્મ', પૃ. ૩૨૯.

૭; ૨૬. મુખ્ય બ્રાહ્મણગ્રન્થોનાં નામ — આર્ષેય, ઐતરેય, કૌષિક, કૌષીતકિ, ગોપથ, જૈમિનીય, તલવકાર, તાંડ્ય, તૈત્તિરીય, વંશ, શતપથ, શાંખાયન. આ ગ્રન્થોને 'બ્રાહ્મણ' નામ શા માટે અપાયું હશે એ વિષે ડૉ. સુરેન્દ્રનાથ દાસગુપ્ત લખે છે: "વેબર કહે છે કે 'બ્રાહ્મણ'નો અર્થ છે 'બ્રહ્મ એટલે કે સ્તુતિની સાથે સંબન્ધ ધરાવનાર'. મૅક્સમૂલર કહે છે કે 'બ્રાહ્મણ'નો મૂળ અર્થ 'બ્રાહ્મણોનાં વચન એવો છે. એ બ્રાહ્મણો તે સામાન્ય અર્થમાં પુરોહિતો હોય, અથવા તો એથી અધિક વિશિષ્ટ અર્થમાં બ્રાહ્મણ-પુરોહિતો હોય.' એગલિંગ કહે છે આ ગ્રન્થોને 'બ્રાહ્મણ' નામ મળ્યું 'એનું કારણ કદાચ એ હશે કે તે સામાન્યપણે ઋત્વિજો ને પુરોહિતો (બ્રાહ્મણો) ના શિક્ષણ ને માર્ગદર્શન માટે રચાયેલા હતા; અથવા તો એ પણ કારણ હોય કે જે લોકો વેદવિદ્યા ને યજ્ઞવિદ્યામાં પારંગત હતા, ને તેથી બ્રાહ્મણ અથવા ઋત્વિજ કે પુરોહિત થવાને લાયક હતા, તેમનાં પ્રમાણભૂત

વચનો એમાં મોટે ભાગે સઘરાયેલાં હોય.' પણ બ્રાહ્મણગ્રન્થોને વેદના જેટલા જ અપૌરુષેય માનવામાં આવતા, એ હકીકત જોતાં હું માનું છું કે વેબરનો મત ખરો છે." ('એ હિસ્ટરી ઑફ ઇંડિયન ફિલૉસૉફી', વૉ. ૧, પૃ. ૧૩ પરની પાદટીપ)

૭; ૨૭. મુખ્ય આરણ્યકોનાં નામ — ઐતરેય, કૌષીતકિ, તૈત્તિરીય, શાંખાયન.

૭; ૨૮. ઉપનિષદો કુલ ૧૦૮ ગણાય છે (આમ તો સંખ્યા ૨૦૦ ઉપર થવા જાય છે, પણ બધાંને ઉપનિષદ ન કહી શકાય.) તેની યાદી મુક્તિકોપનિષદમાં આપેલી છે. ઉપનિષદોની નામાવલિ તથા શાખાવાર વિભાગ વિષે વધુ માહિતી માટે જુઓ 'ઉપનિષદ્‌વિચારણા' (ન. દે. મહેતા), પ્રકરણ ૨.

૮; ૧૭–૧૯. મુંડકોપનિષદમાં કહ્યું છે: तदेतत्सत्यं मंत्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा संततानि। तान्याचरथ नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके। મું. ૧; ૨; ૧. (એ સાચું છે કે કવિઓએ મન્ત્રોમાં જે કર્મો જોયાં તેનો વિસ્તાર ત્રણ વેદમાં અનેક પ્રકારે થયો છે. હે સત્યકામ લોકો! તમે એ કાર્યોનું આચરણ કરો. સત્કર્મથી મળતા લોકમાં તમારે જવા માટે એ જ માર્ગ છે.) પણ એ જ ઉપનિષદમાં આગળ પર કહ્યું છે: प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः। મું. ૧; ૨; ૭. (આ યજ્ઞરૂપી હોડીઓ તકલાદી છે.) વળી ચારેય વેદની ગણતરી અપરા, એટલે કે ઊતરતી કોટિની, વિદ્યામાં કરી છે. (મું. ૧; ૧; ૫.), અને કહ્યું છે કે પરા વિદ્યા તે જેનાથી એ 'અક્ષર' પ્રાપ્ત થાય. अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते।

૯; ૨૬. સૂક્તોના રચનાકાળ વિષે બીજે એક ઠેકાણે રાધાકૃષ્ણને

૧૪, ૨૪ न वि जानामि यदिवेदमस्मि निण्य सनद्धो मनसा चरामि ।
ऋ १, १६४, ३७

૧૮, ૨૪ બીજી એક જગાએ રાધાકૃષ્ણને આ સમ્બન્ધમા લખ્યુ છે તે આમા પૂર્તિ કરે એવુ હોઈ, તે આખો ભાગ અહીં આપવા જેવો છે

"ભારતીય સસ્કૃતિની બીજી ભૂમિકા — ઋગ્વેદનો યુગ — આપણને ઈ સ પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ૧૦૦૦ ના સમય પર લઈ જાય છે, અને આપણે એક તરફ હિંદીઓ ને ઈરાનીઓ, ને બીજી તરફ ગ્રીક, રોમન, કેલ્ટ, જર્મન અને સ્લાવ એ પ્રજાઓ, એની ભાષા, દેતકથાઓ, ધાર્મિક પ્રણાલિકાઓ, ને સામાજિક પ્રથાઓની વચ્ચે ગાઢ સામ્ય જોઈએ છીએ દ્યૌષ્પિતા (દ્યૌષ્પિતર, જ્યુપીટર), પૃથ્વીમાતા, આકાશનો વિશાળ વિસ્તાર (વરુણ, ઉરેનોસ), ઉષા (ઉષા, ઓરોરા), સૂરજ (સૂર્ય) વગેરે દેવોને ગ્રીકો અને હિંદીઓ બને પૂજે છે, અને મૂળ તો તેમની કલ્પના નિસર્ગમા કામ કરતા બળો કે કારણો રૂપે કરવામા આવેલી તેમને મનુષ્યના જેવા કેટલાક ગુણો છે ખરા, પણ તેમને મનુષ્યના જેવા સ્પષ્ટ રૂપ કે શરીરાકૃતિ અપાયા નથી ગ્રીકોનો દેવપૂજનનો ધર્મ અને વૈદિક માન્યતાઓ બનેનો ઉદ્ભવ એક જ મૂળમાથી થયેલો હોમરના કાવ્યો અને વેદ એ બેમા વર્ણવેલા સામાજિક જીવનમા પણ ભારે સરખાપણુ છે બનેમા પિતા કુટુમ્બનો મુખી ને કર્તાહર્તા છે, અને સમાજ ગોત્રો અથવા નાના નાના જાતિસમૂહોમા વહેંચાયેલો છે આ સમાનતાઓ એમ સૂચવે છે કે આ બે પ્રજાઓ વચ્ચે કોઈક પ્રાચીન યુગમા ગાઢ સસર્ગ હોવો જોઈએ પણ બેમાથી એકેને એ કાળનુ સ્મરણ રહ્યુ નહોતુ અને તેઓ ઈરાની સામ્રાજ્યમા અજાણી પ્રજાઓ તરીકે જ ભેગી થઈ એટલે ઋગ્વેદમા યુરોપવાસીઓને તેમના પોતાના જાતીય વારસાના સ્મારકો મળી આવશે હિંદીઓ ને ઈરાનીઓ, તેમના પશ્ચિમી જાતભાઈઓથી જુદા પડ્યા પછી, ઘણો વખત ભેગા રહ્યા હતા ઋગ્વેદના દેવોમા વરુણ સૌથી આગળપડતો છે તે શાણો ને સર્વશક્તિમાન છે તે ઋતના નિયમ વડે સ્વર્ગ, પૃથ્વી ને પાતાળ પર રાજ્ય કરે છે તે નીતિનિયમનો રક્ષક છે તેની નજરથી કશુ છૂપુ નથી તે પવિત્ર ને શુદ્ધ મનવાળો (पूतदक्ष) છે

(અહીં જે અવતરણ આપ્યુ છે તે પાછળ પૃ ૧૦૪-૫ પર મળશે.)

"તેનું રાજ્ય નીતિમય અને સત્યપૂર્ણ છે, ને 'તેને તે વિરોધમાત્ર સામેની લડાઈમાં વિજય અપાવે છે.' આ કલ્પનાને જરથોસ્તી ધર્મમાં અહુરમઝ્દ અને અહરીમાન વચ્ચેના — દૈવી તેજ અને આસુરી તિમિર વચ્ચેના — યુદ્ધરૂપે વર્ણવી તેના પર ખાસ ભાર દેવામાં આવ્યો છે. વરુણનું રાજ્ય એ બ્રહ્મલોકનું અને સ્વર્ગરાજ્યનું પૂર્વરૂપ છે.

"છતાં વેદનાં સૂક્તો હિંદીઓ ને ઈરાનીઓ છૂટા પડ્યા તે પછી રચાયેલાં; અને એની રચના થઈ તે વખતે એ લોકો — હિંદી આર્યો — નું નિવાસસ્થાન તે સિંધુકાંઠાનો પ્રદેશ હતું." ('ઈસ્ટર્ન રિલિજિયન્સ, ઍંડ વેસ્ટર્ન થૉટ, પૃ. ૧૧૮–૯).

વળી જુઓ 'ધર્મોનું મિલન' (રાધાકૃષ્ણન), પૃ. ૬૩, તથા ૧૬૩–૬; તથા 'હિંદુ ધર્મ' (રાધાકૃષ્ણન), પૃ. ૧૫૬–૭.

૧૯; ૧. દસ્યુઓની કાળી ચામડી (त्वचं कृष्णां) નો ઋગ્વેદમાં ઉલ્લેખ છે: मनवे शासदव्रतान्त्वचं कृष्णामरन्धयत्। ऋ. ૧; ૧૩૦; ૮. (ઇન્દ્રે આ કાળી ચામડીવાળા, ને અવ્રત લોકોને આર્યોને સ્વાધીન કરી દીધા.) 'व्रत' એટલે દેવોએ સ્થાપેલો નીતિનિયમ; અથવા પવિત્ર માર્ગ. બીજે એક ઠેકાણે દસ્યુઓને 'કૃષ્ણગર્ભ' કહેલા છે. ऋ. ૧; ૧૦૧; ૧.

विजानीह्यार्यान्ये च दस्यवो बर्हिष्मते रंधया शासदव्रतान्। ऋ. ૧; ૫૧; ૮. (હે ઇન્દ્ર, આર્યો અને દસ્યુઓને તમે બરાબર ઓળખજો, અને વ્રતહીન એવા દસ્યુઓને દાબી દઈને એમના ઉપર કાબુ બેસાડજો.) એ જ ઋચામાં આર્યોને યજ્ઞ કરનાર (यजमानमार्यम्) કહ્યા છે.

न्यक्रतून् ग्रथिनो मृध्रवाचः पणींरश्रद्धाँ अवृधाँ अयज्ञान्। प्रप्र तान् दस्यूँरग्निर्विवाय पूर्वश्चकारापराँ अयज्यून्। ऋ. ૭; ૬; ૩.

(દસ્યુઓ પ્રતિભા વિનાના, વાચાળ, કઠોર વાણીવાળા, પણી એ નામવાળા, શ્રદ્ધા વિનાના, યજ્ઞ વિનાના, અને દેવોથી અરક્ષિત છે. અગ્નિ એમને દૂર ને દૂર ભગાડી મૂકે છે. એ દેવહીનોને એ પ્રાચીન [અગ્નિ] શત્રુઓ બનાવે છે.)

अकर्मा दस्युरभि नो अमन्तुरन्यव्रतो अमानुषः। त्वं तस्यामित्रहन् वधर्दासस्य दम्भय। ऋ. ૧૦; ૨૨; ૮.

(અમારી આસપાસ દસ્યુઓ છે, તે કર્મહીન, બુદ્ધિહીન, અન્ય વ્રતોના પાળનારા, ને અમાનુષી છે હે અમિત્રને હણનારા! આ દાસો જે શસ્ત્રો વાપરે છે તેને નિષ્ફળ કરો)

ઋગ્વેદમા આર્યેતર લોકોની લિંગપૂજાનો નિષેધપૂર્વક ઉલ્લેખ છે, ને તેમને 'શિશ્નદેવ' કહ્યા છે ऋ ७, २१, ५, તથા १०, ९९, ३

૨૧, ૫ ઋગ્વેદમા વરુણ તથા મિત્રને આર્ય અસુરો (असुरा आर्या ऋ ७, ६५, २) કહેલા છે તે ઉપરાત વરુણને ઋ ૧, ૨૪, ૧૪ મા, અને સવિતાને ઋ ૧, ૩૫, ૧૦ મા, 'અસુર' કહેલા છે તે ઉપરાત બીજા મુખ્ય દેવોને પણ 'અસુર' કહ્યા છે "ઇન્દ્રાદિ દેવો ગામડી, રખડુ, અર્ધજંગલી પ્રજાના દેવ હોય એમ લાગે છે, જ્યારે વરુણ અને મિત્રની ઉપાસનામા સસ્કૃતિની કઈક ઉપલી કક્ષા દેખાઈ આવે છે છેવટે દેવોએ તેમના પ્રતિસ્પર્ધી અસુરોને હાકી કાઢ્યા પણ વસ્તુત તો એ અસુરોને વૈદિક આર્યોએ અપનાવી લીધા હતા "—રાધાકૃષ્ણનું 'ધર્મોનુ મિલન', પૃ ૧૬૫

૨૧, ૧૯ वेदा यो वीना पदमन्तरिक्षेण पतता वेद नाव समुद्रिय । वेद वातस्य वर्तनिम् । ऋ १, २५, ६, ८

(જે અતરિક્ષમા ઊડતા પખીઓના પગના જાણે છે, જે સમુદ્રની નાવનો માર્ગ જાણે છે, જે વાયુનો માર્ગ જાણે છે)

૨૧; ૨૦ यो धर्ता भुवनानाम् । ऋ ८ ४१, ५ (જે સર્વ લોકને ધારણ કરનાર છે) सत्यानृते अवपश्यञ्जनानाम् । ऋ ७, ४९, ३ (તે માણસોનુ સત્ય ને અસત્ય જુએ છે) त्व विश्वेषा वरुणासि राजा । ऋ १० १३२, ४. (હે વરુણ, તમે સહુના રાજા છો) परा हि मे विमन्यव पतन्ति वस्य इष्टये वयो न वसतीरुप । (જેમ પક્ષીઓ માળા તરફ પાછા ફરે છે તેમ જ — તેના જ આનદથી ને તેટલા જ ભાવથી — મારી વૃત્તિઓ વરુણ તરફ વળે છે)

૨૨, ૪ સરખાવો "ઋગ્વેદમા વરુણને ઉદ્દેશીને કરેલી સ્તુતિઓ છે તે ખ્રિસ્તી સ્તોત્રો અને ખ્રિસ્તી ધર્મના ભક્તિસાહિત્યની ભાષાનુ સ્મરણ કરાવે છે" — રાધાકૃષ્ણન 'ધર્મોનુ મિલન', પૃ ૨૦-૧

૨૪; ૩. ભારતવર્ષનો મિત્ર તે જ ઈરાનમાં મિથ્ર તરીકે પૂજાતો. મિથ્રપૂજાના સંપ્રદાય વિષે વધુ માહિતી માટે જુઓ 'ધર્મોનું મિલન' (રાધાકૃષ્ણન), પૃ. ૨૮–૩૦.

૨૪, ૮. આદિત્યોમાં સવિતા, ભગ, વરુણ, મિત્ર ને અર્યમાને ગણાવ્યા છે : सविता भगो वरुणो मित्रो अर्यमा। ऋ. ૮; ૧૮; ૩૫. સામાન્ય રીતે આદિત્યોની સંખ્યા સાત કે આઠની છે એમ ઋગ્વેદના કવિઓ જુદે જુદે વખતે કહે છે.

૨૪; ૧૦. સૂર્ય સર્વદર્શી (विश्वचक्षाः। ऋ. ૭; ૬૩; ૧) છે. नूनं जनाः सूर्येण प्रसूताः। ऋ. ૭; ૬૩; ૪. (માણસોને ખરેખર સૂર્યે જ જન્મ આપ્યો છે.) इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमम्। ऋ. ૧૦; ૧૭૦; ૩. (આ શ્રેષ્ઠ જ્યોતિ સર્વ જ્યોતિઓમાં ઉત્તમ છે.) विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च गोपा ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन्। ऋ. ૭; ૬૦; ૨ (તે સકળ સ્થાવર તેમજ જંગમ જગતનો રક્ષક છે, ને માણસોમાં પુણ્ય ને પાપ જુએ છે.) તેને મિત્ર, વરુણ, અને અગ્નિનું ચક્ષુ કહ્યો છે (चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः। ऋ. ૧; ૧૧૫; ૧).

૨૫; ૫. "હિંદુમાત્રની પ્રાર્થના તે ગાયત્રી છે." — રાધાકૃષ્ણન. ગાયત્રી વિષેના તેમના વધુ વિચાર માટે જુઓ 'ધર્મોનું મિલન', પૃ. ૨૦૯–૧૦.

૨૫; ૧૧. इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्। ऋ. ૧; ૨૨; ૧૭. (વિષ્ણુએ આને ઓળંગીને ત્રણ પગલાં મૂક્યાં.) त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः। ऋ. ૧; ૨૨; ૧૮. (કોઈથી પણ જીતી ન શકાય એવા રક્ષક વિષ્ણુએ ત્રણ પગલાં વડે વિશ્વને ઓળંગ્યું.)

૨૫; ૧૬. ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુને 'ઇન્દ્રના સહગામી મિત્ર' (इन्द्रस्य युज्यः सखा) કહેલા છે; ને 'તે એકલા સર્વ લોકને ટકાવી રાખે છે.' (एको दाधार भुवनानि विश्वा। ऋ. ૧; ૧૫૪; ૪.)

૨૫; ૨૨. પૂષાને 'પથસ્પતિ' (ऋ. ૬; ૫૩; ૧) — રસ્તાનો પતિ, અને पशुपा (ऋ. ૬; ૫૮; ૨) — પશુરક્ષક, अनष्टपशुः (ऋ. ૧૦; ૧૭; ૩) કહેલો છે. पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात्। ऋ. ૧૦; ૧૭; ૪ (પૂષા આગળ સારે રસ્તે તારું રક્ષણ કરો) એવી પ્રાર્થના કરેલી છે.

૨૬; ૧૩. અશ્વિનો વૈદ્ય: भिषज्यतं यदातुरम्। ऋ. ૮; ૨૨; ૧૦

૩૨ ૧૮ સરખાવો "કૃષ્ણ અને એમની ગાયો વગેરે વર્ણન, જેને પાછળથી પૌરાણિક કલ્પના માનવાનો ચાલ પડી ગયો છે, તેનુ મૂળ પણ છેક विष्णुगाया अदाभ्य, यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासस ઇત્યાદિ ઋગ્વેદસંહિતાના મન્ત્રોમા છે"

— આ બા ધ્રુવ 'આપણો ધર્મ', પૃ ૫૩૫.

૩૩ ૧૩ अम्बितमे नदीतमे देवितमे सरस्वति। ऋ २, ४१, ८ (હે શ્રેષ્ઠ માતા હે શ્રેષ્ઠ નદી, હે શ્રેષ્ઠ દેવી સરસ્વતી!) બીજે એક ઠેકાણે નદીઓને ઉદ્દેશીને ગાયેલા સૂક્તમા બીજી નદીઓની સાથે તેનું નામ છે इम मे गङ्गे यमुने सरस्वति। ऋ १०, ७५, ५ બીજી કેટલીક જગાએ તેને વિદ્યાની દેવી કહી તેની સ્તુતિ કરેલી છે સા તેને धीनामवित्री। ऋ ६, ६१, ४ (બુદ્ધિનું રક્ષણ કરનારી), चोदयित्री सूनृताना, चेतन्ती सुमतीनाम्। ऋ १, ३, ११ (સત્કર્મની પ્રેરણા કરનારી, સુંદર કવિતાને જાગ્રત કરનારી) કહેલી છે

૩૩, ૧૬ ઋગ્વેદમા મુખ્યત્વે આટલી દેવીઓના ઉલ્લેખ આવે છે— ઉષા, ઇળા, સરસ્વતી, મહી, ભારતી, દ્યૌ, પૃથ્વી, અદિતિ, ગુગૂ, સિનીવાલી, રાકા, સૂર્યા આ ઉપરાત દેવપત્નીઓનો ઉલ્લેખ પણ આવે છે દા ત ઇન્દ્રાણી, વરુણાની, અગ્નાયી ऋ १, २२, १२ એજ સૂક્તમા કહ્યુ છે अग्ने पत्नीरिहा वह देवानामुशतीरुप। त्वष्टारं सोमपीतये। ऋ १, २२, ९ (હે અગ્નિ, તમે દેવોની ઝૂરતી પત્નીઓ તથા ત્વષ્ટાને સોમ પીવા માટે લઈ આવો)

૩૩, ૨૮ त्वष्टा माया वेदपसामपस्तमो बिभ्रत् पात्रा देवपानानि शतमा। शिशीत नूनं परशु स्वायसं येन वृश्चादेतशो ब्रह्मणस्पति। ऋ. १०, ५३, ९ (ત્વષ્ટા કુશળ દેવોમા સૌથી કુશળ હોઈ કારીગરી જાણે છે તેણે દેવોને માટે પીવાના સુંદર પાત્રો બનાવ્યા બ્રહ્મણસ્પતિની લોખંડની પરશુને ધાર ચડાવી જેના વડે બ્રહ્મણસ્પતિએ એતશને હણ્યો) त्वष्टा यद् वज्रं सुकृतं हिरण्ययम्। ऋ १, ८५, ९ (તેણે ઇન્દ્રને માટે સોનેરી વજ્ર બનાવ્યુ) त्वष्टा रूपाणि हि प्रभु पशून् विश्वान् समानजे। ऋ १, १८८, ९

૪૨, ૧૨ સરખાવો अत्र पिताऽपिता भवति, माताऽमाता, लोका अलोका, देवा अदेवा, वेदा अवेदा, अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहाऽभ्रूणहा

चण्डालोऽचण्डालः, पौल्कसोऽपौल्कसः, श्रमणोऽश्रमण, स्तापसो ऽतापसो, ऽनन्वागतं पुण्येनान्वागतं पापेन, तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्हृदयस्य भवति। बृहदारण्यकोपनिषद्। ४; ३; २२.

(એ સ્થિતિમાં બાપ તે બાપ રહેતો નથી; મા તે મા રહેતી નથી; દુનિયા તે દુનિયા રહેતી નથી; દેવો તે દેવો રહેતા નથી; વેદ તે વેદ રહેતા નથી. એ સ્થિતિમાં ચોર તે ચોર રહેતો નથી; ગર્ભની હત્યા કરનાર તે ગર્ભની હત્યા કરનાર રહેતો નથી; પૌલ્કસ તે પૌલ્કસ રહેતો નથી; શ્રમણ તે શ્રમણ રહેતો નથી, તપસ્વી તે તપસ્વી રહેતો નથી. એ સ્થિતિમાં તેને નથી પુણ્ય લાગતું, કે નથી પાપ લાગતું; કેમકે તે હૃદયના સર્વ શોકોની પાર ચાલ્યો ગયો હોય છે.)

૫૬; ૩. સરખાવો: यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः।

वाल्मीकिरामायण — अयोध्या० १०४; १५.

(જે અન્ન માણસ ખાતો હોય તે જ અન્ન તેના દેવો પણ ખાય છે.)

૬૨; ૧૯. ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः। ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत। ऋ. १०; ९०; १२.

(બ્રાહ્મણ એનું મુખ હતો. રાજન્ય એના બાહુ હતા. વૈશ્ય એની જાંઘ હતી. અને શૂદ્ર તેના પગમાંથી જન્મ પામ્યો.)

૬૨; ૨૩. તે વેળા બે જ વર્ણ હતા — આર્ય અને દાસ. उभौ वर्णौ (ઋ. ૧; ૧૭૯; ૬) એવો ઉલ્લેખ એક જગાએ આવે છે. यो दासं वर्णमधरं गुहा कः। ऋ. २; १२; ४. (જેણે દાસ વર્ણને હરાવીને તેને ગુફામાં ધકેલી દીધો). આ બે વર્ણોનો ભેદ મુખ્યત્વે તેમની ચામડીના રંગથી ઓળખાતો [illegible]

૬૨; ૨૫. દસમા મંડળના ૯૮ મા સૂક્તમાં એક કથા [illegible] ઋષ્ટિષેણનો એક દીકરો શંતનુ રાજા થયો, અને બીજો [illegible] પુરોહિત થઈ શંતનુ પાસે યજ્ઞ કરાવ્યો. देवापि [illegible]

૬૩, ૧૨ "બ્રાહ્મણ શબ્દ ઋગ્વેદમા અનેક વેળા આવેવે છે, પણ વૈશ્ય અને રાજન્ય એ શબ્દ એમા આવતા નથી" — પાં વા કાણે એજન, પૃ ૫૪ આમા એક પુરપસૂક્ત અપવાદરૂપ છે

૬૩, ૧૬ સરખાવો "ક્ષત્રિય શબ્દ ઋગ્વેદમા ઘણીવાર આવે છે, ને તેનો અર્થ બળવાન હોય એમ દેખાય છે દાખલા તરીકે, तया राष्ट्र गुपित क्षत्रियस्य (ऋ १०, १०९, ३) તથા राजाना मह ऋतस्य गोपा सिन्धुपती क्षत्रिया यातमर्वाक् (ऋ ७, ६४, २) એ ઋચાઓ જુઓ त्यान्नु क्षत्रियाँ अव आदित्यान्याचिषामहे (ऋ ८, ६७, १) એમા આદિત્ય દેવોને ક્ષત્રિય કહેલા છે ઇન્દ્રને પણ ક્ષત્રિય એ વિશેષણ લગાડવામા આવ્યુ છે મિત્રાવરુણને ऋतस्य गोपा અને क्षत्रिय કહીને आयातमर्वाक् (અહીં આવો) એવુ નિમન્ત્રણ આપ્યુ છે આ જગાએ ક્ષત્રિય એટલે ખાસ વર્ગ એવો અર્થ નથી, પણ બળિષ્ઠ એવો અર્થ છે अग्निरीशे बृहत. क्षत्रियस्य अग्निर्वाजस्य परमस्य राय । (ऋ ४, १२, ३) એમા તો ક્ષત્રિય શબ્દનો અર્થ બળ જ છે અગ્નિ એ મોટા બળવાળો, અન્નનો ને ઉત્કૃષ્ટ ધનનો સ્વામી છે, એમ એમા કહ્યુ છે" —પા વા કાણે એજન, પૃ ૫૩

૬૭, ૯ ઉપનિષદમા કહ્યુ છે કે જેઓ આ લોકમાથી જાય છે તે સહુ ચદ્રમા પામે જ જાય છે, અને ચદ્રમા એ સ્વર્ગલોકનુ દ્વાર છે ये वैके चास्माल्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति । एतद्वै स्वर्गस्य लोकस्य द्वार यश्चन्द्रमा । कौषीतकिब्राह्मणोपनिषत् १–२

૬૭, ૧૯ 'બ્રહ્મ' શબ્દના જે જુદા જુદા અર્થો સાયણે આપ્યા છે તે હોંગે ભેગા કર્યા છે (૧) અન્ન, અન્નનો હવિ, (૨) સામગાયકનુ ગાયન, (૩) સૂક્ત અથવા જાદુઈ મન્ત્ર કે વચન, (૪) સાગોપાગ કરેલો વિધિ, (૫) ગાન અને દક્ષિણા સાથે, (૬) હોતાનો મન્ત્રોચ્ચાર, (૭) મહાન — સુરેન્દ્રનાથ દાસગુપ્ત, એજન, પૃ ૨૦

૭૯, ૨૨ સરખાવો एते वै देवा प्रत्यक्ष यद् ब्रा
૧, ૭, ૩, ૧૧ (બ્રાહ્મણો તે સાક્ષાત્ દેવો જ છે) ...
ब्रा १२, ४, ४, ६. (બ્રાહ્મણમા બધા જ દેવો -

૮૨; ૨-૩. વેદપ્રામાણ્ય તથા વેદના અપૌરુષેયત્વના વધુ વિવેચન માટે જુઓ 'હિંદુ ધર્મ' (રાધાકૃષ્ણન), પૃ. ૧૬૪-૯, તથા 'હિંદુ જીવનદર્શન,' પૃ. ૯-૧૨. શ્રુતિપ્રામાણ્યના વિષયમાં શંકરાચાર્ય માને છે કે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન કરતાં શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય ચડિયાતું ખરું; પણ જે વિષયમાં પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી જ્ઞાન થઈ શકે છે તે વિષયમાં શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય ચાલતું નથી. જે વિષયો અતીન્દ્રિય છે, અને જેને વિષે અનુમાન ચાલી શકતું નથી, ત્યાં જ શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય ચાલે છે. તેઓ કહે છે:

यत्तूक्तं श्रुतिप्रामाण्यादिति । तन्न, तत्प्रामाण्यस्यादृष्टविषयत्वात् । प्रत्यक्षादि-*प्रमाणानुपलब्धे हि विषयेऽग्निहोत्रादिसाध्यसाधनसंबन्धे श्रुतेः प्रामाण्यं न प्रत्यक्षादिविषये*, अदृष्टदर्शनार्थविषयत्वात् प्रामाण्यस्य । न हि श्रुतिशतमपि शीतेऽग्निरप्रकाशो वेति *ब्रुवत्प्रामाण्यमेति । गीताशांकरभाष्य १८; ६६.*

('શ્રુતિના પ્રામાણ્યને લીધે આ વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે,' એમ જે તમે કહ્યું તે બરાબર નથી. કેમકે શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય તો અદષ્ટ વિષયો પરત્વે છે. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી જેનું જ્ઞાન થતું નથી એવા અગ્નિહોત્રાદિનાં સાધ્ય, સાધન અને સંબન્ધના વિષયમાં શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય છે; પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી જેનું જ્ઞાન થઈ શકે છે તે વિષયમાં નહી. કેમકે અદષ્ટ વિષયનું દર્શન કરાવવું એ જ એ પ્રામાણ્યનો ધર્મ છે. અગ્નિ ઠંડો છે કે નિસ્તેજ છે એમ સો શ્રુતિવાક્યો કહે તોપણ તેમને કંઈ પ્રમાણભૂત માની શકાય નહીં.)

૮૬; ૨૪. આર્ય અને દસ્યુઓ વચ્ચેના સંબન્ધમાં સંહિતાકાળ કરતાં બ્રાહ્મણકાળમાં ઘણો ફરક પડ્યો છે. આર્યોમાં માંહોમાંહે દાશરાજ્ઞનું મોટું યુદ્ધ થયું તેમાં સામસામા પક્ષોએ દસ્યુઓની મદદ લીધી હશે તેને લીધે પણ દસ્યુઓ પ્રત્યેનો અણગમો ઓછો થયો હોય. જોકે સંહિતાના કાળમાં પણ અગસ્ત્યના જેવા કોઈ દીર્ઘદર્શી જ્ઞાનીઓ આર્ય ને દાસ વચ્ચે ભેદભાવ ન રાખતાં બંનેનું શુભ ઇચ્છે છે ને બંનેની સેવા કરે છે. उभौ वर्णावृषिरुग्रः पुपोष सत्या देवेष्वाशिषो जगाम। ऋ. १; १७९; ६. (સામર્થ્યવાન એવા ઋષિ અગસ્ત્યે બંને વર્ણોનો ઉત્કર્ષ કર્યો, ને દેવલોકમાં ખરેખરા આશીર્વાદ મેળવ્યા.) તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે दैव्यो वै *वर्णो ब्राह्मणः असुर्यः शूद्रः।* તે પરથી કેટલાક એમ માને

છે કે સંહિતાકાળમાં જેમને અસુર કે દસ્યુ ગણ્યા તેને જ બ્રાહ્મણકાળમાં શૂદ્ર ગણ્યા હશે. क्षां दासायोपबर्हणीं कः। ऋ. ૧; ૧૭૪; ૭ (હે ઇન્દ્ર, તમે દાસને ધરતીનું જ ઉશીકું કરાવ્યું, અર્થાત્ તેમને ભોંયભેગા કર્યા) એ જૂની ભાષાને ઠેકાણે હવે કહે છે: रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु रुचं राजसु नस्कृधि। रुचं विश्येषु शूद्रेषु मयि धेहि रुचा रुचम्। तैत्तिरीयसंहिता ૫; ૭; ૬; ૩, ૪. આમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય ને વૈશ્યની સાથે શૂદ્રને પણ તેજસ્વિતા આપો, એવી પ્રાર્થના કરેલી છે. વળી આત્મૈક્યજ્ઞાનની અવસ્થામાં એમ પણ કહ્યું છે કે ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मैवेमे कितवाः। માછી, દાસ અને જુગારી સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે.

મુદ્રક: આર. આર. બખલે, મુંબઈ વૈભવ પ્રેસ, ગિરગામ, મુંબઈ ૪.
પ્રકાશક: એમ. કે. વોરા, વોરા ઍન્ડ કંપની, પબ્લિશર્સ લિમિટેડ, ૩, રાઉન્ડ બિલ્ડિંગ, મુંબઈ ૨.